

מדד בר-כוכבא

מרכז זלמן שזר

מרד בר-כוכבא

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

סוגיות בתולדות עם ישראל

לקט מאמרים

מרד בר-כוכבא

ערך: אהרן אופנהיימר

מרכז זלמן שזר להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית

החברה ההיסטורית הישראלית

ירושלים,

סדרת סוגיות בתולדות עם ישראל

מפרסומי מרכז זלמן שזר

המערכת: פרופ' מנחם שטרן (יו"ר), פרופ' שמואל אטינגר,
דר' ראובן בונפיל, צבי יקותיאל, י' יוסף כהן, דר' שלמה נצר

מרכז המערכת: יצחק כהן

מאמרים ה'; יח תורגמו מאנגלית בידי מזל כהן
מאמר ט תורגם מהונגרית בידי דב קווסטלר
מאמר יא תורגם מצרפתית בידי עליזה נצר
מאמר טו תורגם מאנגלית בידי אירית סיון

הדפסה ראשונה — מאי 1980

הדפסה שנייה — דצמבר 1980

הדפסה שלישית — ינואר 2007

כל זכויות התרגומים לעברית שמורות למרכז זלמן שזר

Printed in Israel, 1980.

ISSN 0333-5062

תוכן העניינים

7	הקדמה
9	א. אהרן אופנהיימר — מרד בר-כוכבא — ייחודו ומחקרו
	ב. גדליהו אלון — מלחמת בר-כוכבא
	מתוך: תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד,
	חלק ב', תשל"א, עמ' 16-47; 263;
23	הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב
	ג. משה דוד הר — סיבותיו של מרד בר-כוכבא
	מתוך: ציון מ"ג (תשל"ח), עמ' 1-11;
57	הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים
	ד. יעקב משורר — מטמון המטבעות באזור הר חברון
	מתוך: הר חברון — לקט מאמרים, תשל"ל, עמ' 67-68;
69	הוצאת המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית, תל-אביב
	ה. א' מרי סמולוד — החקיקה של הדריאנוס ושל אנטונינוס פיוס לאיסור המילה
	מתוך: LATOMUS, 18 (1959), pp. 334-347; 20 (1961), pp. 93-96;
71	הוצאת La Société d'Études Latines de Bruxelles
	ו. יוסף גייגר — הגזירה על המילה ומרד בר-כוכבא
	מתוך: ציון מ"א (תשל"ו), עמ' 139-147;
85	הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים
	ז. ברוך ליפשיץ — לגיונות רומיים בארץ-ישראל
	מתוך: ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה,
	כ"ג (תשי"ט), עמ' 53-67;
95	הוצאת החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ירושלים
	ח. אלכסנדר שייבר — הקשרים הקדומים ביותר בין ארץ הגר וארץ-ישראל
	מתוך: ספר היוכל ליצחק בער, תשכ"א, עמ' 99-101;
111	הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים
	ט. אברהם ביכלר — השתתפותם של השומרונים במרד בר-כוכבא
115	מתוך: Magyar-Zsidó Szemle, vol. XIV (1897), pp. 36-47
	י. שמואל ספראי — מן המבוא
	מתוך: רבי עקיבא בן יוסף — חייו ומשנתו; ספריית 'דורות', 31,
	תשל"א, עמ' 29-33;
123	הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים
	יא. פ. בנואה, י. מיליק, ר. דה-וו — טקסטים עבריים וארמיים ממערות ואדי מורבעאת
	מתוך: Les Grottes de Murabba'at, [DJD] Vol. II, 1961, pp. 118-133
129	הוצאת Oxford University Press

- יב. יגאל ידין — מכתבי בר־כוכבא (מתוך מחנה ד')
מתוך: מערות מדבר יהודה, חלק א', חשכ"א, עמ' 53–62;
הוצאת החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, ירושלים. 149
- יג. אריה קינדלר — מטבעות מלחמת בר־כוכבא
מתוך: 1. The Dating and Meaning of Ancient Jewish Coins and Symbols, 1958, pp. 62–80; הוצאת החברה הנומיסמטית הישראלית.
2. מטבעות ארץ־ישראל; אוסף בנק ישראל, תשל"א, עמ' 58–68;
הוצאת 'כתר', ירושלים. 159
- יד. גדעון פרסטר — פסל־ברונזה של הדריאנוס עוטה שריון
מתוך: קדמוניות, שנה ח', חוב' 2–3, תשל"ה, עמ' 38–40;
הוצאת החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, ירושלים. 179
- טו. ו.ד. קארול — ביתיר ושרידיה הארכיאולוגיים
מתוך: AASOR 5(1923–1924), pp. 77–103;
הוצאת אוניברסיטת משיגן, ארצות־הברית. 183
- טז. שאול ליברמן — רדיפת דת ישראל
מתוך: ספר היוכל לכבוד שלום בארון, חלק עברי, תשל"ה, עמ' ר"ג–רמ"ה;
הוצאת האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות. 205
- יז. שמואל קרויס — עשרה הרוגי־מלכות
מתוך: השלח מ"ד (תרפ"ה), עמ' 10–22, 106–117, 221–233. 239
- יח. שמעון אפלכאום — המצב האגרי לאחר חורבן בית־שני
מתוך: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, 1977, pp. 385–395;
הוצאת Walter De Gruyter, Berlin. 277
- יט. שמואל ספראי — סיקריקון
מתוך: ציון, י"ז (תשי"ב), עמ' 56–64;
הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים. 287
- כ. דוד רוקח — הערות כוזביות
מתוך: תרביץ, ל"ה (תשכ"ו), עמ' 122–131;
הוצאת המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית, ירושלים. 297
- מפה — פרובינקיה יודיאה בזמן מרד בר־כוכבא אחרי עמוד 128

הקדמה

קובץ מאמרים זה מבקש לייצג חתך של הבעיות הכרוכות במחקרו של מרד בר־כוכבא וגישות שונות לפתרונן.

מאמרו של העורך מבקש לפרוש רקע לייחודו של מרד בר־כוכבא ולמחקרו, תוך התייחסות לבעיות הנדונות במאמרים השונים הנכללים בקובץ.

הפרק מתוך ספרו של ג' אלון כולל את הרצאותיו על המרד ויש בו משום סקירה כללית של המרד ושל הבעיות המתעוררות לגביו.

מאמריהם של מ"ד הר, י' משורר, גב' מ' סמולוד (תורגם מאנגלית) וי' גייגר — עוסקים בנושאים שונים המבררים את הסיבות הישירות למרד.

מאמריהם של, ב' ליפשיץ וא' שייבר יש בהם עניין לשאלת הכוחות הרומיים, שמשמיתם היתה דיכוי של המרד.

מאמרו של א' ביכלר (תורגם מהונגרית) מתייחס לשאלת חלקם של השומרונים במרד בר־כוכבא.

הקטע מתוך המבוא לאוסף המקורות על רבי עקיבא, שההדיר ש' ספראי, עוסק בחלקו של רבי עקיבא במרד בר־כוכבא ובמותו על קידוש־השם.

הממצא הארכיאולוגי הזורע אור על מרד בר־כוכבא נידון בפרק מתוך ספרם של בנואה, מיליק ודה־וו (תורגם מצרפתית), העוסק באגרות מואדי מורבעאת; בפרק שנכתב על־ידי י' ידן בסקר 'מעלות מדבר יהודה', העוסק באגרות מנחל חבר; במאמרו של א' קינדלר (תורגם בחלקו מאנגלית ובחלקו נכתב במיוחד לצורך קובץ זה), המפרט את הממצא הנומיסמאטי שיש לו משמעות לגבי המרד; במאמרו של ג' פרסטר, הן בפסל של הדריאנוס שנתגלה באזור תל שלם; ובמאמרו של ד' קארול (תורגם מאנגלית), הסוקר את השרידים המצויים בביתר.

מאמריהם של ש' ליברמן וש' קרויס עוסקים בתוצאות המרד — רדיפות, גזירות־שמד והמסורות בדבר עשרת הרוגי מלכות.

מאמריהם של ש' אפלבוים (תורגם מאנגלית), ש' ספראי וד' רוקח, החותמים את הקובץ, עוסקים בשאלות הנוגעות לבעלות על הקרקע בארץ־ישראל, שאלות שיש להן השלכה אפשרית לסיבות מרד בר־כוכבא ולתוצאותיו.

המפה המצורפת לקובץ נועדה לשקף את הישובים המרכזיים ואת הדרכים הרומיות בארץ־ישראל בזמן מרד בר־כוכבא, עד כמה שאלה ידועים לנו בבירור.

יש להזכיר גם ספרים שלא נכללו בקובץ זה מפאת קוצר היריעה ומאמרים אשר הופיעו לאחר שהקובץ נמסר לדפוס.

בספרו של א' שירר, במהדורתו האנגלית המעודכנת בידי ג' ורמס ופ' מילר, מופיעה סקירה על תולדות מרד בר־כוכבא, המלווה בביבליוגרפיה — E. Schürer (Revised and Edited by G. Vermes and F. Millar), *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, I, Edinburgh 1973, pp. 534–557.

ספרו של ש' ייבין סוקר בהרחבה את מרד בר־כוכבא ובנספחיו מצויים מקורות מן הספרות התלמודית, מהכרוניקה השומרנית, מההיסטוריונים הקלאסיים ומאבות הכנסיה — ש' ייבין, מלחמת בר־כוכבא, ירושלים 1957.²

המחקר השלם האחרון, המתייחס למרד בר־כוכבא על היבטיו השונים, הוא ספרו של

S. Applebaum, *Prolegomena to the Study of the Second Jewish Revolt* (A.D. 132–135), British Archaeological Reports – Supplementary Series 7, Oxford 1976.

שני מאמרים חדשים, שנכתבו שניהם בידי ב' איזק וי' רול, שופכים אור חדש על פרישת הלגיונות הרומיים בארץ בימים שבין פולמוס של קיטוס לבין מרד בר־כוכבא: B. Isaac & I. Roll, 'Judaea in the Early Years of Hadrian's Reign', *Latomus* XXXVIII (1979), pp. 54–66. B. Isaac & I. Roll, 'Legio II Traiana in Judaea', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 33 (1979), pp. 149–156.
זכות נעימה היא לי להודות נאמנה לש' ספראי, שהגה את רעיון הקובץ הזה והשתתף בקביעת תוכנו; לי' צפריר וי' בן־שלום, שיעצו לגבי תרגום מונחים מקצועיים לעברית; לד' אלון וי' טפר, שפתחו בפנינו צפונותיהן של המחילות באזור אמציה־להב, אשר סביר לקושרן לפרשת המרד; ואחרון אחרון, תודה מאליפה לב' איזק, שסייע ככל שנתבקש, ואף מעבר לכך, בכל מעשה הקובץ.

א' אופנהיימר

אוניברסיטת תל־אביב, תש"ם

מרד בר־כוכבא — ייחודו ומחקרו

מרד בר־כוכבא, שאירע בשנים 132–135 לספירה, הוא הניסיון הרציני האחרון להחזיר את העצמאות של עם־ישראל בארצו, עד להקמתה של מדינת־ישראל. המרד מתאפיין באחדותו של העם ובהתלכדותו סביב הנהגתו של בר־כוכבא, בניגוד למלחמות־האחים ולמאבקים על ההנהגה שציינו את המרידות הקודמות שאירעו בימי הבית השני. כתוצאה מכך היה זה מרד רב עוצמה מבחינת מספר משתתפיו וכוחם, ועל־מנת לדכאו נאלצו הרומאים להביא לארץ יחידות משמונה עד תשעה לגיונות ויחידות־עוזר רבות, שקובצו מרחבי האימפריה, ואת גדול מצביאיהם: יוליוס סוורוס, נציב בריטניה, ולא עוד אלא שכל הנראה שימש הדריאנוס הקיסר עצמו במשך זמן מה בתור מפקד של כוחות רומא. אף תוצאותיו של מרד זה היו קשות יותר משל קודמיו, לא רק מבחינת מספר ההרוגים, הפצועים והשבויים שנמכרו לעבדות, אלא גם בשל גזרות השמד וקידוש־השם שבאו בעקבותיו, ובשל המשבר הכלכלי העמוק, תוך הידלדלות יישובית של יהודה והעתקת המרכז לגליל, ותנועה חזקה של ירידה מארץ־ישראל לתפוצות.

למרות העובדות הנזכרות קופח מרד זה בידי המחקר ההיסטורי, ורק בשנים האחרונות קיבל העיסוק בו תנופה, לא מעט בשל גילויין של אגרות בר־כוכבא. אי־שימת הלב הראויה למרד בר־כוכבא נעוצה בשני גורמים:

הראשון — אין בידינו שום יצירה ספרותית־היסטורית מימי המרד, המתארת אותו מכלי ראשון. לשון אחר: מרד זה לא נתברך ביוסף בן מתתיהו משלו, שנתן בספריו תיאור מקיף ומשמעותי של המרד ברומאים בשנים 66–73 לספירה, אשר במהלכו חרב בית־המקדש. העדרו של מקור כזה מאלץ את המחקר לשחזר את מרד בר־כוכבא מפסיפס של עדויות חלקיות וקטועות, לעיתים סותרות ופעמים מגמתיות, המצויות בספרות התלמודית, בכתביהם של סופרים רומיים, בדבריהם של אבות־הכנסיה ובכרוניקות השומרוניות, ולשבץ בהן את המשתמע מן הקמצא הארכיאולוגי. כל אלה יחד אין בהם כדי לתת תמונה ברורה ומלאה של מהלך המרד או לפתור באופן חד־משמעי בעיות קרדינליות, כמו היקפו הטריטוריאלי של מרד בר־כוכבא, גורלה של ירושלים בעת המרד, האם נבנה בית־המקדש, ועוד.

הגורם השני — מקובל היה לראות את ראשיתה של תקופת הגלות בתולדות ישראל בחורבן הבית השני. השקפה זו היא בעלת יסודות אפולוגטיים, הנעוצים ברצון החוקרים הנוצרים־פרוטסטנטים, בני המאה הקודמת וראשית המאה הזאת, להציג את חורבן הבית השני כעונש לעם־ישראל, ובמקביל לו — את הופעת הנצרות כממשיכתה הנאמנה של

היהדות. מובן כי השקפה כזו לא אפשרה לעסוק במרד בר־כוכבא ולהדגישו, שכן מרד זה מבטא אקטיביות מדינית וצבאית מרשימה, שישים ושתיים שנה בלבד לאחר חורבן הבית. האמת היא, כי בתקופה שלאחר חורבן הבית השני, רבים מאפייני החירות מסימני הגלות. במיוחד אמורים הדברים לגבי מוסדות ההנהגה־העצמית, שהיו נתונים בידי החכמים וניהלו את חיי האומה לא רק מהבחינה הדתית, אלא גם מהבחינות הכלכלית והתרבותית, והיוו כתוצאה מכך הנהגה לאומית ממדרגה ראשונה, שהיתה אפילו בעלת הגמוניה מסוימת על יהודי התפוצות. הנהגה זו עשתה רבות לשיקומו של העם לאחר חורבן הבית, תוך מילוי החלל הריק שנפער כתוצאה מחורבן זה, ואפשרה בכך חיים דתיים־לאומיים ללא ירושלים והמקדש. איחודו של העם במרד בר־כוכבא ועוצמתו הצבאית והמדינית של המרד מהווים את שיאו של תהליך זה ומשקפים את חיוניותו של העם בדורות הראשונים שלאחר חורבן הבית השני.

ברקעו של מרד בר־כוכבא עומדת אי־ההשלמה עם השלטון הרומי. במשך ימי הבית השני ובתקופת המשנה לא העניקו עם־ישראל ומנהיגיו מעולם לגיטימציה לשליטה נוכרית בארץ־ישראל. גובי המיסים למען השלטונות הם "אנסים" ומחכירי הקרקעות מטעמם קרויים "מציקים". במקרה שבו מוכרים השלטונות קרקע שהופקעה על־ידם, חל דין הסיקריקון, הקובע כי רק בעל הקרקע המקורי זכאי לקנותה. בכך העדיפו החכמים את דחיית השלטונות ושלילת חוקיותם על יישובה של ארץ־ישראל, שנחשב בעיניהם לערך עליון. תהייה הסיבות הישירות למרד בר־כוכבא אשר תהייה, הרי ביסודו מונחים סירובו של עם־ישראל להשתלב במשטר ההלניסטי־רומי, רצונו לשמור על ייחודו ושאיתו לעצמאות.

בין 'פולמוס של קיטוס' למרד בר־כוכבא

המפתח להבנת גורמיו של מרד בר־כוכבא נעוץ ללא ספק בראייה נכוחה של תולדות ארץ־ישראל בשעת מרד התפוצות בימי טראיאנוס (115–117 לספירה), בימים שבינו לבין מרד בר־כוכבא (117–132 לספירה) ובירידה לעומקה של מדיניות הדריאנוס בפרובינקיות בכלל ובארץ־ישראל בפרט. אך דא עקא — על הנושאים הנזכרים מרחפים סימני־שאלה רבים.

זה מכבר רווחת במחקר הסברה כי מרד התפוצות בימי טראיאנוס קשור — לפחות במצרים, בקיריני ובלוב — בהתלהבות משיחית ובתקוות לגאולה. המקורות מזכירים במפורש דמות משיחית שעמדה בראש המרד בקיריני ועברה משם למצרים. בכך נמתחים קווי דמיון עמוקים בין מרד התפוצות לבין מרד בר־כוכבא, שכן אופיו המשיחי הכולט של מרד בר־כוכבא אינו זקוק להוכחה. הקירבה היחסית בזמן שבין שתי המרידות ושורשיהן הדומים, מחזקים את שאלת הזיקה שביניהן. קודמת לכך הבעיה: היאך אירע שבזמן מרד התפוצות מתרחשות בארץ־ישראל ככל הנראה רק תופעות ספוראדיות של טרור ומרד, הקרויות בשם "פולמוס קיטוס", על שם לוסיוס קניאטוס, שנטל חלק בדיכוי האכזרי של המרד במסופוטמיה והתמנה לאחר־מכן לנציבה של ארץ־ישראל. לעומת זאת, דווקא בימי שלטונו של הדריאנוס — שפקד להוציא להורג את קניאטוס ומקובל לראותו כקיסר נאור ושואף־שלום, הנסוג עד לפרת על־מנת להשיב על כנו את השלום עם הפרתים — פרצה בארץ־ישראל מלחמת בר־כוכבא.

בספרות התלמודית מוצג הדריאנוס מחד גיסא בתור קיסר תאב־דעת, המשוחרר עם רבי יהושע בן חנניה ומתחקה על מהותה של היהדות, ומאידך גיסא מקללים אותו בכינוי "שִׁחִיק

עצמות". יותר משיש בדברים כדי לשקף יחס אמביוולנטי כלפי הדריאנוס, יש בהם כדי לבטא את התסכול והזעם שנגרמו לעם כתוצאה ממהלכיו המדיניים של הדריאנוס. ראשית תקופתו של הדריאנוס היתה מלווה בשורה של צעדים שהסבו אופטימיות לעם ועוררו את תקוותיו. הוא ציווה להוציא להורג את לוסיוס קניאטוס, תמך ביהודי אלכסנדריה ששרדו לאחר מרד התפוצות, יצר את הרושם שהוא מתעניין ביהדות, ויתכן שאף הבטיח לבנות את ירושלים בתור עיר יהודית. סביר להניח כי מלכתחילה היו הציפיות שלא במקומן, כמו הריגתו של קניאטוס, שהיתה תוצאה של תכניו המדיניים ושלא היתה קשורה לאכזריותו כלפי יהודים. מובן, איפוא, כי כאשר נתברר שירושלים נבנית כעיר נוכרית ובמקום בית־המקדש, שקיוו להקמתו, יוקם מקדש לזאוס — גררו הדברים רגשות עזים של תסכול, מרירות והתמרמרות, שהציתו את אש המרד.

ניתוח המקורות המועטים, המתייחסים לימים שבין מרד למרד, בשילוב הממצא הארכיאולוגי, יש בהם כדי לקרב את המחקר להבנה חלקית של הקודמות למרד בר־כוכבא. מתברר כי כבר בימים שבין מרד למרד היו תופעות של טרור נגד השלטון הרומי, אשר יתכן כי יש לחפש את ראשיתן בימי "פולמוס של קיטוס" עצמם. הדריאנוס מצידו החל כבר בשלב מוקדם לנסות לדכא תופעות אלה ולמונען. הדברים באים לידי ביטוי בארגון ההנהגה העירונית של טבריה וצפורי, ערי הגליל המרכזיות, בשיגור לגיון לארץ־ישראל בנוסף על הלגיון העשירי ששכן בירושלים, ובהקמת מחנות וסלילת כבישים לשימושן של יחידות הצבא. ככל הנראה ניתן לקבוע את עיתוין של פעולות אלה כבר לשנותיו הראשונות של הדריאנוס. על כך יעידו מטבע העיר טבריה, שהוטבע בשנת 101 למניין העיר (119/120 לספירה) שמצוי עליו מקדשו של זאוס הנחשב להדרינאון, ואבני־הקל משנת 120 לספירה, המצויות על הכבישים: לגירצפורי ועכרצפורי. לגיו עצמה (=כפר עותנאי) שבסביבת מגידו, שימשה כמחנהו העיקרי של הלגיון הנוסף שהובא לארץ על ידי הדריאנוס. היהודים, תושבי טבריה וצפורי, עברו כנראה בשתיקה על מעשיו של הדריאנוס, ויתכן של"תקיפים" שביניהם, אשר חלקם היו חברי מוסדות ההנהגה העירוניים, היו הדברים אפילו לרצון. יהודים אלה היו בעלי נטיות להתבוללות, ובתוכם נכללו ה"משוכים", היינו, אנשים שמשכו את מילתם על־מנת שייראו כערלים. סביר להניח כי העדר ההתנגדות בטבריה ובצפורי, ואולי אפילו גילויי שביעות־רצון מצד אותם תקיפים, עודדו את הדריאנוס לנסות ולהפוך את ירושלים לעיר אלילית עם מקדש לזאוס. יחד עם זאת, תהיה זאת פשטנות־יתר לטעון כי הדריאנוס לא הבין שהוא פוגע במעשה זה ביהדות, ולהניח כי כל שנתכוון לו לא היה אלא לממש את התהליך הידוע משאר פרובינקיות, לפיו בצידו של בסיס צבאי מתפתח ישוב המקבל לעיתים זכויות של עיר. אין להניח כי הדריאנוס, אשר הירבה במסעות והיה תאב דעת, לא הבין שהוא פוגע ביהדות, ולעומת זאת, בניית עיר מסביב לבסיס צבאי, היוצרת מצב שבו שוכן לגיון בתוך קולוניה רומית, כפי שאירע בירושלים, הוא מקרה יחיד במינו בתולדות רומא.

הקמתה של ירושלים כעיר אלילית היתה הסיבה העיקרית למרד בר־כוכבא. יש לציין כי הביצוע המלא של בנייה זו היה רק לאחר המרד, שכן בזמן המרד נפלה ירושלים ביד המורדים, והללו ודאי לא הותירו בה זכר למעשי הבנייה הרומיים. יתכן שסיבה נוספת למרד בר־כוכבא היתה הטלת איסור על ברית־מילה. המקורות אינם מאפשרים הכרעה ברורה בשאלה אם איסור המילה קדם למרד בר־כוכבא או נגזר לראשונה אחרי המרד, במסגרת גזירות השמד.

ההכנות למרד

מרד בר־כוכבא לא פרץ באופן ספונטאני, אלא קדמו לו הכנות מדוקדקות. דבריו של ההיסטוריון הרומי דיו קאסיוס, שנשמרו לנו בקיצורו של הנזיר הנוצרי קסיפילינוס, מהווים את התעודה המהימנה והמקיפה ביותר ביחס למרד בר־כוכבא. בין השאר יש בהם כדי לשקף את היקפן של ההכנות למרד. הוא מוסר את הדברים דלקמן ביחס לקודמותיו של מרד בר־כוכבא (דיו קאסיוס, תולדות הרומאים, ספר ס"ט, 11–15, בעקבות תרגומו של ב' איזק, שהוכן לצורך מאמר זה):

11. ... הדריאנוס עבר דרך יהודה למצרים ...
 12. מלחמה לא קטנה ולא קצרה נגרמה כאשר ייסד הדריאנוס בירושלים עיר במקום זו שהוחרבה, אשר הוא קרא לה גם איליה קפיטולינה, וכאשר הוא הקים במקום מקדש האלוהים, מקדש אחר לזאוס. כי היהודים נודעו מכך שזרים מתיישבים בעירם, ושמקדשי נכר נבנים בה. הם נשארו שקטים כל עוד הדריאנוס שהה במצרים ושוב בסוריה. אלא שהם הכינו בצורה בלתי הולמת את כל־הנשק שהטילו עליהם לייצר, כדי שהם יוכלו להשתמש בהם לאחר שייפסלו על־ידי הרומאים.
- כשהדריאנוס התרחק, מרדו בו היהודים בגלוי. היהודים לא העזו להסתכן במערכה חזיתית עם הרומאים. הם תפסו את המקומות הנוחים של הארץ וחזקו אותם במחילות ובחומות, כדי שישמשו להם כמקלטים בעת מצוקה וגם כדי שיוכלו לנוע בחשאי, אלה לקראת אלה, מתחת לפני הקרקע. הם קדחו פירים אל הדרכים התת־קרקעיות, כדי שייקלטו בהם אוויר ואור.

מדבריו של דיו קאסיוס משתמעים אופנים אחדים, שבהם התכוננו היהודים למרד: ייצור כל־ינשק מתחת לתקן של מפרטי החימוש הרומי, כדי שייפסלו בבדיקה ויישארו לשימושם הם; חפירת עמדות, מסתורים תת־קרקעיים משוכללים והקמת ביצורים; קביעת העיתוי של המלחמה באופן שתפרוץ רק לאחר שהדריאנוס ומלווי יעזבו את תחומי ארץ־ישראל. במבט ראשון נראה כי בתיאוריו אלה נוטה דיו קאסיוס להגזמה, על־מנת לתרץ את קשייהם של הרומאים בדיכוי המרד. במיוחד מתעורר רושם זה למקרא פרטי ההתבצרות בחומות ובמחילות. אולם הממצא, ההולך ונחשף באזורי המרד, משתלב להפליא בדברי דיו קאסיוס ומאשרם. בהרדיון, ששימשה ככל הנראה כמרכז האדמיניסטרטיבי של המורדים, ובכפר ערוב (בצד הדרך מבית־לחם לחברון), שסביר לזהותו עם קריית ערביה שבאגרות, נתגלו מחילות תת־קרקעיות ובהן ממצא מימי מרד בר־כוכבא. בח'ירבת נקיק, בח'ירבת עיטון, בח'ירבת כישור ובאתרים נוספים, המצויים מספר קילומטרים מדרום לאמציה, נתגלו רשתות של מחילות תת־קרקעיות, בחלקן עם פתחי אוורור, ובמחובר להן: אסמים, חדרים, בורות מים ופירים, כולם תת־קרקעיים. קביעת עיתויין של מערכות אלה לימי מרד בר־כוכבא נראית סבירה. מערכות תת־קרקעיות אלה, שהיו צמודות לבתי אותם יישובים, מאפשרות בעליל פעילות בסתר בשעת הצורך. אין להניח כי ניתן היה להכין מערכות תת־קרקעיות אלה תוך כדי סערת המרד, וממילא מתאמתים דברי דיו־קאסיוס, שהן נחפרו במסגרת ההכנות למרד.

גיתר קשורה אף היא לפרשת ההכנות למרד בר־כוכבא. היא מזוהה עם הכפר הערבי גִתִּיר, השוכן כעשרה קילומטרים דרומית־מערבית לירושלים. מצפון־מערב לכפר מתנשא

הר תלול ועליו שדה חורבות, המכונה בפי הערבים ח'ירבת אל יהוד (= חורבת היהודים). שאלת המפתח לגבי תפקידה של ביתר בעת מרד בר־כוכבא, היא: מדוע נבחרה דווקא היא למעוזם של המורדים? אמת שמעמדה הטופוגרפי־אסטרטגי של ביתר הוא מתאים, אולם יחד עם זאת ניתן למצוא בהרי יהודה מקומות רבים נוספים העונים לא פחות על דרישות המורדים וצורכיהם. הפתרון לשאלה זו נעוץ בכך, שביתר לא היתה רק מבצרם האחרון של המורדים, אלא מרכז יהודי חשוב בזמן המרד כולו, ואף לפניו, ובה נתרכו חלק ניכר מההכנות למרד. מקורות מהספרות התלמודית מלמדים כי ביתר היתה יישוב יהודי חשוב בתקופה שקדמה למרד בר־כוכבא. ככל הנראה, הועברה אליה הסנהדרין כבר לקראת המרד, ובה ישב רבן שמעון בן גמליאל, שעתיד היה לשמש כנשיא הסנהדרין לאחר המרד, ועימו אנשים נוספים ממשפחת הנשיאות. ביצורה ועיבויה של ביתר במסגרת ההכנות למרד בר־כוכבא והעברת מוסדות ההנהגה אליה קשורים בלי ספק לקירבתה לירושלים, אשר שחרורה היה המטרה העיקרית שלשמה פרץ המרד.

מצויים חוקרים הטוענים כי קיימת זיקה בין מסעותיו הרבים של רבי עקיבא לתפוצות לבין ההכנות למרד בר־כוכבא. חוקרים אלה קושרים את מעורבותו של רבי עקיבא במרד עם ריבוי העדויות על מסעותיו וסוברים כי יציאותיו לתפוצות נועדו לגיוס תמיכה במרד, בין בכספים ובין בכוח־אדם. גישה זו משוללת יסוד, שכן אין בעדויות על המסעות כל רמז המוציא אותם מגדר המטרות הקונבנציונליות של מסעות כאלה, כגון: ביקורים בקהילות יהודיות, דרשות בציבור, מתן תשובות לשאלות הלכתיות וכיו"ב. יתר־על־כן; בחלק ממסעות אלה משתתף רבי עקיבא במשלחת בראשותו של רבן גמליאל, אשר קרוב לוודאי נפטר קודם לשנת 115 לספירה. אין להעלות על הדעת שמישהוא תכנן את מרד בר־כוכבא כבר קודם למרד התפוצות בימי טראיאנוס. יש להניח כי ריבוי מסעותיו של רבי עקיבא והעדויות עליהם נובע ממעמדו המרכזי של הלה, ויש לציין כי בדומה לכך מועלות במקורות הלכות, דרשות ומימרות של רבי עקיבא במספר גדול ביותר וניכרת מגמה להדגיש כל פרט הקשור בדבריו ובמעשיו.

בר־כוכבא — מנהיג המרד

המקום שתופס בר־כוכבא בתולדות המרד הוא הרבה מעבר לזה של מנהיג צבאי גרידא. בר־כוכבא מנהל את כלל חיי האומה, והתואר הניתן לו הוא של מלך, וליתר דיוק — המלך המשיח. התלמוד מדבר על "מלכות בן כוזיבא", ועל המטבעות ובאגרות מופיע התואר נשיא, אשר כוונתו לציין מלך אידיאלי, נוסח הנשיא שבחזונו אחרית הימים של יחזקאל. הביטוי העז ביותר למעמדו של בר־כוכבא מופיע בדברי רבי עקיבא: "תני ר' שמעון בן יוחי, עקיבה רבי היה דורש 'דרך כוכב מיעקב' — דרך כוזבא מיעקב, רבי עקיבה כד הוה חמי בר כוזבה הוה אמר דין הוא מלכא משיחא" (ירושלמי, תעניות פ"ד, סח ע"ד . . . רבי עקיבה, כאשר היה רואה את בר כוזבה, היה אומר: זה הוא המלך המשיח).

העדויות על מעשיו של בר־כוכבא יש בהן כדי לשקף פעילות הנהגתית בתחומי חיים שונים. באגרות מפורט כיצד בר־כוכבא דואג לקיום מצנת ארבעת המינים בחג הסוכות, עוסק בהחכרת קרקעות, שכלל הנראה היו קודם לכן בידי השלטון הרומי, וגובה מהן את מיסי המעשרות, ועוד. קרוב לוודאי, כי אם היה לבר־כוכבא מקום־מושב קבוע בזמן המרד, היה זה בהרדיון, שהיתה גם בתקופות קודמות מרכז של פלך ושימשה בזמן המרד כקבוצה האדמיניסטרטיבית של מדינת בר־כוכבא.

השאלה העיקרית, המתעוררת ביחס להנהגתו של בר-כוכבא, היא: בזכות אלו תכונות וכישורים הגיע למעמד הנישא של מלך משיח? בידוע הוא כי הנהגת העם בתקופה שלאחר חורבן בית שני היתה נתונה בידי חכמים. אין כל עדות לכך שבר-כוכבא היה תלמיד-חכם, ותקנות, הלכות, דרשות או מימרות אינן נמסרות משמו.

הערפל סביב דמותו של בר-כוכבא הוא כה סמיך, שעד לגילויין של האגרות, אפילו שמו לא היה ברור. לא כל החוקרים זיהו את השם שמעון, המופיע על-גבי המטבעות, עם בר-כוכבא, ויש שראו בו את שמעון בן גמליאל, שהיה נשיא הסנהדרין לאחר המרד. רבים סברו כי בר-כוכבא הוא חלק משמו המקורי של מנהיג המרד, ואילו בר כוזבא הוא הכינוי שדבק בו משנכשל המרד ונתברר כי הכוזב או כוזב. לאחר גילויין של אגרות בר-כוכבא, שחלקן מכתבים אישיים של בר-כוכבא עצמו, עליהם הוא חותם שמעון בן כוסבה, מתברר שמו האמיתי של מנהיג המרד. יוצא, איפוא, כי דווקא השם בר-כוכבא הוא בגדר כינוי, ונראה כי הוענק לו על-ידי רבי עקיבא, כאשר דרש ביחס אליו את הפסוק "דרך כוכב מיעקב" (במדבר כד יז), אשר מקובל ליחסו למנהיגים (השווה מגילת בריית-דמשק ד' 19-20). יש המפרידים בין הצורות בר כוסבה ובר כוזבא וטוענים כי בר כוסבא הוא השם המקורי, וכשם שכונה בר כוכבא בשעה שחפצו להדגיש את מלכותו המשיחית, כך כונה בר כוזבא משעה שנתברר כי נכזבה התוחלת שתלו בו.

העדויות שמן הספרות התלמודית מדגישות את כוחו האגדי של בר-כוכבא, כך לדוגמה: "ומה היה עושה בן כוזבא, היה מקבל אבני בליסטרא באחד מארכובותיו וזורקן והורג מהן כמה נפשות" (איכה רבה פ"ב ד). לפי המסופר כאן היה בר-כוכבא נוהג לקלוט בברכו את אבני הבליסטראות, שהיו הרומיים משליכים, ולזורקן בחזרה על אויביו. מכללן של העדויות על בר-כוכבא עולה כי יש לראות בו דמות של מנהיג קריסמטי. בכך יש להסביר את העדר הידיעות על מוצאו של בר-כוכבא ועל מעמדו קודם למרד, שכן המנהיגות הכריסמטית המופיעה בשעת משבר, מעצם טבעה אין היא תואמת את סדרי ההנהגה והחברה המקובלים. אופייניות לכך הן גם המסורות האגדיות בדבר סופו של בר-כוכבא שלא בידי אדם. חוסר הנכונות להודות במוות טבעי מקובל ביותר ביחס למנהיגים כריסמטיים. באחת הנרסיות מסופר כי מצאו את בר-כוכבא מת כשנחש כרוך על ארכובתו (= ברכו). דומים הדברים לסיפורי שמשון — שהיה ללא ספק מהדמויות הכריסמטיות הבולטות שבמקרא — אשר איבד את כוחו משקוצצו מחלפות שערו. אף כאן כרוך מותו של בר-כוכבא בפגיעה באותו אבר אשר ביטא יותר מכל את כוחו האגדי בעת סערת הקרב.

האגרות מאירות את דמותו של בר-כוכבא כמפקד. אין הן משרטטות קווים מקיפים ורחבים של מהלך המרד; כוחן יפה דווקא בציון פכים קטנים מחיי היום-יום שלו. אופיינית לכך איגרתו של בר-כוכבא, שנתגלתה בנחל חבר, שבה הוא פונה אל המפקדים המקומיים של אזור עין-גדי: "משמעון בר כוסבא לאנשי עינגדי, למסבלא [ו]ליהו[נ]תן [ב]ר[עין] שלום. בטוב אתן יושבין, אכלין וש[ו]תין מן נכסי בית ישראל, ולא דאגין לאחיקן לכול דבר. . . . משפינא (= מספינה) שא שאצלכן ובמחוז (= ובנמל)". עין-גדי שימשה כנמלם של המורדים; בר-כוכבא גוער באיגרת זו במסבלא וביהונתן, על שהם מתנהגים כקציני עורף לכל דבר, ואינם מטפלים במהירות הראויה במטענה של אחת הספינות, אשר הגיעה מן הסתם מדרום ים-המלח או ממזרחו, מטען שהיה מיועד בלי ספק לכוחות שבחזית. במכתב אחר של בר-כוכבא, שנמצא בואדי מורבעאת, מאיים בר-כוכבא על אנשי אחת מיחידותיו, זו שבפיקודו של ישוע בן גלגולא: "... שאני נתן ת כבלים (=את כבלים) ברגלכם כמה

שעסח[ני] (= כמו שעשיתי) לבן עפלול . . .". נראה כי אין אגרות אלה ודומותיהן מעידות שהן נתחברו בעת שמצבם של המורדים היה כבר נואש, אלא יש בהן כדי לשקף מצבים הרווחים מאז ומעולם ביחידות צבאיות בשעת מלחמה ולהציג את ברכוכבא כמפקד היודע כי אחד מתנאי ההצלחה הוא ההקפדה בפרטים.

נושא השנוי במחלוקת הוא יחסם של חכמים למרד ברכוכבא בכלל ולדמותו של ברכוכבא בפרט. בספרות התלמודית מצויה, מצד אחד, דעתו של רבי עקיבא, המכריז על ברכוכבא שהוא המלך המשיח, ואילו, מצד שני, מצויה עדות כי חכמים עצמם הרגו את ברכוכבא, לאחר שבחנו אותו ונתברר להם כי אין הוא ניחן בתכונות של משיח. המפתח לפתרון סתירה זו הוא בהבחנה בין מקורות המשקפים את יחס חכמים לברכוכבא בזמן המרד לבין מקורות הכוללים ביקורת שלאחר מעשה. מסורות אחדות חוזרות ומעידות כי ברכוכבא נהג לומר: "ריבוניה דעלמא לא תסעוד ולא תכסוף". הני אומר: ברכוכבא מתריס כלפי שמים שאינו זקוק לתמיכתו של האל וכל שהוא מבקש הוא שאלוהים לא יגרורם לו לבושה, נוסח "לא מדובשך ולא מעוקצך". אין להעלות על הדעת שברכוכבא, שזכה בתמיכתו הבלתי-מסויגת של רבי עקיבא, התבטא כך למעשה, אלא יש לקבוע שאלה הם ניסוחים אנכרוניסטיים המבקשים להצדיק את דינה של המפלה.

מבין המקורות המשקפים את יחס חכמים לברכוכבא בימי המרד עצמם, מצויים רק שנים שיש בהם משום גילויים אופוזיציוניים. הראשון שבהם — דברי רבי יוחנן בן תורתא לרבי עקיבא: "עקיבה, יעלו עשבים בלחיך ועדין בן דוד לא יבוא" (ירושלמי, תעניות פ"ד, סח ע"ד; בנוסחאות: "ועדין בן דוד לא בא"). מימרה זו אין בה כדי להעיד על התייחסותו של רבי יוחנן בן תורתא למרד, וכל שיש בה היא התנגדות לרצון לראות בברכוכבא מלך המשיח. המקור השני הוא תיאור סופה של ביתר, שבו מופיע רבי אלעזר המודעי כשהוא "יושב על השק ועל האפר, ומתפלל בכל יום ואומר, רבון העולמים אל תשב בדין היום, אל תשב בדין היום" (ירושלמי, שם). יש המזהים את רבי אלעזר המודעי עם אלעזר הכהן, המופיע על המטבעות של מדינת ברכוכבא. זיהוי זה אפשרי, שכן אין ספק שיש להסביר את התנהגותו של רבי אלעזר המודעי בביתר הנצורה על רקע הנסיבות והאווירה של ימי המרד האחרונים. יתכן, איפוא, שאותו חכם, ששימש כאינסטנציה שלטונית בצידו של ברכוכבא, יגלה אותות של יאוש כאשר נפילת ביתר היא בבחינת שאלה של ימים.

כללו של דבר, עמדתו של רבי עקיבא, שבצדק רואים בו את המנהיג הרוחני של המרד, משקפת את הגישה הרווחת של החכמים כלפי המרד וכלפי העומד בראשו. רק התמיכה הבלתי-מסויגת של הנהגת החכמים יש בה כדי להסביר את עוצמתו של מרד ברכוכבא ואת אחדותו של העם מאחורי הנהגתו של מרד ברכוכבא. קרוב לוודאי כי המעשה במותם של עשרים וארבעת אלפי התלמידים של רבי עקיבא אינו עוסק בתלמידים במובן הרגיל של המלה — אין איש מקרב חכמים שהיו לו תלמידים כה רבים — אלא בלוחמים שהשתתפו במרד בהתאם לקריאתו של רבי עקיבא. עדות לכך בדברי רב שרירא גאון באיגרתו: "והעמיד ר' עקיבא תלמידים הרבה, והוא שמדא על התלמידים של ר' עקיבא . . ." (איגרת רש"ג, מהדור' לוי, עמ' 13), ואין שמד אלא מוות מידי השלטונות.

הרמב"ם מתאר את מרד ברכוכבא כדלקמן: "שהרי רבי עקיבא חכם גדול מחכמי משנה היה, והוא היה נושא כליו של בן כוזיבא המלך, והוא היה אומר עליו שהוא המלך המשיח, ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח עד שנהרג בעונות" (משנה תורה, ספר שופטים, הלכות מלכים, פ"א ה"ג). יש להניח, שאת ההגדרה המתייחסת לרבי עקיבא

כ"נושא כליו" של בר-כוכבא, שאב הרמב"ם ממקורות שהיו לפניו ולא הגיעו לידינו. נראה כי הרמב"ם מדגיש את התיאור של מרד בר-כוכבא על-מנת להרתיע את בני-דורו, שנטו להיתפס לאמונה במשיח-שקר.

קווים למהלכו של המרד

המקורות הספרותיים והממצא הארכיאולוגי גם יחד אין בהם כדי מתן אפשרות לשרטוט תמונה מלאה של מהלך המרד. בנסיונות שנעשו לתאר את מהלך המרד לפרטיו, רב השמא על הודאי והפרוץ על העומד. כל המבקש להתרחק מן הספקולציה, אין ברירה בפניו אלא להסתפק בקווים כלליים, תוך הארת בעיות ונקודות אחדות מתוך מהלכו של המרד. מועטות ביותר הידיעות על שלבי המרד הראשונים, שכן דיו קאסיוס — המקור העיקרי לתולדות המרד — אינו מרחיב עליהם את הדיבור; כנראה משום שבשלבים אלה היתה יד המורדים על העליונה.

בראשיתו של המרד גרמו המורדים, ככל הנראה, תבוסות לגיון העשירי (הפרטנסי), שמקום מושבו היה בירושלים. שרידיו של לגיון זה נמלטו וירושלים עצמה נפלה בידי המורדים. גם לגיונות או חלקי לגיונות, שהוחשו לעזרה מן הפרובינקיות הסמוכות לארץ-ישראל — נהדפו. מר במיוחד היה גורלו של הלגיון העשירי ושנים (הדיוטרייני), שבא ממצרים. לגיון זה אינו נזכר יותר בכתובים לאחר מרד בר-כוכבא, ונראה כי הושמד כליל על-ידי המורדים, או פוזר עקב מחדל, ונמחק ממצבת הלגיונות הרומיים.

אין ספק כי כיבוש ירושלים היה בבחינת גילת הכותרת של המרד, שכן הגורם העיקרי למרד היה בניין ירושלים כאיליה קפיטולינה, ושחרור ירושלים היה הסמל המובהק ביותר לחידוש העצמאות המדינית. הדברים באים לידי ביטוי מודגש במטבעות המרד, שעל למעלה ממחצית סוגיהם — מכל שלוש שנותיו של המרד — טבועים השם ירושלים או הכתובת: לחרות ירושלים. סביר להניח כי המורדים כבשו את ירושלים, לעומת זאת רבים הספקות ביחס לשאלה, באיזו מידה עלה בידי בר-כוכבא ואנשיו לשקם את ירושלים ולבנות את בית-המקדש. כבר צוין כי המרכז המנהלי של המרד היה בהרודיון ואילו מצודתם העיקרית של המורדים שכנה בביתר, והרושם העולה הוא כי המורדים לא הספיקו לגאול את ירושלים מחורבנה. אין עדות מכרעת על בניין בית-המקדש ועל חידוש עבודת הפולחן. המטבע, שעליו מצויה החזית של בית-המקדש, אין בו כדי להעיד בהכרח על בנייתו מחדש של המקדש, ויתכן מאוד שאינו משקף אלא אוטופיה. אין ספק כי בניין בית-המקדש עמד בראש מאוניהם של המורדים, אלא שככל הנראה לא הספיקו להתפנות אליו בימיו הסוערים של המרד. מחקרו של מרד בר-כוכבא טרם מיצה את הדיון בדבר היקפו הטריטוריאלי של המרד. הבעיה העיקרית העומדת ביסודו של נושא זה היא, האם נותרו המרד ביהודה בלבד או שמא פשט גם לגליל ולאזורים בעבר-הירדן. פעמים קשה להכריע בשאלת זיהוים של מקומות המוזכרים במקורותיו של מרד בר-כוכבא. כך, לדוגמה, את כפר חרובא, המוזכר כמקום שבו פרץ המרד, יש המזהים עם כפר חרוב, המצוי דרומית לסוסיתה, ואילו אחרים מזהים אותו עם מקום בשם זה, המצוי בין לחד לשעלבים. מכרעת היא העובדה כי לאחר מרד בר-כוכבא נותרת יהודה שוממה כמעט כליל, חלק מהפליטים עובר לגליל ומוסדות ההנהגה משתקמים בו. אומנם מצויות עדויות על תופעות של מרד בגליל ועל תגובות-עונשין מצד הרומיים כלפי הגליל, ובני הגליל אף מופיעים בין לוחמיו של בר-כוכבא; אולם אין עדות להתקוממות רבתי

בגליל כפי שאירע ביהודה.

השאלה המתבקשת היא, מה טעם לא מרד הגליל כמו יהודה. ומה עוד, שהוכח ביחס לתקופה הנידונה, שאין כל שוני בין אופקם של תושבי יהודה לבין אוכלוסי הגליל. הסיבה העיקרית היא, מן הסתם, ריחוקו היחסי של הגליל מירושלים, שהיתה סיבתו של המרד ומטרתו. יחד עם זאת, מסתבר כי הגליל היה נתון בימים שלקראת המרד בפיקוח ושליטה רומיים צמודים, שלא אפשרו לו למרוד באופן מלא. במיוחד נתנו הרומאים את ליבם ליצור טריו בין הגליל לשומרון, דבר שמנע יצירת חזית רצופה ואף חסם את הדרכים ליהודה. כעדות לכך משמשים המחנה שהוקם בלגיו שליד מגידו לצורך הלגיון הנוסף שהביא הדריאנוס לארץ, והמחנה בתל שלם (כשישה ק"מ דרומית לבית־שאן) שאף הוא הוקם, ככל הנראה כבר לפני המרד.

דיו קאסיוס ממשיך ומתאר את מהלכו של מרד בר־כוכבא כדלקמן:

13. בתחילה לא שמו הרומאים לב אל היהודים. רק כאשר כל יהודה היתה בתנועה, וכאשר היהודים גרמו לא־ישקט בכל קצווי הארץ והפגינו מעשים גרועים רבים גם בסתר וגם בגלוי, וכאשר הצטרפו אל היהודים רבים אחרים גם מקרב הנוכרים מתוך שאיפה לרווח, ואפשר לומר שכל העולם סער בגלל זה — אז שלח אליהם הדריאנוס את המעולים שבמצביאיו — ובראשם יוליוס סוורוס שנשלח מבריטניה, שם שימש כמושל — נגד היהודים. הוא לא העז בשום מקום להתמודד איתם פנים־אל־פנים מפני שראה את מספרם הגדול ואת נואשותם. הודות למספר הגדול של חייליו ושל מפקדי המשנה שלו, הוא לכד אותם יחידות יחידות, וכיתר את קווי האספקה ומנע אותה. על־ידי כך הוא היה מסוגל לאט לאט ובהסתכנות מועטת, לעייפם, להחלישם ולהשמידם. למעשה, רק מתימעט מהם ניצלו.

דברי דיו קאסיוס יוצרים רושם של תיאור אמין ביחס לשלבי האחרונים של מרד בר־כוכבא. מסתבר כי יוליוס סוורוס למד לקח מכשלונותיהם של קודמיו, והעדיף שלא להסתכן בהתקפה חזיתית על המורדים, אלא לכתר אותם ולקצותם תוך התקדמות של עקב בצד אגודל. טקטיקה זו מתאשרת גם מן הספרות התלמודית, המעידה על הקמת מצודות ועמדות על־ידי הרומאים במגמה לכתר את כוחות המורדים וללכוד אותם קבוצות קבוצות: לדוגמה: "אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלש משמרות, חדא בחמתא (=אמאוס) וחדא בכפר לקיטיא וחדא בבית אל דיהוד, אמר, דערוק מן הכא יתצד מן הכא, ודערוק מן הכא יתצד מן הכא" (איכה רבה פ"א, מה; השוה מהד' בובר, עמ' 82).

שיטתו של יוליוס סוורוס צולחת בידו ובסופו של דבר נדחקים הלוחמים לביתר, עליה מטילים הרומאים מצור צמוד ולוחץ. מצור ביתר הוא השלב המכריע האחרון שבמרד, ובתור שכזה הותיר רושם עמוק בספרות התלמודית. אחת העדויות קובעת: "שלש שנים ומחצה עשה אדריינוס מקיף על ביתר" (ירושלמי, תעניות פ"ד, סח ע"ד; שמה של ביתר במקורות הארץ־ישראלים הוא ביתר, ונראה כי ביתר היא הצורה הארמית המקוצרת של השם, כמו בישן לבית־שאן). מקור זה מיחס למערכת ביתר את משכו של מרד בר־כוכבא כולו. מובן כי יש כאן הגזמה, אלא שיש בה כדי לשקף את משמעותה של מפלת ביתר עבור המורדים. בספרות התנאית מצויה עדות המתייחסת למצור ביתר: "שוב מעשה בששים בני אדם שירדו לכרקום ביתר ולא עלה מהם אחד ובא מעשה לפני חכמים והשיאו את נשיהם"

(תוספתא, יבמות פ"ד ה"ח). "כרקום" הוא הצורה העברית למושג הרומי *circumvallatio*, שפירושו דייק. שרידיו של דייק זה ושל המחנות הרומיים שהקיפו את הנצורים מצויים בביתר. הלכה זו עוסקת בהתרת עגונות, ותוך שהיא "משיחה לפי תומה", עולה תמונה ממצור ביתר. מתברר כי הלוחמים לא השלימו עם המצור, ניסו לפורצו, להתנכל לכוחות הרומיים או להקים קשר עם החוץ. יש לציין כי שרידיו של הדייק שהקיף את ביתר כפולים במקומות אחדים, בצורה של שני גדרות שהמרחק ביניהן עולה על שלושה מטר. אופן בניה זה מראה כי הרומאים היו מודעים לפשיטותיהם של לוחמי בר-כוכבא וביקשו למונען. כתובת לטינית, שנחקקה בסלע המצוי לא הרחק ממעינה של ביתר, מזכירה את "קציני המאה ממשלחות הלגיון החמישי המקדוני, והאחד-עשר הקלאודי", אלה הם לגיונות שהובאו מארצות הבלקן לשם דיכוי מרד בר-כוכבא. המסורת התנאית קובעת את תאריך לכידתה של ביתר לתשעה באב (משנה, תענית פ"ד מ"ו). בין שהדברים תואמים את תאריך כיבושה של ביתר במציאות בין אם לאו, ברורה המגמה — להשוות את מפלת ביתר לחורבן הבית השני. מעין אפילוג למרד מהווה נסיונם של אנשי בר-כוכבא באזור עין-גדי להימלט ולמצוא מסתור במערות, המצויות בנקיקי הסלע הקשים לגישה, אשר בנחלים היורדים ממדבר יהודה לים-המלח. גורלם של פליטי המערות היה דומה במידה מסוימת לזה של אנשי מצדה בסיומו של המרד הגדול: מחבואם נתגלה על-ידי הרומאים, אשר אומנם לא יכלו להסתער עליהם במישרין, אולם הציבו מחנות, ששרידיהם ניכרים עד היום ליד מערות נחל חבר, ובצורה זו מנעו אספקה ויצרו מצב של אי-יציאות ואי-בטח.

כוחות נספחים ללוחמי בר-כוכבא

מתיאורו של דיו קאסיוס עולה הרושם כי אל המורדים נספחו יהודים מהתפוצות ואנשים מן היישוב הנוכרי שבארץ-ישראל. באשר ליהודי התפוצות, הרי יקשה להניח שנטלו חלק פעיל במרד. תוצאותיו הקשות של מרד התפוצות בימי טראיאנוס הביאו כמעט למחיקתן של התפוצות היהודיות ששכנו בפרובינקיות הרומיות שבקרבת ארץ-ישראל. גזירות השמד שהוטלו בעקבות מרד בר-כוכבא לא נגזרו על יהודי התפוצות אלא על היהודים בארץ-ישראל בלבד; אף בכך יש משום ראיה שמעורבותם של יהודי התפוצות במרד בר-כוכבא לא היתה משמעותית. אם נדייק בדבריו של דיו קאסיוס, יתברר כי אף בהם אין ראיה חד-משמעית לשילובם של יהודי התפוצות במרד, שכן הוא מדבר על היהודים שגרמו אי-שקט בכל קצווי הארץ — *kai oi apantaxou yhes Ioudaioi* — וסביר להניח כי הכוונה היא ליהודים שבקצווי ארץ-ישראל ולא ליהודים מכל קצווי תבל, שכביכול נטלו חלק במרד בר-כוכבא. דבריו של דיו קאסיוס ביחס לנוכרים תושבי ארץ-ישראל, שהצטרפו ללוחמים, מתקבלים בהחלט על הדעת. יש רגלים להנחה כי יסודות מן היישוב הנוכרי בארץ עשו יד אחת עם המורדים כל עוד ידם של אלה היתה על העליונה, כשמינעו אותם התקווה לרווחים ותאוות השלל.

מורכבת ביותר היא חקירת השאלה, האם השומרונים השתתפו במרד בר-כוכבא. מבחינה מסוימת היה גורלם של השומרונים דומה לזה של היהודים באותה עת. מצויות עדויות כי גם על השומרונים נגזר איסור המילה ובהר גריזים נבנה מקדש אלילי; אולם לא ברור אם כתוצאה מכך מרדו השומרונים ברומיים או השתתפו במרד בר-כוכבא. המסורת התלמודית תולה בשומרונים את הקולר של מפלת ביתר. היא מספרת על שומרוני שהיה בביתר, היווה בה מעין גיס חמישי וסכסך בין בר-כוכבא לבין רבי אלעזר המודעי. מצויים

חוקרים שקיבלו דברי מקור זה כפשוטם וביקשו לאשש לאורו את הדעה שהשומרונים לא השתתפו במרד ואפשר שאף סייעו לרומאים בדיכוי. לעומת זאת, אחרים העלו את השאלה — אם אכן התנגדו השומרונים למרד, מה מעשיו של שומרוני בביתר הנצורה? דומה שהמעשה בשומרוני הגורם למפלת ביתר משולל משמעות היסטורית בכל הנוגע לפרשת המרד, ואין בו אלא לשקף את התערערות היחסים שבין היהודים לשומרונים לאחר מרד בר־כוכבא. בתקופה שלאחר המרד נוטשים חלק מהשומרונים את אזור שומרון ומתפשטים דרומה — ליהודה ומערבה — לאזור החוף. התפשטות זו יוצרת חיץ בין יהודים לשומרונים, וההלכה מתחילה להתייחס אליהם כאל נוכרים. סיבותיו של פירוד זה יתכן שהן נובעות מכך שהשומרונים, כאשר עזבו את מקומות מוצאם, ניתקו עצמם גם מקיום מצוות. יתכן שחכמים חששו, שעקב התערבותם בישובים יהודיים, תגדל השפעתם, ויתכן גם שנוצרה תחרות כלכלית בין שומרונים ליהודים. על־כל־פנים, ספק אם ניתן לתלות את הרעת היחסים בין יהודים לשומרונים בהתנהגותם של השומרונים בעת מרד בר־כוכבא, וודאי שלא ניתן להסיק על יחסם של השומרונים למרד מתוך הרעת יחסים זו. סביר להניח כי המקורות, התולים האשמות שונות בשומרונים, כמו זה הרואה את סיבתו של מרד בר־כוכבא בהלשנה שומרונית או זה המאשים במפלת ביתר — אינם אלא אנכרוניזמים המשקפים את התערערות יחסי השומרונים והיהודים בתקופה שאחרי המרד.

קרוב לוודאי כי היסוד הנוצרי בארץ־ישראל לא השתתף במרד בר־כוכבא. אומנם הנוצרים נרדפו באותה תקופה על־ידי הרומאים אף ביתר־שאת מאשר היהודים, אולם המאמינים במשיחיותו של ישו לא יכלו, כמובן, להשתתף במרד שבראשו עמד משיח. אבות־הכנסיה מעידים כי בר־כוכבא העניש ואף הוציא להורג נוצרים על שלא התגייסו לצבא המורדים. בר־כוכבא אומנם נקט, ככל הנראה, מעין שיטה של גיוס־חובה למרד, אולם אין להניח שהטיל אותו על כללם של הנוצרים. אם הדברים אכן אותנטיים, יש להניח שביקש לגייס אותם יסודות של מינים או נוצרים־יהודים שעדיין ראו עצמם קרובים ליהדות, והענישם משלא נענו לקריאתו. בידוע הוא כי הנצרות והיהדות הולכות ומתרחקות זו מעל זו בתקופת יבנה. מבחינה זו ניתן לראות במרד בר־כוכבא את שיאו של תהליך זה ואף את סופו, כאשר מורחקות מעל היהדות אף אותן כיתות נוצריות שעוד ביקשו לקיים כלפיה זיקה כלשהיא.

תוצאות המרד

דיו קאסיוס מתאר את תוצאותיו של מרד בר־כוכבא כדלקמן:

14. חמישים ממצודותיהם העיקריות ותשע מאות שמונים וחמישה מכפריהם החשובים ביותר נחרבו. חמש מאות ושמונים אלף איש נהרגו בהתקפות ובקרבות, ואילו את מספר המתים מרעב, ממגפה ומאש — לא ניתן היה לברר. כתוצאה מכך התרוקנה מתושביה כמעט יהודה כולה. כפי שגם לפני המלחמה התבשרו באותות, שכן הקבר של שלמה שאותו הם מעריצים מבין הקברים המקודשים, התמוטט והתפרק מאליו, וזאבים וצבועים רבים התפרצו מיללים לעריהם. ברם, גם רומאים רבים נפלו במלחמה הזאת, לכן לא השתמש הדריאנוס בכותבו לסנאט בפתיחה המקובלת אצל קיסרים — אם אתם ובניכם בריאים מוטב, אני והצבא בריאים.

גם אם המספרים בהם נוקב דיו קאסיוס נראים מוגזמים, הרי כללו של התיאור משקף נאמנה את התוצאות ההרסניות של מרד בר־כוכבא. אין ספק כי מספר הנפגעים היה גדול מאוד בקרב שני הצדדים וכי ישובים רבים נהרסו עד היסוד ויהודה כולה כמעט ששוממה. הספרות התלמודית מתארת את המפלה בצבעים שחורים ביותר וקדרותן של העדויות רבה יותר מאשר של המסורות על מלחמת החורבן. לדוגמא:

והיו הורגין בהם והולכין (הרומאים בלוחמי בר־כוכבא) עד ששקע הסוס בדם עד חוטמו. והיה הדם מגלגל סלעים משאוי ארבעים סאה עד שהלך הדם בים ארבעה מיל, אם תאמר שהיא (ביתר) קרובה לים, והלא רחוקה מן הים ארבעים מיל. אמרו: שלוש מאות מוחי תינוקות מצאו על אבן אחת. . . כרם גדול היה לאדריינוס הרשע שמונה עשר מיל על שמונה עשר מיל כמין טיבריא לציפורי (כמו המרחק מטבריה לציפורי), והקיפו גדר מהרוגי ביתר מלא קומה ופישוט ידיים, ולא גזר עליהם שיקברו. . . (ירושלמי, תעניות פ"ד, סט ע"א).

תיאורים אלה ודומיהם, המפליגים באכזריותם של הרומאים, ממחישים את עוצמת היאוש והמשבר ששררו לנוכח כשלונו של מרד בר־כוכבא. המקורות הספרותיים, הן היהודיים והן הזרים, מרבים להדגיש את מספר השבויים הגדול שנתפס מבין המורדים, שבויים שהחילות המנצחים מכרו לעבדים. מספר הנמכרים היה כל כך גדול, עד שמחיר העבדים ירד בכל רחבי האימפריה הרומית. ואילו בשוקי העבדים שבארץ־ישראל ירד מחיר העבדים, לדברי אחד המקורות, עד למחיר מנת מספוא של סוס. עדות זו מתייחסת ל"יריד האלה", הוא שוק העבדים שהיה מצוי בממרא (= בוטנה; בית אילנים), השוכנת צפונית לחברון ומצויה באזור המרד עצמו. אחרים נמכרו בירידה של עזה והנותרים נשלחו למכירה אל מעבר לים. ריבוי מספרם של הנמכרים לעבדות משתקף גם מהתקנות של דור אושה, העוסקות בשאלות הקשורות בפדיון שבויים. מכירת שבויי המרד לעבדות הותירה משקע כה כבד בלב האומה, עד שבראשית תקופת האמוראים, כמאה שנה מאוחר יותר, כאשר חלה התקרבות בין יהודים לנוכרים והתירו ליהודים להיכנס לשווקים של נוכרים שיש בהם מקומות של עבודה־זרה — נאסרה הכניסה לשווקים מסוימים ובראש וראשונה ל"ירידה של בוטנה" (בראשית רבה פמ"ו, מהד' תאודור־אלבק עמ' 477; ירושלמי, עבודה זרה פ"א, לט ע"ד).

בעקבות מרד בר־כוכבא גזרו הרומאים שורה של גזירות על היהודים, הידועות בתור "גזירות השמד". גזירות אלה כללו איסורים על קיומן של מצוות־עשה שונות, וביניהן — תפילין, ציצית, מזוזה, אכילת מצה, נר חנוכה, ועוד. כמרכן נאסרו סמיכת (= מינוי) חכמים, התכנסות בבתי־מדרשות ובבתי־כנסיות, והקהלת קהילות ברבים לשם לימוד תורה והוראה לתלמידים. מטרתם של איסורים אלה הייתה לפגוע באותם יסודות דתיים שיש להם משמעות לאומית ולחסל את הנהגתו העצמית של עם־ישראל.

תגובת העם והחכמים על גזירות השמד לא היתה אחידה. יש שניסו להמשיך ולקיים את המצוות תוך שינוי או בסתר. אחרים עברו על הגזירות בפרהסיא והיו מוכנים לקדש את השם וליהרג על קיום המצוות. רבי נתן, אחד מחכמי תקופת אושה, מעיד: "... לאוהבי ולשומרי מצותי, אלו ישראל שהם יושבין בארץ ישראל ונותנין נפשם על המצות: מה לך יוצא ליהרג, על שמלתי את בני. מה לך יוצא לישרף, על שקראתי בחורה. מה לך יוצא ליצלב, על שאכלתי

המצה. מה לך לוקה מאפרגל, על שנטלתי את הלולב . . . " (מכילתא דר"י, מסכתא דבחדש פ"ו, מהדר' הורוביץ־רבין, עמ' 227). עצם יסודו של המושג קידוש־השם הוא במעשים של ימי גזירות השמד. הבולט בין מקדשי־השם הוא בלי ספק רבי עקיבא, שהוצא להורג בהיותו אסור בבית־האסורים שבקיסריה, מקום מושבו של הנציב, תוך שהוא עובר על איסור קריאת־שמע, שהיה בין גזירות השמד המרכזיות. ביטוי היסטורי־ספרותי לתופעה של קידוש־השם הן המסורות בדבר עשרת־הרוגי־מלכות, אם־כי לא כל החכמים הנמנים בהן אכן היו בין מקדשי־השם בימי גזירות השמד שבעקבות מרד בר־כוכבא. בין התגובות על גזירות השמד יש לציין גם את מקרהו של אלישע בן אבויה שהפך ל"אחר". קשה לדעת באיזו מידה המדובר הוא במקרה יחיד או שיש לראות אותו כסימפטומטי גם לאחרים. על־כל־פנים, מוראותיהם של גזירות השמד וקידוש־השם הביאו את אלישע בן אבויה, שהיה מחשובי החכמים, לעזיבת היהדות.

גזירות השמד לא נמשכו במלוא עוצמתן אלא כל עוד היה הדריאנוס בין החיים, היינו, עד לשנת 138 לספירה. אולם היו למרד בר־כוכבא תוצאות שנמשכו לטווח ארוך יותר. בין אלה יש לציין את בניינה המחודש של ירושלים בתור איליה קפיטולינה, תוך שהוטל איסור על יהודים להתיישב בה ואפילו להתקרב אליה. תוצאה אחרת של מרד בר־כוכבא התבטאה במשבר כלכלי עמוק, שנבע בחלקו מההרס היישובי ובחלקו מעול המיסים הרומיים שהוטלו בתקופה שלאחר המרד. רבים מתושבי הארץ לא עמדו במשבר כלכלי זה, ונתפתחה תנועה חזקה של ירידה מארץ־ישראל. רוב העוזבים עברו לבבל, שבה התקיימה תפוצה יהודית ששורשיה הגיעו עד לימי חורבנו של הבית הראשון והיא שכנה מחוץ לגבולותיה של האימפריה הרומית. יש לציין כי ראשית התפתחותו של המרכז בבבל כמרכז מתחרה לזה שבארץ־ישראל נעוצה בימים שלאחר מרד בר־כוכבא. חכמי אושה השקיעו מאמצים רבים בבלימת הירידה וקבעו לצורך זה שורה ארוכה של תקנות.

אחרי מרד בר־כוכבא עובר מרכז הכובד של החיים היהודיים בארץ־ישראל לגליל. בתוך האנדרלמוסיה הכללית, המפולת היישובית והמשבר הכלכלי, הופך הגליל להיות האזור שבו משתקם היישוב היהודי. אומנם גם יהודה מתאוששת ברבות הימים, אך תהליך שיקומה הוא איטי וחלקי, ועל־כל־פנים, מוסדות ההנהגה — הנשיאות והסנהדרין — מתחדשים בגליל.

הצעד העיקרי בתהליך שיקומו של היישוב היהודי בגליל לאחר מרד בר־כוכבא הוא בחידושם הקבוע של מוסדות ההנהגה באושה. על ה'אסיפה המכוננת' של המרכז באושה נשמרה במקורות עדות יחידה במינה: "בשלפי השמד נתכנסו רבותינו לאושה, ואלו הן, רבי יהודה ורבי נחמיה רבי מאיר ורבי יוסי ורבי שמעון בן יוחאי ורבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי ורבי אליעזר בן יעקב. שלחו אצל זקני הגליל ואמרו: כל מי שהוא למד יבוא וילמד, וכל מי שאינו למד יבוא וילמד, נתכנסו ולמדו ועשו כל צרכיהן . . . " (שיר השירים רבה ב, ה).

גדליהו אלון

מלחמת בר־כוכבא

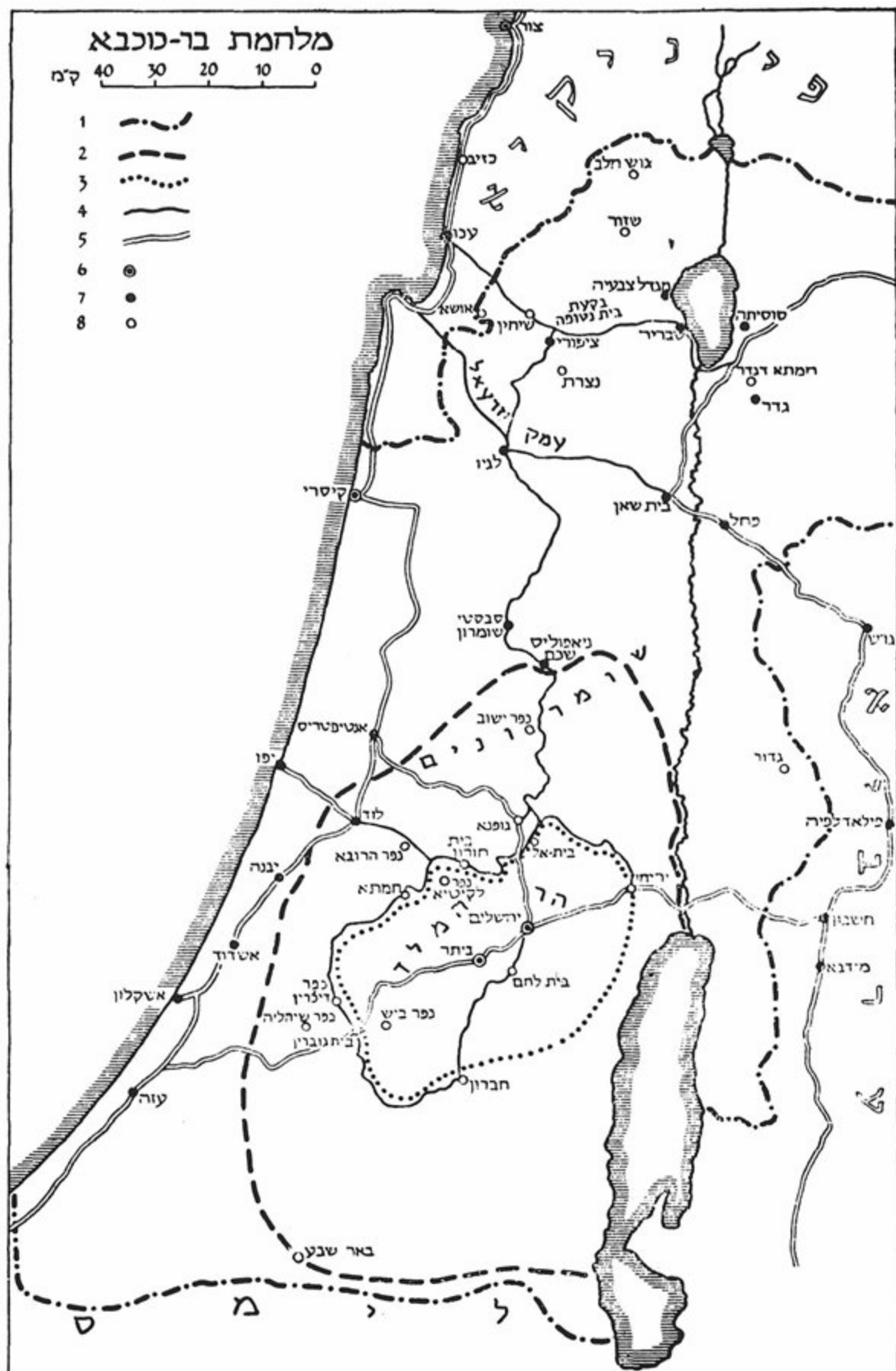
עד שאנו באים לסקור קצרות את המלחמה בגופה, לבעיותיה העיקריות, מוטב שנעיין תחילה במקורות הספרותיים. החשובים ביותר הם שנים: סיפורו של דיו קסיוס והצעת־המעשים של אוסיביוס בתולדות הכנסיה. ואף־על־פי שלא נדקדק בהם בשעה זו, דיו כתב¹: ובירושלים הקים אדרינוס עיר חדשה במקום זו שחרבה, וקרא לה: איליה קפיטולינה. אף הוא בנה במקום היכל־אלוהים מקדש אחר לצאוס. מעשה זה הביא לידי מלחמה גדולה וממושכת. שכן נורא היה הדבר בעיני היהודים, שנכרים ישבו בעירם, ומקדשי גויים יווסדו בתוכה. ואולם כל זמן ששהה אדרינוס במצרים ולאחר מכן בסוריא, שקטו היהודים, מלבד מה שפגמו בכל־הזין שהוטל עליהם להתקינם (לצורכי החיילות), כדי שיפסלו בבדיקה וישארו בידם לשימושם הם, ברם, לאחר שהפליג אדרינוס, מרדו בגלוי. והואיל ולא העזו להסתכן במערכה גלוייה עם הרומיים, לפיכך תפסו את מקומות־הכושר וביצרום במנהרות ובחומות, כדי שישמשו להם בתי־מנוס לשעת־הכרח וכדי שיוכלו להתחבר אלו עם אלו במעברות שמתחת לפני הקרקע ולא יצטרכו להיזקק לדרכים שעל פני האדמה. ואף יתא להם (במחבואיהם־מנהרותיהם) אויר ואור. תחילה לא נתנו הרומאים את דעתם לכך כל־עיקר. אולם מלאחר שיהודה כולה נתמרדה, והיהודים שבכל העולם כולו רגשו אף הם ונתחברו עמהם וגרמו פורענויות הרבה לרומיים, אם בסתר ואם בגלוי, ולא עוד אלא שאף רבים מן הנכרים סייעו אותם מאהבת־הבצע (שוד). וכל העולם כולו כביכול רעש וגעש, אותה שעה שילח עליהם אדרינוס את בחירי־מצביאיו, ראשון שבהם יוליוס סיבירוס, שנשתלח על היהודים מבריטניה, מקום ששימש נציב במדינה. הלה נרתע מלהאבק עם האויב במלחמה פנים־בפנים לאחר שראה את המונס הרב ואת חמת־יאושם, אלא תופס היה מהם, יחידים יחידים, בידי חייליו הרבים וקציניו, וכלאם וסגר עליהם במצודות ובכך מנע מהם מזונות. בדרך זו עלתה בידו קימעא קימעא ובהסתכנות מועטת לקפחם, להצמיחם ולהכחידם. רק מועטים מהם ניצולו. חמשים מצודות ממיטב מבצריהם של היהודים נהרסו בידי הרומים, וחמש מאות שמונים וחמשה כפרים מן החשובים ביותר חרבו בידיהם. חמש מאות ושמונים אלף אנשים — יהודים — נטבחו בהתנגשויות ובקרבות. והחללים שנפלו ברעב ובמחלה ובאש — אין להם מספר. כמעט כל ארץ יהודה נשמה, דבר שנרמז להם מלפני המלחמה. נפש־מצבת שלמה, שנידון אצלם

¹ ספר סט, בהעתקתו המקוצרת של כסיפילינוס, מהדורת Boissevain III, עמ' 232.

מלחמת בר-נוכבא

ק"מ 40 30 20 10 0

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8

1. גבול פרובינקיה יוצאה; 2. תחום המלחמה בראשיתה; 3. תחום המלחמה בשנתה השלישית; 4. כבישים שנבנו בשעת המלחמה או מיד אחריה; 5. כבישים שהיו קיימים בשנת 132; 6. כרך; 7. עיר; 8. עיירה או כפר. ציור: מ. כרמון

אחד המקומות המקודשים, נפל מאליו. וזאבים וצבועים הרבה פרצו לתוך עריהם. ברם אף מן הרומאים נפלו חללים הרבה במלחמה זו. ולפיכך נמנע אדרינוס באגרתו אל הסינטוס מלכתוב אותה פתיחה רגילה: „אם שלום לכם ולבניכם — מוטב, לי ולצבאותי שלום“.

אויסיביוס כותב²: וכשמרד היהודים שוב פשה וגדל, קיבל רופוס, נציבה של יהודה, חיל-עוזר שנשלח לו בידי הקיסר, ונהג עמהם באכזריות, בגלל טירוף-דעתם, והכחיד רבבות אנשים, נשים וטף. ואת קרקעותיהם הפקיע במשפט-המלחמה. באותם הימים הנהיג את חיל-היהודים אדם אחד ושמו בר-כוכבא. פירושו: כוכב, איש רצחן וליסטים, שעלתה בידו מכל מקום לגנוב את דעתם (של היהודים) כדרך שמתפתים העבדים שיאמינו בו בתוקף מופת כינויו הנ"ל, שירד אליהם ככוכב מן השמים לגאלם מצרותיהם. לאחר שגברה המלחמה בשנת י"ח למלכותו של אדרינוס (134) ניתנה ביתר במצור — היתה זו עיירה בצורה מאוד, סמוכה לירושלים. משארך המצור מבחוץ הלכו המורדים וניספו ברעב ובצמא. ואף הגורם הראשון לשגעונם, בר-כוכבא, נטל את עונשו הראוי לו. מעתה נאסר על העם כולו בגזירתו ובפקודותיו של אדרינוס מלדרוך על אדמת תחומה של ירושלים, שלא יוכלו לראות ואפילו ממרחק — ממלוא העין — את אדמת-מולדתם. כך מספר אריסטון איש פחל. וכך שממה ירושלים לחלוטין מן העם היהודי ומן תושביה הקדמונים, וגושבה מבני עם נכרי, ואותה עיר רומית שנוסדה לאחר מכן, נשתנה שמה ונקראה: איליה, לשם הקיסר איליוס אדרינוס ולכבודו. אף הכנסיה הנוצרית — הורכבה מכאן ואילך בירושלים מבני העמים הגויים, וראשון מן הנכרים שהועמד בראש הכהונה בירושלים, לאחר האיפסקופים שהיו מבני המילה, מרקוס היה.

שני מקורות עיקריים אלו, כאילו משלימים זה את זה: דיו מתאר את המלחמה בכללותה בקווים מקיפים — את היקפה של התנועה והדיה מחוץ ליהודה, את תכסיס-המלחמה משני הצדדים הלוחמים, את שיעור הקרבנות העצומים של היהודים ושל הרומאים. כנגדו מעלה אויסיביוס את המצביא של היהודים המורדים, את „התגלותו“ המשיחית, את מקום המערכה האחרונה, ביתר, ואת הרחקת היהודים מירושלים. אלא שאין בשניהם משום מתן דמות — ואפילו כללית — למהלכה של המלחמה, אף-על-פי שקסיוס כביכול בא לרשמה בשרטוטים כלליים. תמונה זו, שהיינו מבקשים, אינה עולה אף מצירופם של המקורות האחרים. לפיכך אנו תוהים בעיקרי עניינות של הפרשה. נשתדל לעין בשאלות דלהלן על הסדר:

- (א) היקפה הטריטוריאלי של המלחמה;
- (ב) כלום נלחמו אף השומרונים?
- (ג) הכוחות הרומיים שנשתתפו במערכה;
- (ד) למהלכה של המלחמה;
- (ה) כיבוש ירושלים.

² תולדות הכנסיה פ"ד, ו, ב. שיחת יסון ופסיקוס" (מאריסטון איש פחל).

לאחר מכן נדון קצרות בשאלות הבאות * :

- (ו) ההנהגה הצבאית והאזרחית — מבנה הממשל הלאומי במלחמה.
- (ז) יחסם של החכמים למרד ולבר-כוכבא.
- (ח) גזירות השמד.
- (ט) החורבן הישועי והדלדול הכלכלי שעם גמר המלחמה.
- (י) הרוגי המלכות ואסיריה.
- (יא) גלות ושביה.
- (יב) איליה קפיטולינה.
- (יג) דין הסיקריקון.

(א) היקפה הטריטוריאלי של המלחמה; שטחי הקרבות לפי שאין המקורות מעלים תשובה מחוורת לשאלה זו, לפיכך חלוקות הן דעותיהם של החכמים בפרשה. מחקר מקיף וכמעט ממצה את כל המקורות שעד לו — ייחד ביכלר לבעיה דילן³. הלה משתדל להוכיח, שכל עצמה של המערכה לא נתפשטה מעבר לגבולותיה של יהודה, להוציא את הגליל ועבר-הירדן. ראיותיו של ביכלר — מהן קובעות במידה מרובה ומהן מפוקפקות ורחוקות. מכל מקום הועיל החכם דילן, לדעתי, לבסס את ההנחה, שכובד-המערכה וריכוזה בשלבים האחרונים של המלחמה — ביהודה היו⁴.

נבדוק אפוא את הבחנותיו, ונוסיף משלנו, ביחוד מן המקורות החדשים, על-מנת להעלות במידת האפשר מעין שיטה קרובה.

תחילה מוכיח ביכלר שיטתו הנ"ל, ממה שדיו קסיוס מדבר במסורת שלו על מלחמה ביהודה בלבד. סבור הוא החכם, שלשון זה משמש אצל דיו במשמע: אחת משלוש ארצות של ארץ-ישראל (יהודה, עבר-הירדן והגליל) ולא ארץ-ישראל כולה. ברם תחילה אין כל ראיה לכך שזו משמעות השם אצל היסטוריון זה. שימוש של דיו ב"יהודה" וב"פליסטיני סוריה" — השם הרשמי לפרובינציה יהודה מלאחר בר-כוכבא — מתחלף הוא. ואין קשה להניח, שהוא תפס את שמה הרשמי של הארץ מלפני מלחמת בר-כוכבא, כשהוא מדבר במאורעות שקדמו למתן השם הרשמי שלאחר המלחמה. יתר-על-כן, אף לאחר ביתר, אתה מוצא פעמים השם יהודה חוזר ליד סוריה-פליסטיני.

ועוד: אם אין זכרונות מוטעני, אין אתה מוצא בכל הספרות הנכרית כולה "יהודה" במשמע חבל מחבלי ארץ-ישראל, כאצל תנאים ואצל יוספוס ובספרות הגוצרית העתיקה (כגון הבשורות ומעשי השליחים). קשה אפוא לייחס לדיו שימוש

* [בהרצאותיו לא הספיק המחבר לדון בחמש השאלות האחרונות, ואף בין רשימותיו לא נמצא הדין בכולן].

³ במאמרו המקיף Die Schauplätze des Bar-Kochba Krieges ב-J.Q.R. משנת 1904, עמ' 143—205.

⁴ גופה של דעה זו אתה מוצא, כשהיא אמורה בדרך קצרה, אצל דרנבורג, משא ארץ ישראל, 223—224. ובניגוד לשלטר (במאמרו ב-ZDPV משנת 1933, עמ' 180—184 ובספרו Die Tage Trajans und Hadrians) המרחיב את שדה המערכה וכולל בה אף הגליל.

מעין זה. ממשות מכרעת יש לראיותיו מן מקורות התנאים המדברים ב„פולמוס שביהודה“⁵. והוא הדין הלשון: „משחרבה יהודה“⁶. וודאי פעמים יש ויהודה מנוגדת לגולה: — דבר שלא העיר עליו ביכלר. ולכאורה אפשר היה לפרש אף כאן — במשמע של ארץ-ישראל כולה. ברם וודאי אין לדחוק כן במקורות האמורים. על-כל-פנים אין לפרש בשום אופן בדרך זו את מקורות התנאים המדברים בדין ש„לא היה סיקריקון ביהודה בהרוגי מלחמה“⁸, לפי ש„מלחמה“ זו של בר-כוכבא היא. דבר שנעמוד עליו להלן בפרטות. וכבר שנו תנאים⁹ בברייתא שה„גליל לעולם יש בו משום סיקריקון“. והוא הדין למסורת שבירושלמי¹⁰ לאותה משנה: „בראשונה גזרו שמד על יהודה, שכן מסורת בידם מאבותם: יהודה הרג את עשיו, דכתיב, ידך בעורף אויבך“¹¹, והיו הולכין ומשעבדין בהן ונוטלין שדותיהן וכו“, שוודאי נתכוונה להוציא את הגליל (יהודה, ארץ שבט יהודה). כיוצא בדבר המסורת המקבילה¹²: „בראשונה גזרו שמד ביהודה וכו“ והיו הולכין ומשעבדין בהן ואונסין את בנותיהן וכו“. אמנם דרך כלל חלו הגזירות שלאחר המרד אף על הגליל, מכל-מקום נראה שלא כל הנגישות מצויות היו בגליל, לפחות לא באותה מידה שביהודה. וכן אותה מסורת המדברת במקומות הרבה¹³ „על בולאות שביהודה“ או „כ"ד בולאות שביהודה שחרבו“¹⁴, נראה (וכמות שמציין ביכלר) שנתכוונה ליהודה¹⁵.

להבחנות אלו יש להוסיף וודאי את העובדא המפורסמת, שמלאחר המלחמה הועתקה הסנהדרין והנשיאות לגליל, לומר לך, שלא חרב הלה כדרך שחרבה יהודה. ואף עדויותיו של הירזנימוס על הישובים החרבים שראה — דבר שנזכיר להלן — חלות הן על אלו שביהודה. יש סבורים¹⁶ לבאר את שציפורי נתכנתה „דיו קסריה“ (כבר במטבעות של אנטונינוס פיוס) משום שמרדה ולפיכך נענשה והפכה נכרית. ברם אין צריך לומר שלא דווקא זה הטעם, ששם זה יכול להינתן לעיר עוד מלפני

⁵ ספרי דברים פ"ט ש"ב 372: „ומעשה בפולמוס שביהודה שרץ דיקריון (= decurio, ער-עשרה) אחד אחר בן-ישראל בסוס להרגו“. ולהלן (שם פ"ט ש"ג 373): „וכבר היה מעשה שהזכובים מסרו אותם ביהודה“. וודאי נתכוונו למלחמה זו. כלומר: הזכובים גילו את מקום-מחבואם של פליטי מלחמה או של לוחמים שהסתתרו במערות.

⁶ תוספתא תרומות פ"י ה"טו.

⁷ השה למשל תוספתא סוטה פ"ו ה"א.

⁸ גיטין פ"ה מ"ו.

⁹ תוספתא גיטין פ"ה ה"א 328 (ובכתב-יד ארפורט נשמט בטעות), ירושלמי פ"ה מז ע"ב.

¹⁰ גיטין שם.

¹¹ בברכת יעקב ליהודה (בראשית מט ח).

¹² ירושלמי כתובות פ"א כה ע"ג.

¹³ כגון בבלי גיטין לו א.

¹⁴ ירושלמי נדרים פ"ד לח ע"ד.

¹⁵ וודאי יש סבורים (כפרופ' קליין, ס' היוכל לחיות, עמ' רעט-רפד), שחורבן הבולאות הללי אירע במלחמת שנות 66—70, אלא שאין דעה זו נראית, וכמות שנראה להלן. ועי' בהלק ראשון של ספרנו, עמ' 89.

¹⁶ ייבין, דו"ח זמני לחפירות בציפורי.

המלחמה (כ"איליה קפיטולינה"). ולא עוד אלא שלכאורה יש להוכיח ממטבעותיה של ציפורי שלא מרדה. שכן חרות עליהם—לימי פיוס Διο(καίσαρεια) αὐτό(νομα) πισ(τη) φύ(λι) וכסברת היל.

נחזור לבדיקת שמותיהם של מקומות הקרבות המוזכרים במקורות. מלבד ביתר (וירושלים) מובטחים הם: הר-המלך או טור-מלכא, שבוודאי הוא ביהודה (במשמע המקיף). ועוד נזכרים שני אחים שבכפר חרובא¹⁷. והנה מצוי כפר חרובה — מזרחה לים-כנרת, אלא שמצוי ישוב בשם זה אף ביהודה, מזרחית-דרומית ללוד. ובמסורת אחרת¹⁸ מדובר בשלוש משמרות שהושיב אדרינוס: בחמתא, בכפר לקיטיא ובבית-לחם¹⁹ דיהוד. כפר-לקיטיא — אין מקומו ידוע יפה. בית-לחם (או בית-אל) ביהודה. ברם חמתא — אין לברר. שלטר סבור שזוהי עמאוס, וכן קליין²⁰. ביכלר דוחה הצעה זו, ומציין חמת שביהודה — ממקור מדרשי אחד. ואולם בהוצאת בובר הגירסא: בחמתא דגדר. הרי שקשה להכריע. והוא הדין בקעת בית-רמון — שאפשר לקובעה ביהודה. נחלקו החכמים אף באותם מקומות שהוזכר חורבנם²¹ ליד המסורת על מפלתה של ביתר. ואלו הם: כפר שיחליה וכפר ביש וכפר דיכרין — והן ביהודה. וכן גופנא, ומלבד — כבוש ושיחין ומגדל צבעיה שבגליל הנזכרות באגדות הללו. אלא שדעתי כדעת ביכלר, שאין ראיה לצרף אגדות הללו למסורת שעל ביתר, לומר אף הן נחרבו בו בזמן; בירושלמי ובמדרש איכה נסדרו זו ליד זו מסורות שונות בין ממלחמת ברכוכבא ובין ממלחמת-החורבן. וקרוב לומר, שמסורות הללו מתכוונות למלחמת החורבן²². נחזור מעתה לעיין במקורות ספרותיים, שלכאורה מעידים הם היפוכו של דבר: מציאותה של המלחמה בגליל.

(א) דבר שכבר עמד עליו ביכלר — סולפיקיוס סיבירוס, תחילת המאה החמשית, כותב בספרו²³: היהודים רצו למרוד בימיו של אדרינוס וניסו — Syriam et Palaestinam deripere. הרי שכל פליסטינה, לרבות סוריא, היו בתחומו של המרד. אמנם ביכלר משער — דבר שאף אני מקבלו כאפשר — ש Syriam et Palaestinam נשתבש מן Syria Palaestina — השם הרשמי של ארץ-ישראל מלאחר ביתר.

מכל-מקום אין ההגהה מוכרעת, לאור עדותו של קסיוס, שאף נכרים נתחברו עם היהודים במלחמה, ואין אפוא נמנע שהיו מקומות בסוריא, שישבו בהם יהודים

¹⁷ איכה רבה פ"ב ה' לפסוק "בלע ה' ולא חמל" (ב ב). בילקוט האזינו (רמז תתקמ"ו) נשתבש השם "כפר חרובא" ל"כפר חנניה", הרגיל יותר במקורות התלמודיים.

¹⁸ איכה רבתי, א"ב קדמאה, פ' ס"ז, הוצאת בובר 82.

¹⁹ כך בהוצאת בובר, בדפוס: בית אל.

²⁰ לשוננו ג' 270, ס' הישוב, עמ' 47.

²¹ ירושלמי תעניות פ"ד סט ע"א ואיכה רבה שם.

²² כיוצא בזה פרופ' קליין בספרו Neue Beiträge zur Geschichte und Geographie Galiläas

1927, עמ' 79—84 ובספרו "ארץ הגליל", עמ' 53—54.

²³ Historia Sacra II 31, PL 20, 146

הרבה, שנשתתפו אף הם במרידה (ראה להלן). ואין העדות בכללותה על-כל-פנים מעלה בסיס איתן.

עדות אחרת (אמנם קוריוזית למקצת), שלא הזכירה ביכלר, היא של הירונימוס. הלה כותב ב"דרשה על לידת האדון"²⁴: לפי שהיהודים חזרו ומרדו בגליל, השם את שרידי העיר ההיא (ירושלים). אלא שנוסה אני לשער, שהירונימוס תפס בהצעתו מן המציאות שבימיו, שעה שעיקר הישוב בגליל היה, וניסח דברים שלא במדויק. ושמה השפיעה אף העובדא ש"מרד גלוס" (שנת 351) אירע (על-כל-פנים בעיקרו) בגליל?

נחזור לעדות אחת שבירושלמי²⁵: רבי יוסי אומר אין שכחה לזיתים²⁶. אמר רבי שמעון בר יקים: לא אמר רבי יוסי אלא בראשונה שלא היו הזיתים מצויים, שבא אדרינוס²⁷ הרשע והחריב את כל הארץ. ביכלר, שעמד על מסורת זו, מבקש לבטלה על-ידי הנחה, האפשרית כשהיא לעצמה, שאין כאן אלא סברה ליתן טעם להלכה הפוסטרת זיתים משכחה, כנגד אחרים המחייבים²⁸. ברם על-כל-פנים קשה לייחס לאמורא זה בן הגליל מן המאה השלישית אמירת דברים שאינם הולמים לחלוטין את המציאות²⁹. ולפי שרבי יוסי מקומו בגליל, וכבר מצינו את רבי יוסי גופו מעיד על כיוצא בזה³⁰: "מאימתי פורשין משבילין שבשדות? משתרד רביעה שניה. אמר רבי יוסי: במה דברים אמורים? בזמן שהשנים כתיקנן, עכשיו שנתקנסו³¹ אפילו לא ירד אלא גשם אחד בלבד [אין]³² צריך להלך". הרי שרבי יוסי עצמו משנה בהלכה מפני השתנות החקלאות לרעה, מלאחר מלחמת בר-כוכבא; הרי שלכאורה אותו חורבן — בזיתים — אירע אף שם. אלא שבוודאי אין עדיין לומר שהיה כאן חורבן ממש כביהודה³³. בהצטרפות זו חייבים אנו לעיין אף בברייתא שלהלן³⁴: אמר רבי יוסי: אני ראיתי ציפורי בשלוותה והיו בה (מאה ו) שמונים³⁵ אלף (שווקים של)³⁶ מוכרי ציקי קדרה. תנא זה בן ציפורי הוא, והרי הוא בא להעיר על ירידה כלכלית שחלה בימיו במולדתו: אין עוד "שלווה" —

Morin, Anecdota Maredsolana אצל De nativitate Domini²⁴
396—397, t. 3. P.

²⁵ פאה פ"ז כ ע"א.

²⁶ לשון המשנה פ"ז מ"א.

²⁷ אמנם פרופ' קליין (ארץ הגליל, עמ' 52) מגיה כאן: אספסיינוס. אלא שאינו נותן טעם להגהתו. אמנם החילוף בין אדריאנוס ואספסיינוס נמצא בבבלי (ואולי אף במדרשים מאוחרים), אבל לא בירושלמי. לפיכך אין מקום להגהה.

²⁸ במשנה שם.

²⁹ ביכלר מדייק אף מן זרות הלשון "שהחריב את כל הארץ". שברגיל עניינו: כל העולם. אלא שבכתב-יד רומי הגירסא: את כל ארץ-ישראל.

³⁰ תוספתא שביעית פ"ז ה"ה, צוקרמנדל 72.

³¹ בכתב-יד ארפורט נשתבש: שנתקיימו.

³² כך נראה להגיה. לדין הראשון השוה שביעית פ"א מ"א.

³³ מצבה הכלכלי של ארץ ישראל נשתנה עם החורבן, שעיקרו ביהודה.

³⁴ בבא בתרא עה ב.

³⁵ כך הנוסח בכתבי יד ובהגדות התלמוד ובעין יעקב.

במשמע: שפע כלכלי-ישובי. קרוב אפוא לכאורה שאותו שינוי לרעה עם מלחמת בריכוכבא בא. ואף הברייתא דלהלן³⁶ שייכת לכאן: אמר רבי שמעון שזורי³⁷: מבעלי בתים שבגליל היו בית אבא מפני מה חרב? ... וצריך עיון.

ברם אף שתי כתובות — לפחות — בידינו, שעשויות לכאורה להוכיח, שהיתה מלחמה אף בגליל. (1) כבר מימים מצוייה היתה כתובת של קבר³⁸ המעידה על חייל מן *legio Gemina* הי"ד שמת בגדר^{38a}. לגיון זה, או משלחת הימנו, בא למלחמת בריכוכבא. לפי שבדרך כלל לא חנה ביהודה³⁹. (2) אבייונה פירסם כתובת קבר של בית-שאן⁴⁰, כתובת רומית על חייל אחד שנולד במוקדון ושירת בלגיון הי"א הקלדי. והנה לגיון זה — מצאנוהו, כמעט באורח וודאי, בכתובת אחרת שמימי מלחמת בריכוכבא, ביהודה (ביתר). הרי שהיתה שרויה *vexillatio* של הלגיון בבית-שאן. מכאן לכאורה שהיו מרידה וקרבות בשטח זה⁴¹. מעתה, לאחר שמצאנו צבא רומי בגדר — אין רחוק לקיים את הגירסא שבאיכה רבה הוצ' בובר: בחמתא דגדר⁴² (ואם חמתא סתם: חמתא של טבריא) לענין שלוש משמרות, שהושיב אדרינוס.

לאור העובדות הנ"ל קרוב להניח, שהמלחמה לא נצטמצמה ביהודה מכל-ו-כלל. בין בגליל ובין בשטחים מסויימים של עבר-הירדן⁴³ אירעו מעשי-מרדנות ותגרות. (דבר זה אף מוכח למקצת מן המספר הרב של הכפרים והמצודות שנכבשו לעדותו של דיו קסיוס, בידי הרומיים, שקשה לצמצם את כולם ביהודה). אלא שהמרידה מחוץ ליהודה לא משכה, כנראה זמן מרובה, ולא היתה מרוכזת שם ואינטנסיבית כביהודה. על-כל-פנים בשלב המכריע של המלחמה לא עשה הגליל אותו תפקיד מרובה כיהודה. ועוד נראה: הערים טבריא וצפורי — הן עצמן לא נשתתפו כנראה במלחמה, ולפי שלא היו להם למורדים משענים ישוביים גדולים להתבסס עליהם, לפיכך לא נתפתח כאן המרד כהלכה. יתר-על-כן: בגליל רבו כנראה היסודות המקורבים למלכות, המשלימים והפחות-לאומיים יותר מביהודה; אותה אחדות מרובה וליכוד כוחות שאתה מוצא במלחמה זו ביהודה, נראה, שמבחינה חברתית, לא יכלה לעלות אף בגליל. שם כנראה היו הכוחות מפורדים — ומכאן קוצר ימיה של המרידה בגליל. או שמא מעיקר ביקש בריכוכבא לרכז כוחות הלוחמים שלו? אלא שאף המעשים שבגליל לא עברו בלא רישומים ניכרים כלכליים וכלכליים-פוליטיים ואף אם לא היו רישומים אלו עזים כביהודה.

³⁶ תוספתא ב"ק פ"ח הי"ד, בבלי פ"ט ע"א וירושלמי סוטה פ"ט כד ע"א.

³⁷ כך הנוסח הנכון (בכתב-יד ארפורט נשתבש). ושזור שם מקום הוא על גבול הגליל העליון והתחתון (עי' ספר הישוב, עמ' 154).

³⁸ CIL II 1291.

^{38a} וראה Rittlerling, RE 1924 (Vol. 12) p. 1747.

³⁹ Jeremias, ZDPV, 1932, 78.

⁴⁰ QDAP t. 8, 1938, p. 57.

⁴¹ אבייונה מניח, שהחייל נפל במערכה. דבר זה אינו מוכח. אפשר ומת מיתת עצמו.

⁴² ראה לעיל עמ' 21.

⁴³ רשמית — סוריא, כי גדר מן הדיקאפוליס היא.

(ב) הנלחמו גם השומרונים?

בפרשה זו נחלקו החוקרים: אלו מחייבים ואלו שוללים. נסקור קצרות פרטי ההבחנות ונוסיף מקצת עדויות, שלא הועלו על-ידי החוקרים, לשם נסיון של הכרעה מסוימת.

מפורסמת היא האגדה⁴⁴ על אותו כותי שהכשיל את בר-כוכבא על-ידי שגרם למיתתו של רבי אלעזר המדעי. יש שמסיקים מכאן, שהכותים רצו במפלתו, וכעדותה של המסורת הנ"ל. ויש שלמידין מכאן להיפך: כיצד יכול כותי לבוא לביתר ולישא וליתן עם רבי אלעזר אלמלא לא היו הכותים נאמנים עליהם על הלוחמים היהודים, ושותפים עמהם למערכה? ברם מן האגדה דילן אין ללמוד לא לכאן ולא לכאן; זו מסורת עממית שגורה ברוח אגדות הרבה, המייחסות לכותים הלשנה ומעשי-בגידה בעם⁴⁵.

לכאורה אפשר היה להוכיח השתתפותם של השומרונים במלחמה מן הגזירות שבאו עליהם: איסור המילה והקמת היכל לצאוס או לסראפיס בגרזים. אלא שמכאן אין ראיה שהמילה כבר נגזרה מלפני המלחמה, והקמת המקדש האיללי יכלה להיתכן ולהעשות כאיליה קפיטולינה בשנת 130 — או אם נפסק הבנין — לאחר מכן, ולא כעונש על מרדנות.

כשאתה מעיין בכרוניקות שומרניות שהן מאוחרות ואין להשען עליהן הרבה, (והן ארבע: 1) אבול-פתח, 2) ספר יהושע השומרוני, 3) הכרוניקון של אדלר, 4) התולידה שפרסם נויבאור⁴⁶) — הרי אתה מוצא דברים סותרים⁴⁷. כך מספר ספר יהושע על אדרינוס, שמשחזר ממצרים לערביא ולארץ-ישראל צר על ירושלים. שני כותים מכפר ישוב נתגנבו לעיר וסייעו לרומיים לכובשה⁴⁸. הרי שהשומרונים לא נלחמו, ושמחו למפלתם של ישראל. אלא שלצד שני — הרי הוא מעיד שאדרינוס רצה להרוס את שכם. ועוד: השומרונים, כדרכם וכהלכה שלהם, טהרו באש כל המקומות שדרך בהם אדרינוס. היהודים הלשינו עליהם, והקיסר גזר עליהם איסור מילה וטבילה, ביטול שבתות ומוצדים. שכם השומרנית נחרבת; השומרונים נמלטים למדבריות. חכמיהם נצלבים; גופותיהם מושלכות ללא-קבורה, ואחרים נרצחים במצודות. בדומה לכן ובשינוי נוסח — בכרוניקון של אדלר⁴⁹.

סיוע להנחה ששומרונים נשתתפו עם היהודים במלחמה, אפשר להעלות מדבריו של אויסיביוס⁵⁰, מקום שהוא אומר⁵⁰: הרי המקדש בירושלים ושהר-

⁴⁴ ירושלמי תענית פ"ד סח ע"ד, איכה רבה פ"ב ב.

⁴⁵ ועי' להלן המסופר בכרוניקה השומרנית.

⁴⁶ J.A. 1869 ועי' יצחק בן-צבי, ספר השומרונים, עמ' 170—175.

⁴⁷ אין צריך לומר, שאין לבנות על הסיפורים שבכל החיבורים הללו, שכולם מאוחרים הם ומלאים סתירות בגופם ודברים סתומים ואגדיים.

⁴⁸ עברית, קרבהיים, כרמי שומרון, וראה ייבין גספח ב'.

⁴⁹ R.E.J. כרך מה, עמ' 49—81.

⁵⁰ תיאופניה (סורית).

⁵⁰ לאחר שמבוא את דבריו של ישו לשומרנית (יוחנן פרק ד).

גריוזים, שניהם נחרבו במלחמת אספסינוס ואדרינוס. הואיל ולא מצינו חורבן המקדש בגריוזים בימי אספסינוס⁵¹, ייתכן ששמר אב־הכנסייה מסורת על מלחמה שומרונית בימי אדרינוס, שבתוצאותיה חרב הר גריוזים ובמקומו הוקם היכל אלילי, וצריך עיון. לעומת זה מעיד תיאודוריטוס (מאה ה') על השומרונים, שאיבה נצחית בינם לבין היהודים ושהם נלחמו כנגדם יחד עם הרומיים. אלא שהדברים כוללים וסתומים, ואין לייחסם דווקא למלחמת ביתר (אם יש כאן מסורת ממש כל שהיא נראה שמכוונת היא ל"מלחמה השומרונית־היהודית" בימי ספטימיוס סיביריוס, במלחמתו עם פסקיניוס ניגר בשנת 193).

לכאורה יש להביא ראיה — דבר שעושים חכמים —, שהשומרונים לא נלחמו, ממאמרו של רבי אבהו בירושלמי⁵²: "שלוש עשרה עיירות נשתקעו בכותיים בימי השמד". הרי שמצבם של הכותים משובח היה, והיהודים נאלצו להיטמע ביניהם. ברם, לדעתי, אין פירוש המאמר אלא, שהכותים נבלעו ביהודים. ועל־כל־פנים: הרי ידענו במובטח שהשומרונים אף הם נרדפו מפני המילה⁵³ (אף אם נשליל עדותן של הכרוניקות שלהם על גזירות־דת כוללות בימיו של אדרינוס). נוטה אני לפרש מסורת זו לאור המציאות, שלאחר המלחמה — לא מיד לאחריה ממש — נתרבה הישוב השומרני ונתפשט בערי היהודים ונתערבו בישראל. הגורם הראשוני — הידלדלות הישוב היהודי מלאחר ביתר, במיוחד בעיירות הסמוכות לשומרון. ולפי שהמאורע סמוך היה למלחמה — נתלה במסורת חכמים בימי השמד. ברם מעדויות אפיגרפיות רשאים אנו להסיק, כי השומרונים העלו אף הם מרדנות במלחמת בר־כוכבא, והרומאים נאלצו משום כך לשפן יחידות צבא בעריהם. בכתובת אחת שעל גבי קבר בסמוך לשכם, מזרחית לה, קראנו על חייל שמן קנטוריה אחת של הלגיון החמישי המוקדונית שמת באותו מקום⁵⁴. קרוב לשער עם Abel⁵⁵, שהכתובת מימי מלחמת בר־כוכבא, שלא מצינו אותו לגיון בארץ אלא במלחמה זו, וכדרך שמשמע לכאורה מכתובת של ביתר. יש אפוא להסיק שיחידות מן הלגיון הנ"ל הושכנו בשכם, לפי שהתנאים באותה עיר ובסביבתה חייבו את חנייתן שם, כלומר: מרדנות היתה מצויה באותו מקום. כתובת אחרת⁵⁶ נמצאה בשומרון, והיא הקדשה ליופיטר, I(ovi) O(ptimo) M(aximo) mil(ites) vexil(larii) coh(ortium) Pa(nnoniae) Sup(erioris) cives Sis-ci(ani) [et] Varciani et La(t)obici sacrum fecerunt. הכתובת, כדרך שמעידים סימניה הפליאוגרפיים, מן המאה השנייה היא, ומכל־מקום דוחה Vincent, שפיענח

⁵¹ חוץ מן המעשה המסופר במלחמות ג' ז לב.

⁵² יבמות פ"ח ט ע"ד וקידושין פ"ד סה ע"ג.

⁵³ ראה בספרו של אוריגנס Contra Celsum II 13 הוצאת Koetshau, ח"א, עמ' 142.

⁵⁴ R. B. כרך כד, עמ' 421.

⁵⁵ שם עמ' 427.

⁵⁶ נתפרסמה תחילה ב־RB משנת 1909, עמ' 441, וחזרה ונתפרסמה בתוספת תיקוני קריאה וביתר דיוק ע"י בלייקמן ב־ZDPV משנת 1913, עמ' 223 (ומשם הובאה כאן). ראה (1938) L'Antiquité Classique, 7, עמ' 81-85.

תחילה תעודה זו, את ההנחה שהיא מימי בר־כוכבא, וכך הוא דן: (1) שומרון העיר אין לה ערך איסטרטגי, (2) הרי השומרונים שטמו את היהודים ולא נשתתפו וזדאי במלחמתם ברומי. ברם כבר הוזר קוביצ'ק לקיים את הסברה המתקבלת ביותר על הדעת, שהיא מימי מלחמת ביתר. ואסמכתא לכך, לפי שמצינו אף חיילות אחרים מן פנוניה בארץ, המשתתפים במלחמה זו, וכמות שמוכת מן הכתובות. ואף Alföldi במאמרו הנ"ל כותב: אפשר מימי מלחמת בר־כוכבא.

והרי מציאותם של חיילות־מצב רומאיים מיחידות שהובאו ממרחק לשומרון בימי המלחמה, מעלה על הדעת היקש למה שאירע במלחמת־החורבן. שכבר עמדנו על המעשה בהתכנסותם של השומרונים בהר־גריזים לתכלית של מרד. באותו פרק מעיד יוספוס על ארץ שומרון „שהיתה תפוסה כולה בידי חילות־מצב רומאים” — עד שלא נתרשש אותו מאורע — ומסתבר, לפי שמראשית המלחמה ואילך עלו סימני־מרדנות אצל השומרונים, עד שלא נתכנסו רבבות מהם להר גריזים, להתמרדות מכרעת. קרוב להניח, שאותם מקרים של התקשרות בין ירושלים והגליל בימי המלחמה, כגון בריחת יוחנן מגוש־חלב והמון רב עמו לירושלים וכגון הליכתם של שלוחי הסנהדרין בגליל בלויית אנשי־צבא יהודיים, נתאפשרו, לפחות במידה מסוימת, על־ידי סיועם של השומרונים, שבארצם עברו.

והרי אנו דנים ואומרים: האיבה שהיתה שרוייה בין יהודים ושומרונים בינם לבין עצמם, לא מנעתם מלהתחבר ולהשתתף במלחמה במלכות הרומאית, השנואה על שני העמים כאחד. וכבר ראינו, שבין מלחמת החורבן ומלחמת בר־כוכבא קרובים עמים אלו זה לזה, ורובם של החכמים רואים אותם כיהודים וכגרי־צדק כשרים ונאמנים — דבר שנובע, מן־הסתם, אף מעמדתם של השומרונים בימי מלחמת החורבן.

ברם, למעלה מזה מוכחת לענייננו הערכתו של הנשיא את השומרונים בדור שלאחר מלחמת בר־כוכבא, והוא רבן שמעון בן גמליאל האומר⁵⁷: „כל מצוה שהחזיקו בה כותים הרבה מדקדיקין בה יותר מישראל”. וביותר באה לידי ביטוי עמדתו החיובית כלפי השומרונים מתוך מאמרו הכולל בהלכה: כותי כישראל⁵⁸. וכש־Vincent טוען: הרי אין לשומרון ערך איסטרטגי — אין טענתו קובעת. לפי שיחידות הללו תפקידן היה לעצור את השומרונים גופם באותם התחומין מלמרוד ומלסייע את היהודים.

ובכן רשאים אנו, בסיכומי של דבר, לשער: רובם של השומרונים משמע לא מרדו; אבל היו מהם ולא מועטים — וכלשון הכרוניקון של אדלר — „מן הנערים”, כלומר מן הצעירים שבהם, שנתעוררו להצטרף אל הלוחמים היהודים, מעין מה שאירע במלחמת החורבן, ושמא אף למעלה מזה. ברם ממשית, מסתבר, שימשו תנועות אלו שבארץ השומרונים, ביותר לתכלית ריתוק של כוחות רומיים במלחמה.

⁵⁷ תוספתא פסחים פ"א ה"ו (צוקרמנדל 156) והקבלות בתלמודים.

⁵⁸ למשל תוספתא תרומות פ"ד ה"ד (צוקרמנדל 32) ובמקומות רבים בירושלמי.

(ג) הכוחות הרומיים, שנשתתפו במלחמת בר כוכבא על עצמתה של המלחמה עשויות להעיד — למעלה מדבריו הכוללים של דיו קסיס — היחידות הרבות, שאנו למדים על השתתפותן במערכה. כל העדויות הללו באות מכתובות רומיות ויווניות, שרובן — עניינן: תיאורי־שירות של אישים בצבא הרומי ואותות־הצטיינות, שקיבלו על גבורתם במלחמה.⁵⁹ פעמים הרבה אין להסיק מן הכתובות אם נשתתף הלגיון בשלמותו, ואם רק ביחידת־משלוח משלו (vexillatio), ויש שספק עולה כלפי כל־עצמה של השתתפות לגיון פלוני.

בכוחות⁶⁰ שהשתתפו במערכה נבחין: (א) לגיונות, (ב) חילות־עזר (auxilia), (ג) הצי.

הלגיונות וחילות־העזר באים מן: (א) יהודה, (ב) ערביא [= עבר הירדן], (ג) מצרים, (ד) סוריא, (ה) אפריקא, (ו) מארצות הדונאו (דניה, מיסיה, פנוניה; אוסטר־האונגריה וכו'). (ז) בריטניה.

(א) יהודה. יש עדות להשתתפותו של הלגיון העשירי הפריטנסי, שחנה בארץ מלאחר מלחמת בר־כוכבא. (קנטוריון קיבל אותות־הצטיינות).

(ב) ערביא legio tertia Cyrenaica.

(ג) מצרים legio secunda Traiana (1).

(2) duovicesima Deiotariana. החוקרים שווים בדעתם, שלגיון זה

הושמד כולו במלחמת בר־כוכבא, לפי שזכרו נעלם מאחר מלחמה זו.

(ד) סוריא legio tertia Gallica (1).

(2) legio sexta Ferrata ואולי גם, זו, שנשתקעה מלאחר מלחמת

בר־כוכבא בארץ וחנתה בעמק־זרעאל.

(3) legio quarta Scythica.

(4) ואולי אף הלגיון החמישי המוקדוני?

בזיקה לשיתוף הצבא הסורי במלחמה, כדאי לעיין בכתובות, המדברות על הליכתו של נציב־סוריא ליהודה במלחמה זו; מסתבר, שהלך בראש צבאותיו באיפרכיה שלו. באחת התעודות היווניות, שנמצאו באנקרה, נאמר: לכבוד גיוס יוליוס סיבירוס, צאצאם של מלכים ונסכים ששימש שליח באסיה בתוקף אגרתו וכתב־מינויו של אדרינוס האלוהי, ההגמון של הלגיון הסקיתי הרביעי, שניהל את ענייני השלטון בסוריא, שעה שפובליוס מרקילוס יצא מסוריא בגלל המלחמה היהודית וכו'.

(ה) אפריק־מאוריטניה legio tertia Augusta.

⁵⁹ ראה שירר ח"א, עמ' 687, הע' 116 — החומר, שהיה ידוע עד לו, ר־Ritterling ב־RE 1924, כרך XII, ערך legio, עמ' 1413, 1484, 1489, 1511, 1523-4, 1560, 1578, 1591, 1636, 1671, 1674, 1685, 1699, 1740 ר־1744.
⁶⁰ [הקטע הזה אינו אלא ציונים, שרשם לו המחבר, ואף־על־פירכן לא ראיתי להשמיטם. — עז"ם].

(ו) מארצות הרנובה — הלגיון העשירי הגמיני והי"ג והי"ד, וכן הלגיון הי"א הקלאודי (ואולי גם השביעי?).

(ז) בריטניה — יש רק עדות מפורשת לחילות־עזר.

חילות־עזר (באים 1) מן ערביא (..) *VI Ulpia Petr. cohors*⁶¹.

(2) מן בריטניה, חיל־פרשים, נמצאה בעמאוס *cohors IV Lingonum*.

(3) בכתובת אחת, והיא דיפלומה צבאית (תעודת שחרור) מן נצרת, שנת 139, הוזכרו שלוש יחידות־פרשים — *alae*⁶² — וי"ב קוהורטות של רגלים, שחנו בסוריא־פלסטיני. אין־ספק שכמה וכמה מהם נשתתפו במלחמת בר־כוכבא.

(4) הקוהורטות של פנוניה, שהוזכרו בכתובות של שומרון, לפחות — שלוש. הצי. בכתובת אחת מפורסמת מוזכר ה־*Praefectus basis Syriacae*, שנתכבד באותות־הצטיינות במלחמת בר־כוכבא. אלא שאין לידע מה היה תפקידו של הצי באותה מלחמה. כלום היו קרבות בים ממש? אם כן נתבצרו המורדים אף בחוף הים, לפחות — לשנה; ומסתבר שגם גוים לחמו עמיהם?

הרי ששנים־עשר—שלושה־עשר לגיונות נשתתפו מצד רומי בדיכוי המרד הגדול; אמנם מהם רק בדמות *vexillatio*, פרט לחילות־העזר המרובים אף הם. כוחות הללו עלו בשיעור מרובה על החיילות, שהעסיקו הרומיים ביהודה במלחמת החורבן (שלושה—ארבעה לגיונות וחילות־עזר) וכבר העמידו חכמים באורח כולל על „הצבא הרומי, שבא למלחמת בר־כוכבא, שהיה עצום לאין שיעור”⁶³. ומכאן אנו למידים מה רבה היתה עצמתה של המרידה הגדולה, ומה רבו גבורתם וכושרם המלחמתי של המורדים.

(ד) למהלכה של המלחמה

המקורות שבידינו אינם נותנים ידיים לרשם הלקה של המלחמה. בין מבחינה צבאית ובין מבחינה ארגונית, ואפילו בקווים כוללים. לפיכך אין אנו רשאים לדון בנקודות מסויימות, שבכמה מהן מחלוקת ומבוכה אצל החוקרים, אלא מאומד הדעת. ארגונו של המרד: דיו קסיוס מלמדנו⁶⁴, שהיהודים הכינו עצמם בחשאי ימים רבים עד שלא פתחו במלחמה. הכנות אלו נעשו בשני תחומים: (1) צבירת נשק, (2) ביצור מקיף של ישובי־הארץ, והכשרת ההתקשרות ביניהם לשעת הצורך והדוחק. מן העובדות הללו נובע כי תוכננה מבראשונה תכנית כוללת אחידה של המלחמה, על כל שטחיה וצורותיה, לפחות לשלביה הראשונים. אלא שמדבריו של אויסיביוס⁶⁵ אנו עשויים לכאורה ללמוד, שבר־כוכבא עמד מתחילת המרד בראש הצבא הלוחם ופיקח על הפעולות כולן בכל מקום. הרי שדמותה של מלחמת בר־כוכבא, מבחינה ארגונית, שונה בהרבה מזו של מלחמת־החורבן, שבידוע לא

⁶¹ בלגיון היו עשר קוהורטות.

⁶² גדוד בן אלף או חמש מאות פרשים ומחלק ל־24 או 16 טורמאות (*turmae*).

⁶³ Domaszewski, *Geschichte der römischen Kaiser*, II 1909, p. 130.

⁶⁴ הוצאת III Boishevain, עמ' 232.

⁶⁵ תולדות הכנסיה פ"ד 6.

הותכנה בדרך אחידה בשלבה הראשון, ולא הוכנה לפני התפרצותה כלל ועיקר, ועל אחת כמה וכמה פולמוס של וורוס (4 לפני הספירה), על פיזור וספונטניותה (גליל, יהודה ועבר־הירדן). ה"מלכים" וה"מצביאים" הרבים, הקמים בראש פלוגות־מורדים, בה בשעה במקומות שונים, בדולים ורחוקים זה מזה, מעידים, שפולמוס זה משונה הוא בתכלית ממרד בר־כוכבא על דעת המסורת שאצל קסיוס.

על הכנות ממושכות למלחמה עד שלא פרצה מעידות, לדעתו של גריץ ושל אחרים, אף נסיעותיו הרבות של רבי עקיבא בתפוצות. הרי אנו מוצאים אותו⁶⁶ בויפריין של קיליקיה, במוזיגת קפודקיא (Mazaka = קיסרין!), בכרכי הים (פיניקיא), בערבייא, באפריקי, בגינזק של מדי (גנזה) ובנהרדעא שבבבל. הואיל ורבי עקיבא, בידוע, סייע לבר־כוכבא, לפיכך מתקבל לכאורה על הדעת שאף מסעותיו אלה — בזיקה לאותה מלחמה באו. ברם וודאי הדין עם הלוי⁶⁷, המרחיק מן המסעות הללו תכלית מדינית־צבאית; ומסתבר שהן קדמו אף למלחמות טרינוס (לפחות מקצתן); לא כל שכן שלא אירעו קודם למלחמה בגופה.

משאנו חוזרים לדון, עד היכן אפשר לסמוך על עדויותיהם הכלליות של קסיוס ושל אויסביוס, כדי להעלות דמות מובטחת למלחמה בראשיתה — הרי אנו נוטים לפקפק בכך; יכולים אנו להניח, דרך משל, שאמנם בר־כוכבא ריכוז את עיקרה של הנהגת המלחמה בידיו, בהמשך מהלכה, בלא להאמין, שהלה תיכן אותה מעיקרה וכיוון את פעולות המרד כולן (לרבות את הראשונות) בידו ובשליטתו המוחלטת. וממילא יש מקום לפקפק למקצת אף בתיאורו של קסיוס על הכנה מדוקדקת תכניתית של פעולות־המרד מתחילתן ועד סופן. עולה על הדעת האפשרות, שבראשונה בצבצו מרידות לוקאליות, בדרך של התפרצויות ספונטאניות, ובראשותם של מנהיגים עצמאיים, מעין מה שנתרחש במלחמות שמלפנים, אלא שוודאי הפרש בין מלחמה זו ולבין הקודמות לה, שבהמשכה, ומסתבר כבר בשלביה הראשונים, נתגבש הפיקוד הכולל האחיד. וביותר בדמותו של בר־כוכבא, שעלה בידו להשתלט על המרד ועל המורדים ולכוונם ביד־אמונים קשה ומכרעת. והרי בכך מסתבר עיקר הגורם לגדולתה ולעצמתה של מרידה זו — האיחוד בפיקוד ובתיכנון־הפעולה ובביצועם, והמשמעת הבאה מתוך הריכוז הגמור.

הנחה זו, על השלב המפוזר שבתחילת המלחמה, מתקרבת אל הדעת ביותר לאור השקפתנו על מציאותן של תנועות מרדניות מקומיות בארץ, קודם למלחמה הממשית. אלא שלכאורה עולה עובדא זו אף מן המסורת המשוקעת באגדות על מלחמת בר־כוכבא שבספרות התלמודית והמדרשית. שכן אותו סיפור־מעשה⁶⁸ על שני אחים שהיו בכפר חרובא והיו הרומיים הולכים, והם באים עליהם והורגים בהם, אמרו: נביא עטרה על ראשם... משיצאו פגע בהם זקן אחד, אמר להם: בוראכם בעזרתכם: אמרו: אל יעזור ואל יבייש. הלא אתה אלקים זנחתנו (תהי

⁶⁶ ע"י בספרנו חלק א', עמ' 354.

⁶⁷ דורות הראשונים, חלק א', כרך ה', עמ' 620 ואילך.

⁶⁸ ירושלמי תעניות פ"ד סט ע"א, איכה רבה פ"ב ב.

ס יב) ⁶⁹. לכאורה בא ללמד על מעין „מלכים“, מנהיגי־מרד מקומיים, כדרך שמוזכרים כיוצא בהם אצל יוספוס לפולמוס של וורוס ומלחמת החורבן. הוא הדין באגדה שבתלמוד הבבלי ⁷⁰ על טור מלכא שחרבה בשל תרנגול ותרנגולת ⁷¹ (שגולה אותם גונדא של רומיים שעברה ונפלו עליהם היהודים והרגום) ועל בר־דרומא ⁷² מלמדת על אותה דמות מקומית של המלחמה ועל אישים גיבורים שלא בר־כוכבא. לפי שלדעתי אין ידים לזהות את בר־דרומא (כשם שאין לעשות כן כלפי שני האחים הנ"ל) עם בר־כוכבא, כדרך שעושים החוקרים. כיוצא בזה האגדה ⁷³ על שקא דריספק שבגללה חרבה ביתר ⁷⁴ — מהלכת בכיוון הנידון. וודאי „אין למידין... מן ההגדות“ ⁷⁵; אלא שכאן אף שיקול־הדעת הכולל, מסתבר, מסייע להן. על־כל־פנים אין לנו לקיים את הדמות ה„פשטנית“ והסכימטית העולה מקסיוס ואויסיביוס — כצורתה.

לגבי גילגוליה הצבאיים של המלחמה, דומה שתחילה יש להעלות משהו מן העיון בארצות, שמהן באו צבאותיה של רומי לדכא את המרד. מסתבר, שראשונה באו במגע עם המורדים הלגיון העשירי ויחידות חיל־עזר, שחנו, כנראה, בארץ מלפני המלחמה, לרבות אותן שהובאו ליהודה בימי התסיסה שקדמו למרד. פיקד עליהם טיניוס רופוס, נציבה של יהודה ומפקדו של הלגיון העשירי, ולפי שהלה פתח במלחמה, ואף סיים אותה במעשי־עונשין שלו — לפיכך קרויה היא על שמו באגדות שבספרות התלמודית ואצל אבות הכנסיה הנוצרית.

שלב ראשון זה נסתיים וודאי במפלתו של הצבא הרומי ובעקירתו מיהודה כולה, לרבות ירושלים, שנדון בה להלן במיוחד, בדרך קצרה.

השלב השני, מסתבר, נפתח עם בואו של פובליוס מרצילוס, נציבה של סוריא, עם הלגיונות שחנו באותה איפרכיא, ואפשר שאותה שעה הגיעו לארץ אף לגיונות וחילות־עזר מן ערביא ומצרים. נראים דברים, שאף צבאות אלו הוכו, ובתוכם הלגיון הכ"ב הדיוטרני של מצרים. לאחר מכן, קרוב להניח, פשטו המורדים בשפלה ובחוף הים, לפי שלכאורה מחזור, משיתוף הצי הסורי במלחמה, שהלה פעל ממשית, בהתקפת החוף או אף בהתקפות עם „צי פירטין“ של המורדים.

השלב השלישי והאחרון, משמע פותח עם בוא הלגיונות מארצות הדנובה ועמהם מסתבר יוליוס סיבירוס, נציבה של בריטניה, בלוחית חיילות משלו. הלה מאלץ תחילה את המורדים לעבור להתגוננות; ובהימנעו ממערכות גינרליות דוחקם אל תוך מבצריהם ומבודדים; הלוחמים היהודים, שוב אין עמהם כוח לתקוף במרוכז את הצבאות המהוללים של פנוניה, המפורסמים כלוחמיה המשובחים של רומי.

⁶⁹ מאמר, שהאגדה שם (סח סע"ד) שמה אותו בפי בר־כוכבא.

⁷⁰ גיטין נז א.

⁷¹ שהיו נוהגים להוציא לפני חתן וכלה, לומר: סרו ורבו כתרנגולים.

⁷² גם בפיו שמה האגדה אותו מאמר, שבפי בר־כוכבא ושני האחים.

⁷³ שפעם עברה בת־הקיסר ונשברה מרכבתה, ועבדיה קצצו ארז, שנשתל לחיי תינוק שנולד, ונפלו עליהם היהודים והרגום.

⁷⁴ ירושלמי פאה פ"ב יז סע"א.

ומסתפקים במלחמת־הגנה ובגיחות טרדניות גרידא. קימעא קימעא מצטמצמים אזורי־ההתגוננות של המורדים, והללו מتركזים בבית־ר למלחמת־מגן אחרונה. הסכימה המשוערת שלנו מוציאה את אדרינוס עצמו מכלל המצביאים שלהמו ביהודה. בידוע שמחלוקת גדולה היא זו אצל החוקרים, אם בא הקיסר גופו ליהודה בשעת המלחמה ואם לאו. ולאחרונה ביקשו הנומיסמאטיקים¹⁴ להעלות הכרעה בפרשה מן המטבעות של אדרינוס, שנטבעו בסוף המלחמה ולאחריה. ואף כאן נחלקו הדעות: זה מלמד בחיוב, וזה — בשלילה. בסיכומי של דבר, נראה בעיני, שאין לנו אסמכתא מן המקורות, ולא משיקול־הדעת, לגרוס השתתפותו של אדרינוס במלחמה ביהודה.

(ה) כיבוש ירושלים

בהצטרפות זו, עלינו לעיין קצרות בפרשת כיבוש ירושלים בידי המורדים. אף שכאן לא כל הדעות שוות; ויש מן ההיסטוריונים הכופרים או מפקפקים בעובדא זו. וזִבְעִיה נעוצה בעיקר בהערכת העדויות הספרותיות ובפירוש המטבעות. המקורות הספרותיים המדברים בגורל ירושלים במלחמת בר־כוכבא משלושה מינים הם:

(1) הספרות המדרשית. זו מעידה כמסיחה לפי תומה על אדרינוס שכבש את העיר והחריבה. הואיל ואגדה זו מצויה רק במדרשים מאוחרים¹⁵, ולפי שאין היא דנה בירושלים בזיקה למלחמה בכללה, אלא מעתיקה מעין מסורת קצרה סכימטית לעצמה, לפיכך אין אנו רשאים לסמוך עליה ביותר.

(2) הספרות הנוצרית. למן אויסיביוס ואילך (תחילת מאה ד') חוזרים אבות־הכנסיה והכרונוגראפים הנוצריים ומעידים על כיבוש אחרון של ירושלים לאחר אספסיינוס, בידי אדרינוס. מסורת מפורשת זו קשה לבטלה ואנו גורסים אותה במוחלט. אלא שהחוקרים הפקפקנים מדקדקים משתיקתו של דיו קסיוס, הסמכות העיקרית לתולדות המלחמה, לדחות מסורת זו. ברם אין למידין מן השתיקה, וביותר בתיאור כולל כעין של קסיוס בפרשתנו. מאותו טעם באים חכמים הללו לפקפק אף בעדותו של אפינוס¹⁶, המספר על ירושלים שנכבשה ראשונה בידי תלמי (הראשון), בשניה בידי אספסיינוס, ולאחרונה — בידי אדרינוס בימי שלי. הרי שהמקורות הספרותיים הנידונים דיים ללמדנו כי ירושלים נכבשה בהמשך המלחמה בידיהם של המורדים, וחזרה וניטלה מהם — לאחר מכן.

(3) המטבעות. בין המטבעות שנטבעו בידי הלוחמים היהודים במלחמות בר־כוכבא¹⁷ מצויים מטבעות, שבעברם האחד מופיעה ירושלים בשני פנים: (1) „לחרות ירושלים“, (2) „ירושלים“ (בעברה האחד: שנה אחת לגאולת ישראל;

¹⁴ Syriacae 50. ¹⁵ שם"ר פנ"א ה, תנחומא פקודי ד (בובר סד ב), בראשית ז, דבר פ"ג יג, והשוה כרוניקון שומרוני, שפירסמו אדלר ב־REJ חמ"ה, עמ' 49 ואילך. ¹⁶ תולדות רומי, ספר סדרי פ"ג.

¹⁷ במקורותינו נקראים הם: מטבע של מרד כגון בן כוזיבא (ירושלמי מע"ש פ"א נב ע"ד, ובשני כתבי היד — כתב־יד לידן וכתב־יד רומי — „שמרד“ במקום „של מרד“!), מעות כוזביות (תוספתא מעשר שני פ"א ה"ו 86 ובבלי ב"ק צו ב).

ש' ב' לחרות ישראל). והרי לכאורה ראייה גמורה שירושלים היתה באותם הימים בידי המורדים. ברם דעתם של הנומיסמאטיקים האחרונים מתכוונת לפרש את הכתובת „לחירות ירושלים“ במשמע של סיסמא ותכנית לגאולת-כיבושה של העיר מידי הרומיים כעיקר תכליתה של המלחמה. לשיטה זו נטבעו מטבעות אלו בפרק האחרון של המלחמה מלאחר שהעיר חזרה ונכבשה בידי הרומיים, והלוחמים ביקשו להעלות בכתובת הנידונית את החלטתם-מגמתם להמשיך ולהילחם עד שתגאל העיר מידי האויבים.⁷⁷

ברם הכתובת „ירושלים“ שבמטבעות, שבעברם השני טבוע התאריך: „שנה אחת לחרות ירושלים“, „שנה ב' לחרות ירושלים“, לכאורה הכל מודים, שהיא מציינת את מקום הטביעה, או את הרשות הטובעת. הרי שירושלים מצוייה היתה בידי הלוחמים. אלא ש-Mildenberg⁷⁸ יצא לכפור בכל, ללמדנו שאף הכתובת „ירושלים“ אינה מציינת אלא תכנית בלבד, כלומר: טיבה — פרוקלמאטורי גרידא. ולא עוד אלא שאף הכתובות האחרות שבמטבעות, דבר שנחזור אליו לדון בו להלן, אף הן אינן אלא סיסמאות בלבד, ואין לבקש בהן אישים-מנהיגים ממלחמת בר-כוכבא.

וזרי שאין המטבעות יכולים לשמש לנו מקור לבעייה הנידונית. ברם אין אנו נוטים לקבל הצעתו זו של הסופר הלז בכללותה. ירושלים אפוא נכבשה והוחזקה בידי המורדים שנה—שנתיים.

נשתייר לנו בסעיף הנידון לעיין שעה קלה בבעיית התפוצות ומלחמת בר-כוכבא. בידוע שדיו קסיוס מעידנו על היהודים במלכות רומי כולה, שנצטרפו אף הם אל אחיהם המורדים בארץ-ישראל. יש מן החוקרים המקבילים עדותו זו כפשוטה וכמשמעה, רצונו לומר, שאמנם התקוממו היהודים שבגולה ולחמו ברומאים בארצות-מושבותם. ברם לשונו הכוללת של קסיוס, היא גופה אין מן הדין שתתפרש בדווקא בדרך פשטנית זו. לכאורה אין גורם המאלצנו לכפור בוודאי ובמוחלט בהנחה זו. שהרי אף במלחמת החורבן פרצו לשעה מרידות מקומיות בין יהודי מצרים וקירינאיקה. ואף למדנו מיוספוס, שהקנאים שלחו שליחים לבבל על-מנת להמריץ את היהודים באותה מדינה לפרוץ את גבולות המלכות ולתוקפם. יתר-על-כן, יש ידים לסברא, שאף לאנטיוכיא הגיעו שלוחי הקנאים וביקשו לעשות מעשה על-מנת להמריד את היהודים שבעיר גדולה זו. והרי במלחמות היהודים בסוף ימי טרינוס באה לידי ביטוי אותה ההזדהות שבין יהודה והתפוצות, בדמות „פולמוס של קיטוס“. מכל-מקום מסתבר שהדין עם החכמים הסבורים, שהתפוצות לא נתמרדו; שאילו כן היינו שומעים דבר על כך. ולא עוד אלא שלפחות לגבי אסיה הקטנה עולה אותה עובדא במפורש מן „השיחה עם טריפון“ ליוסטינוס ה„קדוש“, הסופר הנוצרי בן הדור ובן העיר שומרון. הכותב ברומי בסוף חציה הראשון של

⁷⁷ ראה רייסנברג ב" J.P.O.S. משנת 1941, עמ' 293—294.

⁷⁸ במאמרו The Eleazar Coins of the Bar-Cochba Rebellion ב- Historia

Judaica כרך XI, אפריל 1949, עמ' 77—108.

המאה השניה. הלה בא להעיד על איש-שיחתו, טרפון, שנמלט מארץ-ישראל בגופה של מלחמת ברכוכבא ובא לאיפסוס באסיה הקטנה, ושם פגע בו יוסטינוס וקשר עמו היכרות ונתנוכח עמו בפרהסיא בטבורה של העיר הגדולה, וודאי, דעתנו נוטה לכפור בדבריו כפשוטם, לומר שאמנם כך היה המעשה: בטרפון אחד, חכם מן התנאים, שברח מארץ-ישראל ונודמן עם המחבר באיפסוס. אין כאן אלא „משל“. ברם לפי דרכנו למדנו על התנאים של אסיה הקטנה בכללה, לומר: שקטה היתה ומשמשת מקום-מקלט לפליטים-יהודים מארץ-ישראל.

עדותו של קסיוס קרוב לפרשה, שנתכוונה להצטרפותם של יהודי חרץ-לארץ עם הלוחמים, עלידי שבאו בגופם ליהודה ונשתתפו בקרבות. דבר זה וודאי יש לנו להניח. והרי הוא שעשוי לבאר אותה עובדא, שעליה מעידה מסורת-האגדה (ושאנו גורסים אותה מאלינו משיקול-הדעת), שרבואות הרבה מישראל לחמו ברומיים במלחמה ממושכה זו. וודאי מצויים היו בתוכם רבים מאנשי-התפוצות, שנספחו אל המורדים בארץ. ועוד: בני התפוצות סייעו את אחיהם בארץ באספקת מזון, ציוד ונשק. אלא שקסיוס נוקט לשון כל לי וכולט, ואינו מדקדק יפה בדבריו. הנחה זו מתקבלת על הדעת לאורה של העובדא, המאומתת כמעט בדרך של וודאי גמור, שגזירות-השמד שגזרו על ישראל בגמר מלחמת ברכוכבא (ביטול התורה והמצוות, ביטול בתי-הדין וכו') לא חלו על יהודי התפוצות. שאילו לחמו אף הם בארצותיהם במידה ממשית כל שהיא, וודאי לא היו נמלטים מן הפורענות.

ברם הדים לחרדתם וצפייתם של יהודי הגולה בהמשך המלחמה וגורל המערכה ביהודה עולים לאזנינו מאותו חיבור של יוסטינוס שהזכרנו תחילה. הרי הלה כותב שבבוקרו של יום אחד, שעה שעמד לחדש את שיחתו-וויכוחו עם טרפון, שנפסקה אתמול, נתרחקו בני-לווייתו של הלה, צעירים מיהודי איפסוס ונשתקעו חרדים ומרוכזים בשיחת-ייחודין בבירורן ופירושן של שמועות-ידיעות שהגיעו אותו יום על הקרבות שבארץ. הרי קריעת חלון לרגעים לעולמם ונפשם של יהודי-הגולה עת לחמו, גברו וכשלו אחיהם ביהודה.

מעתה נדון קצרות בבעיות המתקשרות לפרשת המרד.

(ו) הנהגת העם בימי המלחמה

אין ספק בכך שהמרד לבש, אם לא מתחילתו הרי בהמשכו, לאחר הנצחונות הראשונים, דמות של מלחמת-שחרור מדינית. יהא הגורם הראשון שהביא לידי המרידה העממית המקיפה מה שיהא (דתי מובהק: גזרת המילה, או דתי-לאומי: בנין ירושלים הנכרית והיכל לעבודה זרה), ברור, שהעם נלחם מלאחר שהתקומם על חירותו הגמורה. דבר זה מוכח בין מן הספרות היהודית, בין מן הספרות הנוצרית ובין מן המטבעות⁷⁹. ברם חירות זו, מסתבר, משמעה היה אצל רבים: גאולה משיחית. ובכך נשתנתה לכאורה מלחמת ברכוכבא ממלחמת החורבן,

⁷⁹ שנה אחת (שנה ב') לגאולת ישראל (לחירות ישראל).

שאף היא העלתה את מגמת השחרור המדיני (המטבעות: חרות ציון). שאף אם זרמים משיחיים פעלו במלחמה ההיא, הרי לא הועלתה אישיות משיחית בראש האומה; השלטון המדיני והצבאי נתון היה למעשה כל ימי המלחמה בידי חברי מנהיגים; ועד להפיכת הקנאים, תחילת שנת 68, על-כל-פנים מצוי היה הפיקוח העליון בידי הסנהדרין, ואין כאן לא מלכות ולא משיחים. ואולם במרד הגדול האחרון — הרי מופיע בר-כוכבא במעין זוהר-עליון, כמלך-המשיח. ידועים דבריו של רבי עקיבא עליו⁸⁰: „דין הוא מלכא משיחא“⁸¹. כיוצא בזה עדותו של רבי שמעון בן יוחאי על רבי עקיבא רבו שהיה דורש: „דרך כוכב מיעקב — דרך כוכבא מיעקב“⁸². והרי אותו כתוב אמור בפרשת בלעם (במדבר כד יז), שנדרשה לימות המשיח. כיוצא בכך אותה מסורת-אגדה⁸³: בר-כוכבא מלך תרתין שנים ופלגא אמר להו (לרבנן): אנא — משיח[א]⁸⁴. ובידוע שאף אויסביוס מעלה את בר-כוכבא כהופעה שלמעלה מן הטבע בעיני היהודים. וכמותו הירונימוס, המעיד עליו שנתגלה לעיני העם כבעל-מופת.

ברם שמא כדאי לעיין לגבי הענין הנידון במקור ספרותי-נוצרי קדמון, שנתגלה ונתפרסם במילואו בשנת 1910, המעלה לכאורה, בבירור ובהבלטה את משיחיותו של בר-כוכבא, מפיו של בן-הדור. בספר „חזון פטרוס“ (Πέτρος) שנמצא בכתב-יד חבשי⁸⁵ ושנכתב וודאי לא למעלה משנים מועטות לאחר מלחמת בר-כוכבא, הרינו קוראים⁸⁶ (ישו מדבר): ואתם מן התאנה למדו לכם משל: כאשר תפרח ניצתו וישגשגו ענפיו אז יבוא קץ העולם. ואען אנכי פטרוס ואמר אליו: הורני את משל התאנה... ויען המורה ויאמר אלי: הלא תבין כי התאנה בית ישראל? אמן, אני אומר לך, כי כאשר ישגשגו ענפיו בקץ העולם (= הימים) יבואו משיח-שקר ויעירו תקווה ויאמרו: הנני המשיח אשר באתי לעולם. ובראותם את עזות-מעשיו, ילכו אחריו ויפשעו. ויכחשו באשר הללוהו אבותינו, המשיח הראשון, אשר צלבוהו, וחטאו חטא כבד. ואולם איש-כזבים זה אינו משיח. ובחרפם אותו ירצחם בחרב, ורבים ימותו מות-קדושים וכו'.

רדיפותיהם של נוצרים בידי „משיח-השקר“, מסתבר וכדעת חכמים, הן הן אותם מעשי-הלחץ והעונשין, שעשה כנגדם בר-כוכבא לעדותם של אבות הכנסיה, דבר שנדון בו לעצמו להלן. הרי שמן הפרשה הנידונית עולה דמות דיוקנו של בר-כוכבא המשיח במקור קדמון ביותר⁸⁷, ואף-על-פי שלשון הספר, כדרכם של „ספרי חזון“ — מעורפלת היא. ומכל-מקום ספק אם מבנה הארגוני הממשי של יהודה בת-החורין בימי המלחמה מיוסד היה על יסוד „מלכות המשיח“. וחילוף הם

⁸⁰ ירושלמי תעניות פ"ד סח ע"ד, איכה רבה פ"ב ב'.

⁸¹ = זה הוא מלך המשיח.

⁸² סנה' צג ב'.

⁸³ = בן-כוכבא מלך שנתיים וחצי. אמר להם (לחכמים): אני מלך המשיח.

⁸⁴ שניתרגם מטוסס ערבי, שנעתק מן המקור היווני.

⁸⁵ Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen, 1924, p. 318—9.

⁸⁶ לפי שאותו ספר וודאי לא נכתב לאחר אמצעית של המאה השנייה.

הדברים: כל שאנו עשויים ללמוד מן העדויות שבידנו לכאורה מוכיח היפוכו של דבר. ואף כאן תחילת העיון ומקורו — מן המטבעות.⁸⁷
המטבעות ניתנים ליחלק לשלוש סדרות מבחינה כרונולוגית ולשלוש קבוצות מבחינת השמות־הרשיות שעל גביהן.

כרונולוגית:

- (1) שנה אחת לגאולת ישראל.
- (2) ש'ב' לחר[ות] ישראל.
- (3) מטבעות בלא תאריך, וכתובתם: לחרות ירושלם; שעל דעות החוקרים האחרונים נטבעו כנראה בשנת ג' למרד (בעברם האחד: שמעון, או: אלעזר הכהן).

מצד השמות־הרשיות:

- (1) שמעון נשיא ישראל או: שמעון, או שמע.
- (2) אלעזר הכהן; ויש מטבע שבו חרות "שמעון" וגם "אלעזר הכהן" כאחד.
- (3) ירושלם.

על־מנת להעלות מסקנות למבנה הנהגת העם במלחמת בר־כוכבא מתוך המטבעות, עלינו להזכיר תחילה שיטתו של Mildenberg, על־מנת להרחיקה, שכן לדעתו אין הכתובות "שמעון" ו"אלעזר" ו"ירושלם" כאחד מציינות את הרשיות הטובעות או הרשיות השלטוניות שבעם, ממש. הלכה למעשה: הרי אין אלא פרֶוֹק למאטוריֹות ובאות לציין סיסמאות גרידא. שמעון אינו אלא סמל כולל לנשיאים קדמונים שמשלו בעם בתחילת המאה הב' לפני מנין הנוצרים⁸⁸, והוא הדין: אלעזר הכהן, שאינו אלא סימן לכהנים הגדולים שמלפנים. וכיוצא בזה ירושלם. כל אלו אינם אפוא אלא סמלים המציינים את תכנית המלחמה, ולא ממשות ציבורית־מדינית. לדיחוייה של שיטה זו אין להרבות דברים; הרי זה מדרש דחוק: אילו ביקשו שמות־סמלים היו מוצאים שמות אחרים מפורסמים מאלו. והרי המטבעות מימי בית שני, ימי החשמונאים ומלפניהם, השמות האמורים בהם — אישים ממש ורשיות ממש. ובכן רשות שלטונית אחת הריהי: שמעון נשיא ישראל⁸⁹.

וכאן כידוע נחלקו דעותיהם של חכמים. יש אומרים: הרי זה בר־כוכבא. וודאי אין לנו ראיה שבר־כוכבא נקרא: שמעון. שכן האסמכתא לכך, שחכמים גורסים אותה פעמים מאיכה רבה ב ב⁹⁰, אינה ממש, יש לקרוא שם שמעון ולא שמעון⁹¹.

⁸⁷ מלבד מחקריהם של רייפנברג ו־Mildenberg, שהזכרנום לעיל, ראה גם ספרו של נרקיס, מטבעות היהודים, ספר ראשון, תרצ"ו, עמ' 120—128.

⁸⁸ מכוון לשמעון הצדיק?

⁸⁹ [בין המגלות, שנמצאו במערות ים המלח, נמצא מכתב, שכתב "שמעון בן כוסבה נשיא ישראל". — ע"ס.]

⁹⁰ וכך אנו קוראים שם: אמרי כל סמא דמילתא ניתי כלילא דאדריאנוס ונתיב בראשן של אלו שמעון דהא רומאי אתון וכו' (= כל עיקר הדבר: נביא עטרת אדריאנוס ונשים בראשם של אלו, שמעו י־הרי רומאים באים וכו').

⁹¹ כלומר: שני האחים, שעמדו ליתן את העטרת בראשיהם, שמעו שהרומאים באים.

ומכל־מקום אין דבר המונע הנחה זו. כנגדם סבורים חוקרים, שהוא רבן שמעון בן גמליאל. שיטה זו יש לדחותה; ולאו דווקא מטענת אחרים, שרבן שמעון בן גמליאל צעיר היה אותה שעה, או שהנשיאות לא נתחדשה ממש, אלא לאחר דורו של בר־כוכבא. כבר רבן גמליאל שימש „נשיא” לפניו, ונערותו של רבן שמעון לא היתה ינקות בימיה של המלחמה. ברם אילו שימש רבן שמעון בן גמליאל נשיא־שליט בימי המלחמה, אי־אפשר היה לו לפעול בעם בימים שלאחריה, ואפילו לאחר הפסק מרובה; הרומיים היו מונעים אותו מכך ואף עונשים אותו. בעל כורחנו, שאין הוא אלא בר־כוכבא עצמו.

הרי שאין בר־כוכבא לא משיח ואף לא מלך אלא נשיא ישראל בלבד. תואר זה וודאי שווה לתוארם של השליטים החשמונאים הראשונים (שמעון ויוחנן): Ἐθνάρχης = נשיא האומה, או: שר־עם־אל. המורדים חידשו אפוא את המשטר החשמונאי הראשון, שלא הכיר במלכות אלא בנשיאות. ואילו באנו להקיש לאותה תקופה בתכלית, הרי היינו נזכרים במה שאמור למינויו של שמעון „עד אשר יקום נביא־אמת לישראל”, כלומר: הנמקה דתית לשלילת המלכות ממנו, שאינה אלא עם חידוש הנבואה, כלומר באחרית הימים ובהיגלות השכינה, והרינו למידים מן המטבעות, שלא ראה העם התגלות־נבואה וביאת משיח אף בבר־כוכבא⁹¹. ואין צריך לומר שנשיאות משמעה שלטון־מוגבל ולא מונרכי־מוחלט כמלכות. וכשאדם מבקש להסיק מן הכוכב שלמעלה מן הבנין בעל ארבעת־העמודים שבמקצת מן המטבעות הנידונים על טיבו המשיחי של בר־כוכבא וככתוב דרך כוכב מיעקב, הרי יש להיאמר: (1) אף במטבעות של ינאי מצוי הכוכב, והלה לא היה משיח בימיו, (2) מסתבר שאין כאן אלא קישוט סתם, או סמל של חירות וגאולה בלא ביטוי לממשות מדינית.

ברם אף־על־פי שאין הדבר אמור במטבעות בפירוש, אין ספק שבר־כוכבא שימש אף מייצגה ועיקרה של הרשות הצבאית העליונה. שלטונו זה אינו נובע מן המציאות בלבד, אלא, מסתבר כרוך בעמדת־הנשיאות. שכן אף שמעון החשמונאי כשנתמנה בידי העם „נשיא־האומה” ניתנה לידיו הרשות הצבאית הלאומית $\sigmaτρατηγός$ (שהרי וודאי לא היתה זו כרוכה ב„כהונה הגדולה” שניתנה לו אף היא). וכשאנו חוזרים לשאול: מה טיבה של המשיחיות, שייחסו לבר־כוכבא בני דורו, לרבות חכמים? הרי יש לראות בה תקווה ואמונה לעתיד הקרוב, ציפיה להשתלשלות הנכספת: חורבנה של מלכות־הזדון וקיבוץ הגלויות ובנין המקדש ו„עולם חדש” שיבוא לאחר־מכן. האמינו הלוחמים שעקירת גייסות מיהודה וגאולת ירושלים משמשות סימן לביאת המשיח. ו„משיח” יהא בר־כוכבא, אותו גואל־מושיע, שקומם את העם והחזיר לו את ארצו ועשה „נקמות” ברומיים. ברם „העולם הבא” הממשמש ובא אין עמו כדי לשוות דמות ריאליה למשטר הנבנה בעולם הזה של עצמאות; אותו משטר יכול להיבנות, ברצונה של אומה, על יסוד המסורת של מלחמות־החירות הראשונות בימי בית שני, מלחמות החשמונאים, מסורת שהלמה

⁹¹ שכן וודאי אין לפרש: נשיא = מלך (כביחזקאל וספר ויקרא).

אף נטייתו הראשית של העם: ייסוד של הנהגה-מדינית ממוזגת: דימוקרטיות ושלטון-סמכותי (נשיאות ועם) בלווית מצע דתי-פולחני (כהונה).
הרשות השנייה הרי היא מתייצגת בדמותו של "אלעזר הכהן". ושוב נחלקו חכמים: אלעזר זה — מיהו? יש סבורים: רבי אלעזר בן עזריה, ויש אומרים: רבי אלעזר בן חרסום, ויש אומרים: רבי אלעזר המדעי. ברם, רבי אלעזר בן עזריה, מסתבר נפטר לפני מלחמת בריכוכבא. וכבר דנתי בענין במקום אחר⁹². באותו מקום ביקשתי ללמד, שרבי טרפון שימש למעשה נשיא לאחר מותו של רבי אלעזר בן עזריה, ששימש יחיד בנשיאות לאחר פטירתו של רבן גמליאל (ולפי שרבי טרפון אף הוא לא האריך ימים לאחר מלחמת בריכוכבא, הרי אין משתיירת שעה לרבי אלעזר בן עזריה בגופה של המלחמה). ולענין רבי אלעזר בן חרסום, הרי המסורת מייחסת לו אחת-עשרה שנות כהונה גדולה בימי הבית⁹³. הרי שאין בידינו להעלות דבר לגבי דמות אגדית זו. ורבי אלעזר המדעי, אף-על-פי שאין לנו ראיה שכהן היה, מכל מקום אין טעם השולל אפשרות זו; ולפי שידענו עליו שהיה בביתר, ולפי שמסורת-האגדה תולה באישיותו גורלה של המלחמה, קרוב לשער שאמנם הוא הוא אלעזר הכהן, ואף-על-פי שאין לומר זאת בדרך של וודאי. ברם יהא אלעזר הכהן מי שיהא, וודאי מייצג הוא רשות עליונה בעם. בידוע, שקודם לחשמונאים, מסופה של תקופת פרס ואילך, שימש הכהן הגדול ברוב הימים רשות עליונה שלטונית אחת. ברם אף החשמונאים-הנשיאים הבליטו תדיר את הכהונה הגדולה כיסוד עיקרי במעלתם. שהרי במטבעותיו של יוחנן כהן גדול אין מופיע אלא כהן גדול בלבד. ואף המלכים שבהם, כגון ינאי ומתתיהו אנטיגונוס, טובעים במטבעותיהם, בכתובות העבריות: כהן גדול (ינאי אף: מלך). העלאתו של אלעזר הכהן במטבעות של בריכוכבא, וודאי אף היא משמעה: הבלטת הרשות העליונה השנייה בעם. אלא שעדיין אין עובדא זו מלמדת בהכרח, שהתואר כהן השווה, מסתבר, לכהן גדול מעיד על בנין-המקדש ועל עבודת הקרבנות שנתחדשה; דבר שאין לו ראיה של ממש במקורות. אף אם לא נבנה הבית — יכולה להתייחס הרשות הכהונית העליונה וודאי מתוך הנחה וצפייה לבוא השעה, שתהא כשרה להקמת המזבח וההיכל.

הרשות העליונה השלישית נראה בעיני הרי זו: ירושלים, שכן וודאי אין כתובת זו הבאה תחת: אלעזר הכהן ושמעון נשיא ישראל, מצינת מקומה של הטביעה בלבד, הרי כאן רשות טובעת ועם זה רשות שילטונית עליונה. משמעה של "ירושלם" הריהו: העיר והעם שבירושלים, קובעים יסוד במבנה הממשל העליון שבעם. רואה אני את "ירושלם" כמקבילה ל"חבר היהודים" שבמטבעות החשמונאים-הנשיאים (יוחנן). "חבר-היהודים" נחלקו בו חכמים, אם משמעו: הסנהדרין הגדולה או עם היהודים. דומה בעיני, שמבחינה עקרונית, לגבי טיבה של הקונסטיטוציה במדינה החשמונאית הנשיאותית, אין

⁹² נשיאותו של רבן יוחנן בן זכאי, ספר קלוזנר, עמ' 158.

⁹³ יומא ט א.

הפרש מרובה בין שתי הדעות. שאף אם חבר היהודים משמעו: עם היהודים, הרי המטבעות מעלים כיסוד שלטוני חוקתי, שני — לכהן הגדול — את ה"עם", שביטוי הריאלי השלטוני, וודאי הועלה אף בדמות נציגותה — הסנהדרין. והנה למדנו למלחמת החורבן מעדותו של יוספוס, שהשלטון ביסודו נידון כשל "חבר אנשי ירושלים" (*χοινὸν τῶν Ἱεροσολομιτῶν*). אנשי ירושלים ייצגו אותה שעה את העם כולו, ופיקחו אף ממשית על מעשי השלטון העליון, שנתרכז בידי חבר בחירים ממונים ובידי הסנהדרין, שרוב חבריה, משמע, אף הם היו מבני ירושלים. דומה שאף המטבעות, שנטבעו במלחמת החורבן: ירושלים הקדושה מביעים מציאות חוקתית זו: הרי ירושלים הרשות הטובעת, מבחינת היותה רשות שלטונית עליונה מצווים אנו אפוא להקיש אף לגבי מטבעות "ירושלים" של מלחמת בר" כוכבא, שהללו מעלים בכך אותה רשות שלטונית שלישית, המסמלת ביותר את המצע העממי-הדימוקרטי שבחוקת הממשל העליון באותם הימים.

הסנהדרין.

מקורות תלמודיים מעידים על הסנהדרין הגדולה שמצוייה היתה בביתר. שכן אנו קורין⁹⁴: "אמר רב יהודה אמר רב: כל עיר שאין בה שנים לדבר ואחד לשמוע⁹⁵ — אין מושיבין בה סנהדרין, ובביתר היו שלושה וביבנה ארבעה". אף-על-פי שבהקבלה שבירושלמי⁹⁶ אין מוזכרת ביתר, שכן אנו שונים בברייתא שם: "סנהדרין שיש בה שנים שיכולים לדבר וכולן ראויין לשמוע הרי זו ראויה לסנהדרין; שלושה הרי זו בינונית, ארבעה הרי זו חכמה. וביבנה היו בה ארבעה", מכל מקום אין עובדא זו מקפחת באמיתה של המסורת שבבבלי, מפי רב, שישב ימים רבים בארץ-ישראל בדור השני לאחר המלחמה, ובידו הרבה מסורות עתיקות ונאמנות על המתרחש בארץ בימים עברו.

המסורת על הסנהדרין שישבה בביתר מצוייה אצל רב שרירא גאון הכותב⁹⁷: "וכיון דחרב בית המקדש ואזלו לביתתר וחרבה נמי ביתתר ואיפליגו רבנן לכל צד..."⁹⁸. אלא שספק: אם היתה בידו של הגאון מסורת מיוחדת או שמא העלה אותה מן התלמוד. ולכאורה מוכח כן מן העובדא המתמיהה שרב שרירא מקדים, הליכתם של חכמים לביתר — לפני הילוכם ליבנה שאינו מזכירה כאן, ומסתבר סדר הפיסקאות במאמרו שבתלמוד הטהור.

מה היתה דמותה של סנהדרין זו? כלום הורכבה כמלפני החורבן פרושים ונציגי האזרחים מן הישובים בארץ? שכן ודאי — צדוקים לא ישבו בה כמלפנים.

⁹⁴ סנהדרין יז ב.

⁹⁵ רש"י: "שנים לדבר בשבעים לשון ואחד לשמוע, ואף על פי שאינו יודע להשיב", כלומר: חייבים לחיות בסנהדרין יודעי שבעים לשון, שהרי אין מקבלים עדות על-פי מתורגמן.

⁹⁶ שקלים פ"ד מח רע"ד.

⁹⁷ אגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוי, עמ' 10.

⁹⁸ = וכיון שחרב בית המקדש והלכו לביתתר וחרבה אף ביתתר ונחפזו חכמים

לכל צד.

או שמא לא נשתנתה דמותה מימי יבנה, שמשמעה: חכמים — פרושים לבדם, לרבות כהנים (פרושים), שהיוו בידוע אף הם בסנהדרין שלפני החורבן יסוד של קבע?

בשאלה זו, שאין להשיב עליה במוחלט, כרוכה אף שאלת מעמדה וסמכויותיה של הסנהדרין בימים הללו. שאם תאמר שכללה אף נציגי הערים האזרחים, הדעת נותנת, שסמכותה הקיפה את כל שטחי החיים הציבוריים במדינה, כלפני החורבן. ואם תאמר לא היתה זו אלא בית־דין של חכמים בלבד, ספק אם היתה שותפת ממש בשלטון המדיני העליון בארץ.

הדעת נותנת, שאמנם היוותה הסנהדרין יסוד שלטוני כמלפנים, והרי בשאר כל התחומים ביקשו לחדש את הנוהג הראשון שבפני הבית. והואיל וכך, מסתבר שגם הרכבה של הסנהדרין חזר לכמות שהיה. אלא שהחכמים ודאי ידם היתה על העליונה בסנהדרין, לפי שבהמשך שני הדורות שמלאחר החורבן היו הם נושאי ומקיימי של רעיון הרשות הלאומית־המרכזית. ובמלחמה זו הלכו ברובם עם בריכוכבא. מן הדין אפוא שתהא השפעתם קובעת אף בסנהדרין המחודשת.

בית־הנשיא.

מן המסורת שבתלמודים אנו למידים, שבית רבן גמליאל המסועף ישבו בביתר בשעת המלחמה. שכן אנו קורין בבבלי⁹⁹: אמר רב יהודה אמר שמואל משום רבן שמעון בן גמליאל: מאי דכתיב „עיני עוללה לנפשי מכל בנות עירי“ (איכה ג נא)? אלף ילדים היו בבית אבא: חמש מאות למדו תורה וחמש מאות למדו חכמת יוונית. ולא נשתייר מהן אלא אני כאן ובן אחי אבא בעסיא¹⁰⁰. ודאי אין מפורש כאן שבית הנשיא כלה מן העולם ברובו (מסתבר בהמשך מלחמת בריכוכבא). ואין אמור שישבו בביתר, אלא שמן המסורת המקבילה בירושלמי, השונה הימנה, המיוחסת אף היא לרבן שמעון בן גמליאל, מוכח שכאן היה חורבנם. שכן אנו שונים בברייתא שם¹⁰¹: רבן שמעון בן גמליאל אומר: חמש מאות בתי־סופרים היו בביתר והקטן שבהן אין פחות מחמש מאות תינוקות, והיו אומרים: אם באו השונאים עלינו, במכתובים הללו אנו יוצאין עליהן ומנקרים את עיניהם, וכיון שגרמו עונות, היו כורכים כל אחד ואחד בספרו ושורפין אותו ומכולם לא נשתייר אלא אני, וקרא על גרמיה¹⁰² „עיני עוללה לנפשי מכל בנות עירי“ (איכה ג נא). מסופו של המאמר, בהצטרפות למסורת הראשונה, מסתבר, שילדי בית הנשיא ישבו ומתו בביתר.

כלום גטלו חלק בהנהגה בדמות זו או אחרת? קרוב להגית, שקרובים היו

⁹⁹ סוטה מט ב ופ"ג.

¹⁰⁰ על צאצאי נשיאים, שישבו באסיא, אנו למידים ממסורת ב"סדר תנאים ואמוראים" (הוצאת גראסבערג, עמ' ס—טא) המספרת על אחד מבית הנשיא, שגולד באסיא בתחילת מאה ג' לערך.

¹⁰¹ תעניות פ"ד סט ע"א ואיכה רבה פ"ב ובבלי גיטין נח א.

¹⁰² = על עצמו.

לסנהדרין ומצויים היו בתוכה. ברם, למעלה מזה אין בידינו לייחס להם שיתוף-שלטון ומעמד מיוחד, להוציא השפעה מוסרית-ציבורית.

גיוס-חובה.

לתחום העיון במשטר-ההנהגה הלאומית, שייך אף ארגונו של הצבא על בסיס הגיוס של חובה וכפייה. אף-על-פי שאין בידינו לכך ידיעות ישירות ומפורשות, מכל מקום מוכח שכך הנהיג השלטון במלחמה זו. דבר זה עולה, מסתבר, מן הידיעות הרווחות אצל אבות הכנסיה על רדיפת הנוצרים בידי בר-כוכבא וענישתם. הרי אתה מוצא מסורת זו בשני פנים. יש מן הסופרים הנוצרים, הרואים את הטיבה לכך במה שהללו לא הודו במשיחיותו של בר-כוכבא, דבר שלא יכלו לעשותו מפני אמונתם בישו. הסבר זה נקוט אף בידי היסטוריונים מודרניים, לרבות משל ישראל. ברם, על דעתנו לא היתה משיחיותו של בר-כוכבא עניין של אקטואליות, אלא חזון שלעתיד-לבוא, ולא היא שביססה את שלטונו וסמכותו, ולא היא שנתבעה מן העם. ברם בפיהם של כמה מן הסופרים הנוצריים מצוייה מסורת שונה הימנה. הללו מעידים שהנוצרים נענשו (והומתו) על שסירבו להשתתף במלחמה עם הרומיים. לפי שבר-כוכבא אילץ „את כל הבריות“ ללכת עמו למלחמה על רומי¹⁰³. וודאי זוהי המסורת המדוקדקת. אין לנו אפוא לפרש את מעשי-העונשין על הנוצרים בארץ מטעמים שבדת, אלא בהשתמטות מן ההשתתפות במלחמה. דבר זה עשוי להתפרש רק על ידי ההנחה, שהוכרו גיוס כולל של חובה, שחל על כל האזרחים.

ברם נוצרים הללו מה טיבם? כלום נכרים היו? אם נאמר כן, הרי שנאלצו להתגייס גם אזרחים לא-יהודים. דבר זה לכאורה אינו גמנע-האפשרות לאורה של עדות דיו קסיוס על גוים רבים, שאף הם לחמו ברומיים. אלא שאין הדעת נותנת כן. וודאי כלל צבא-הקבע בימי החשמונאים, למן יוחנן ואילך, חטיבות גדולות של נכרים; ברם הללו חילות שכירים היו, ועדיין לא שמענו על גיוס-חובה, שחל גם על נכרים. דבר שהיה וודאי גורר עמו הכרה במעמד-האזרחות המושלם שלהם. הרי שנוצרים אלו — יהודים נוצרים הם שעל אף אמונתם בישו, ראו את עצמם יהודים גמורים לכל דבר; חיו בתוך העם וקיימו את כל המצוות כולן. ואף רבים מישראל, אף-על-פי שראו „טועים“ לא שללו את יהדותם¹⁰⁴. ומכל מקום אין מתמיה סירובם (וודאי של רבים ולא של כולם) להחליץ במחנה הלוחמים, לפי שכבר במלחמת החורבן נהגו כן. ידועה המסורת שאצל אוסיביוס, מפי היגיספוס, על קהלת היהודים-נוצרים שבירושלים, שעמדו בשנת 68 ועקרו לפחל שבעבר-הירדן בעטיו של חזון שנתגלה להם על-ידי ישו; נמצאת למד, שזיקתם המדינית-לאומית אל האומה הלוחמת רופפת היתה. וכשאבות-הכנסיה כותבים על רדיפות נוצרים בידי בר-כוכבא „הרצחן והליסטיס“, בלא לפרש שאין אלו נוצרים גויים,

¹⁰³ מיכאל הסורי IV, 105-6.

¹⁰⁴ וכן משמע מ„חזון פטרוס“, שהזכרנוהו לעיל, שהגרדפים היו נוצרים יהודים.

אלא יהודים שביקשו להימנות עם אחיהם בימים כתיקנם, ובשעת-מלחמה עמדו ופירשו מן הציבור — הרי מהלכים הם לשיטתם: ההכללה הנובעת בין מטשטשית המסורת ובין מתוך מגמה פולמוסית. שכך הם מעידים אף על „קללת הנוצרים בפי היהודים בתפלה בבית-הכנסת“¹⁰⁵, לשון-כולל, ואין כאן למעשה אלא „ברכת המינים“, שנתקנה ביבנה, שנאמרה כלפי היהודים הנוצרים בלבד.

אפשר שזכר לגיוס-החובה בימי ברכוכבא ולחילוקי-דעות לגבי היקפו שלו, נשתמר במחלוקת-הלכה של תנאים שכך אנו שונים במשנה¹⁰⁶: במה דברים אמורים¹⁰⁷? במלחמת הרשות, אבל במלחמת מצוה הכל יוצאים, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה. אמר רבי יהודה: במה דברים אמורים? במלחמת מצוה אבל במלחמת חובה, הכל יוצאין אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה. במסורת-תנאים בכללה מצוי זוג של שמות בלבד: מלחמת-רשות, להרחבת הגבולין של ארץ-ישראל היהודית בדרך הכיבוש; מלחמת-חובה זו מלחמת-כיבושה של ארץ-ישראל גופה, הכתובה בתורה (לרבות מלחמת עמלק) וביהושע. ואולם במשנתנו מצוייה „מלחמת מצוה“, מוסף על השתים הנ"ל. ומסתבר כפרוש אמוראים בתלמודים¹⁰⁸, שהמחלוקת בין רבי יהודה וחכמים הריהי כלפי מלחמה המכוונת „למעוטי גויים דלא לייתו עליהו“¹⁰⁹, כלומר: מלחמת-מגן להרחיק את הגויים מלכבוש את הארץ מידי ישראל¹¹⁰. שהיו שהורו הלכה: הרי זו כמלחמות-המצוה הכתובות בתורה, וחייבים בגיוס כל ישראל, ואין כאן נסיבות המכשירות את הפיטורין מן השירות הקרבי הגמור; והיו שאמרו: אין להטיל על אותם שפטרם התורה מלהתגייס בעל-כורחם. הואיל והבעייה עולה תחילה במקוריתנו אצל התנאים, מתלמידי רבי עקיבא אין רחוק מלראות כאן עדות לאקטואליות שלה בימי מלחמת ברכוכבא.

(ז) יחסם של חכמים למרד ולבר-כוכבא

עמדתם של חכמים הרבה וודאי באה לידי ביטוי ביחסו של רבי עקיבא; וודאי ייצג בכך רובם של החכמים. אף אותה עובדא, שהסנהדרין מצוייה היתה בביתר, מסייעת לאותה הנחה. כיוצא בזה — ישיבת בית הנשיא באותה העיר וגורלם בסוף המלחמה. אף רבי אלעזר המודעי, אם גם לא הוא הוא אלעזר הכהן שבמטבעות, משמע שהיה עם ברכוכבא וסייע אותו; ואף-על-פי שלבסוף, על דעת המסורת, עלו חיכוכים בינו ולבין הלה. אלא שלא כל החכמים הילכו עם ברכוכבא,

¹⁰⁵ ראה בחלק א' של ספרנו, עמ' 179 ואילך.

¹⁰⁶ סוטה פ"ח מ"ו, ועי' תוספתא שם פ"ז ה"ד, צוקר' 309.

¹⁰⁷ ש"אשר ארש אשה ולא לקחה" וחבריו חוורים מערכי המלחמה.

¹⁰⁸ סוטה מד ב, ירושלמי פ"ח כג ע"א.

¹⁰⁹ = למעט גויים, שלא יבואו עליהם.

¹¹⁰ בירושלמי ספ"ח כג סע"א: ר' יהודה היה קורא מלחמת מצוה (כנוסח שרירי

הירושלמי, עמ' 216, בנוסחאות: רשות) כגון אנן דאולין עליהון (= כגון אנחנו שהולכים עליהם) ומלחמת מצוה כגון דאתיין אינון עלינו (= כגון שבאים הם עלינו).

הרי רבי יוחנן בן תורתא, האומר לו לרבי עקיבא ¹¹¹: „עקיבא, יעלו עשבים בלחיך ועדיין בן דוד לא ¹¹² יבוא“. דומה שאין לראות בכך אלא כפירה במשיחיותו בלבד, לומר שמכל מקום סייע את ראשי-המרד ¹¹³. קרוב לראות בכך, ביטוי לאסכולה מסוימת שבין החכמים, שנתייחסה בהסתייגות כלפי המלחמה מעיקרה. ושמה מצוי הד לעמדת פוגה זו, במדרשים המדברים ב„דוחקי הקץ“, ובכללם ברכוכבא ודורו. ביותר בולטת המסורת שבבבלי ¹¹⁴, המעידה על ברכוכבא שאמר על עצמו שהוא המשיח, והחכמים בדקו אחריו ומצאוהו משיח-שקר והרגוהו. מיתתו של ברכוכבא בידי החכמים-הסנהדרין וודאי אגדה היא, שבאה מבית-מדרשם של מתנגדי ברכוכבא. וכבר ידענו ממסורת האגדה של ארץ-ישראל ¹¹⁵, שברכוכבא לא הומת בידי אדם, לא בידי ישראל ולא בידי הרומיים, אלא „בידי שמים“ (מיתת נחש). ואין ספק, שסופו של ברכוכבא נתעלם מידיעתם של אנשי-הדורות, ושימש ענין של ניחושים והמצאות. את שעולה על הדעת, שאיבד עצמו בידיים [?], שלא ליפול בידי הרומיים.

ברם ייחוס מיתתו של הלה לחכמים, וודאי מעלה התנגדות חריפה אצל בית-מדרש זה. אלא שאין ראייה לכך, שאותה איבה קשה נתקיימה בימי המלחמה בגופה; שמה אינה אלא פרו' של הכשלון האחרון. ומכל מקום נוטים אנו להניח, שהיו מן החכמים שפרשו מברכוכבא בגופה של המלחמה. כלום פרשו בשלבה האחרון, כשניטלה התקווה לעמוד בפני הרומיים, למנוע שפיכת-דמים יתירה? וכמות שאירע במלחמת החורבן אצל רבים מן החכמים? ומסתבר שזו היתה עמדתו של רבי אלעזר המודעי. על-כל-פנים — בעיקרה של המלחמה עמדו כלל החכמים במחנה הלוחמים ובקרבתם, ואין ספק שעובדה זו סייעה לקיים את האחדות באומה לגבי המרד, שלא כבמלחמת-החורבן, ואף-על-פי שגם בה, בהמשך שנה ומחצה — הילכו רוב החכמים את המורדים וסייעו בידם. אותה אחדות כלל-לאומית וריכוז הפיקוד הצבאי בידי ברכוכבא הם שגרמו בהרבה להצלחתה של המרידה האחרונה, יתר על חברתה הראשונה.

נשתייר לנו לדון קצרות בתלמידיו של רבי עקיבא ותפקידם במלחמה זו. ידועה המסורת ¹¹⁶ על „שנים עשר אלף זוגות ¹¹⁷ תלמידים שהיו לו לרבי עקיבא... וכולם מתו בפרק אחד... והיה העולם שמם עד שבא ר"ע אצל רבותינו שבדרום ושנאה להם: רבי מאיר ורבי יהודה וכו'“. והנה רב שרירא גאון כותב ¹¹⁸: והעמיד רבי עקיבא תלמידים הרבה והיה שמדא על התלמידים של רבי עקיבא וכו',

¹¹¹ ירושלמי תעניות פ"ד סה סע"א.

¹¹² בכתב-יד לידן אין „לא“, ונוספה בין השיטין.

¹¹³ ראה י. גוטמן ב„אשכול“ (מהדורה גרמנית) ערך ברכוכבא.

¹¹⁴ סנהדרין צג ב.

¹¹⁵ ירושלמי תעניות פ"ד סה ע"ד.

¹¹⁶ יבמות סב ב, קהלת רבה פ"א י' (לפסוק „בבקר זרע זרעך“), בראשית רבה פס"א ג.

¹¹⁷ כך באה"ת, בדפ"ר וכ"י מינכן: זוגים. במדרש רבה אין „זוגות“.

¹¹⁸ אגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוין, עמ' 13.

ומעתיק הוא את המסורת שביבמות. פשוטו של לשון „זהו שמדא”¹¹⁹ על תלמידי רבי עקיבא” מסתבר שהוא מכוון להריגה בידי המלכות. ולכאורה מוכח, שאירע המעשה במלחמת בריכוכבא בסופה, ומכאן — הדעה המהלכת על תלמידי רבי עקיבא שיצאו למלחמה בהמוניהם.

והנה תחילה יש להעיר שהתלמוד אומר להלן: „אמר רבי חמא בר אבא, ואיתימא ר’ חייא בן אבין: כולם מתו מיתה רעה”¹²⁰. מאי היא? אמר רב נחמן [בר יצחק]¹²¹: „אסכרה”. הרי שמתו מן המגפה. אלא שכנראה, שבנוסח התלמוד שלפני רב שרירא גאון לא היה המאמר האחרון. ו„מיתה רעה”, יתכן שמשמעה כ„מיתה משונה”, שפעמים עניינה: רציחה בידי המלכות, וכדברי רב שרירא גאון. אלא שכל עצמה של המסורת מלמדתנו, לאחר העיון, שמיתתם של תלמידי רבי עקיבא „הראשונים”, אירעה לפני מלחמת בריכוכבא. שהרי לאחר מכן — לימד רבי עקיבא את תלמידיו „השניים” רבי מאיר ורבי יהודה וכו’, והרי אין סיפק לכך בימים המעטים שחיה רבי עקיבא לאחר גמר המלחמה.

ח) גזירות השמד

הגזירות שגזרה המלכות עם גמר מלחמת בריכוכבא בארץ-ישראל, ושמה כבר בגופה של המלחמה, הקיפו תחומין הרבה, ולמעשה מכוונות היו למוטט את רוחה של האומה ולהביא לידי כליונה בארץ. ברם, עלינו להבחין בשטחים העיקריים שעליהם חלו הגזירות ולדון בדרך קצרה בכל אחד לעצמו, מפני הפרובלימטיקה שעולה כלפי כל אחד מהם ולטיבן של הגזירות בכלל. והרי אנו מבחינים:

1) הגזירות כנגד בתי-הדינין של ישראל והשיפוט היהודי בכלל.

להתנכלות זו של המלכות אין מקום לערעור ולספק. שכך אנו קורין תחילה במסורת שבפי רב¹²²: „פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שמד על ישראל, שכל הסומך יהרג וכל הנסמך יהרג ועיר שסומכין בה תחרב ותחומין שסומכין בהם יעקרו. מה עשה רבי יהודה בן בבא? הלך וישב לו בין שני הרים גדולים ובין שתי עיירות גדולות... בין אושא לשפרעם. וסמך שם חמשה זקנים: רבי מאיר ורבי יהודה ורבי יוסי ורבי שמעון ורבי אלעזר בן שמוע... כיון שהכירו האויבים בהן אמר להן: בני, רוצו. אמרו לו: רבי, מה תהא עליך? אמר להן: הריני מוטל לפניכם כאבן שאין לה הופכין. אמרו: לא זזו משם עד שנעצו בו שלוש מאות לונכיות”¹²³ של ברזל ועשאוהו ככברה. גזירת האיסור על סמיכת-חכמים,

¹¹⁹ [אבל בנוסח הצרפתי, שהוא עיקר: והוה סמכא דישראל על...].

¹²⁰ [באה"ת: במיתה גדולה..]

¹²¹ [כנוסח כ"י מינכן ואה"ת].

¹²² סנהדרין יד רע"א.

¹²³ = λóγγη ביונית, תרגום „רומח” בשבעים.

דיינים, אינה אלא ביטוי אחד לביטולם של בתי־הדין היהודיים בכללם. שכן אנו שונים במשנה ¹²⁴: הוציאה גט ואין עמו כתובה גובה כתובתה; כתובה ואין עמה גט, היא אומרת: „אבד גיטי“, והוא אומר: „אבד שוברי“. וכן בעל חוב, שהוציא שטר חוב ואין עמו פרוזבול, הרי אילו לא יפרעו; רבן שמעון בן גמליאל אומר: מן הסכנה ואילך אשה גובה כתובתה שלא בגט ובעל חוב שלא בפרוזבול. מסתבר שעדות לביטולם של בתי־דין מצוייה אף בהלכה על שינוי המנהג לישא בתולה ביום רביעי בשבת. שכן אנו שונים בתוספתא ¹²⁵: „מפני מה אמרו בתולה נישאת ליום הרביעי? שאם היה לו טענת בתולים היה משכים לבית דין... מן הסכנה ואילך התקינו שיהא נושא בשלישי ¹²⁶, ולא מיחו בידם חכמים“. וכן מצויית שאר מסורות המעידות על „הדין“ שנגזר עליהם „בימי השמד“. יסודן המשפטי של הגזירות הללו — אין קשה להעלות, ולפיכך אין כאן מקוט להטיל ספק, דבר שעושים מן ההיסטוריונים לגבי גזירות־הדת האחרות. קיומם של בתי־דינים מקומיים לאומיים באיפרכיות של רומי רווח היה לא רק בערים האבטור־נומיות בלבד; אף „בערים הכנועות“ לא ביטלו למעשה את בתי־המשפט; הללו נסבלו על ידי רומי ¹²⁷. ברם השיפוט הרומאי, בדמות בית־דינו של הנציב, היה פעמים מקפח בשיפוט הלאומי ומתערב בתחומו ודוחקו. הואיל וכל קיומם של אותם בתי־דין מקומיים לא היה מובטח ומושתת אופיציאלית — אין תימה שלאחר המרידה הגדולה גזרה רומי לבטל את השיפוט היהודי, דבר שלא הצריך חקיקת חוק מיוחד, מטעם הקיסר, יכול היה הדבר להיעשות באורח אדמיניסטרטיבי בלבד.

(2) סגירת בתי־הכנסיות ואיסור תלמוד־תורה ברבים. הגזירה על „הקהלת קהלות ברבים“ לשם תלמוד תורה ידועה היא יפה ¹²⁸. ברם מסורת של הלכה אף היא, מסתבר, מעידה כן. שנינו ¹²⁹: בראשונה היו מכריזין עליה שלשה רגלים... ומשחרב בית המקדש התקינו שיהו מכריזין עליה שלשים יום ¹³⁰. ומן הסכנה ואילך ¹³¹ התקינו שיהא מודיע לשכיניו ולקרוביו ולמיודעיו ולאנשי עירו ודיו. סכנה זו אף כאן וודאי — גזירת השמד של אדרינוס ¹³². מסתבר, שבטלה ההכרזה בבתי־הכנסיות (כנוסח הבבלי), מפני שבתי־הכנסיות גופם נעולים היו.

¹²⁴ כתובות פ"ט מ"ט.

¹²⁵ כתובות פ"א ה"א, בבלי ג' רע"ב, ירושלמי כד ע"ד.

¹²⁶ כנוסח הדפוס וכ"י וינא, כ"י ארפורט: נהגו לעשות ליום השלישי.

¹²⁷ ראה בספרנו חלק א', עמ' 132 ואילך.

¹²⁸ ברכות ט"א ב — מעשה מיתתו של ר' עקיבא; עבודה זרה י"ב — מעשה מיתתו של ר' חנינא בן תרדיון (חותנו של ר' מאיר).

¹²⁹ תוספתא בבא מציעא פ"ב ה"ו, צוק' 374; בבלי כ"ב וירושלמי שם פ"ב ח ע"ג.

¹³⁰ בבבלי: שיהו מכריזין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות.

¹³¹ כך תוספתא ובירושלמי, והוא הנכון, לעומת הגירסא בבבלי: ומשרבו האנסין.

¹³² ושלג כביאור הבבלי ל"משרבו האנסין".

הגזירה על איסור „קהלות ברבים“ לתלמוד תורה ולתפלה בבתי־כנסיות, יכולה להתייחס על איסור ה„אספות“ שנתקן על־ידי קיסר, ונתקיים על־ידי הקיסרים שלאחריו, להוציא האיגודים והאסיפות המאושרים ומותרים מטעם הסינטוס. יוליוס קיסר והשליטים שלאחריו הוציאו את היהודים (ואת שכמותם) מן הכלל; בימי הרדיפות שלאחר המרד ניטלה מישראל שבארץ „פריבילגיה“ זו, והחוק הכולל חל אף עליהם. והרי שוב אין כאן צורך ביצירת תחיקה חדשה, המנוגדת לנוהג הכולל והרווח של רומי. ואף־על־פי שלמעשה וודאי יש כאן מן הקיפוח החמור בדת־ישראל, שנידונה religio licita.

(3) גזירות מפורשות על המצוות.

מכמה וכמה מקורות של תנאים¹³² נמצאו למידים על ביטול מצוות הרבה בימי השמד בתוקף גזירת המלכות. עדויות הללו נוגעות הן: (1) בחנוכה, (2) בסוכה, (3) בתפילין, (4) במזוזה, (5) בתרומה, (6) בשמיטין, (7) בטבילה, וכבר יש בדינו מאמר כולל של אחד מבני „דורו של שמד“, שכך אנו שונים¹³³: רבי נתן אומר „לאוהבי ולשומרי מצותי“ — אלו ישראל, שהם יושבין בארץ־ישראל ונותנין נפשם על המצוות: מה לך יוצא ליהרג? על שמלתי את בני. מה לך יוצא לישרוף? על שקראתי בתורה. מה לך יוצא ליצלב? על שאכלתי המצה. מה לך לוקה מאה פרגול¹³⁴? על שנטלתי את הלולב¹³⁵.

כלפי גזירות הללו, שהן על מצות הדת במישרין, יש ביותר לייחס טענתם של חוקרים המפקפקים באמיתות המסורת התלמודית האמורה. לפי שמפורסמת, לדעתם, הסובלנות הרומית בתחומה של הדת והימנעותה מלדכא דתותיהם ותרבויותיהם של העמים הרבים החוסים בצילה. ברם אין מקום לספק קל שבקלים, שמסורות הללו אמת הן, ואף־על־פי שאין בדינו לומר שהגזירות פשטו במידה שווה ובהתנדב שווה בכל המחוזות של ארץ־ישראל כאחד; אדרבה הדעת נותנת, שביהודה, מקום שהמלחמה קשתה ומשכה ביותר, עצמו אף הגזירות במידה יתירה מבגליל. ולביאורה של העובדה בגופה, הנראית מתמיהה לדעתם של חכמים אלו, הרי וודאי שאין אנו מסתייעים מן ההיקש אל הנצרות, שנרדפה ימים רבים; לפי שזו דת חדשה היתה, מה שאין כן היהדות, שהותרה והוכרה מתחילת השלטון הרומי במזרח. אלא שהעיון בתקופות האחרות בתולדות ישראל דיו הוא עצמו ללמדנו אפשרות ונסיבותיה של עובדה זו. שהרי כך מעיד יוספוס¹³⁶ על ימי מלחמת החורבן, שבכל

¹³² עי' בהוספה להלן עמ' 55.

¹³³ מכילתא דרבי ישמעאל, יתרו, בחדש ספ"ו, עמ' 227.

¹³⁴ כנוסח כתב־יד אוכספורד וילקוט, דפו': מאפרגל. פרגול = שוט (מל' רומי flagellum).

¹³⁵ מימים ראשונים שוחררו היהודים מן מסי הקרקע בשביעית. ולימי השמד מכרין ר' ינאי (סנהדרין כו א. ירושלמי סא רע"ב ו"ש"ג): „פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא“. השהו אף דברי בן הדור, ר' שמעון, במשנת סנהדרין פ"ג מ"ג והסוגיה בירושלמי ובבבלי (ועי' על „ארנונא“ בספרנו חלק א', עמ' 41).

¹³⁶ מלחמות ז ג ג.

ארץ סוריא בטלה השבת מישראל, בגזירתו של הנציב הרומי ובשיתופם של היוונים אנשי אנטיוכיא. כיוצא בדבר אירע, לעדותו של פילון, בימי קליגולה באלכסנדריא; ואף כאן עשה כן פלקוס הנציב בסיועם או ביוזמתם של ההילינים באלכסנדריא. וכן מלמדנו יוספוס על הימים שבגמר מלחמת החורבן, שנאנסו רבים מישראל לעבור על הדת ועל המצוות¹³⁷. בכל המקרים הללו אירע המעשה בויקה למצב מדיני מסויים או למלחמה בין יהודים בארץ ולבין הרומיים, ובכולם לא שמענו על צוקיסר, כלומר: הרשות העליונה המלכותית, אלא על גזירת השלטון הפרובינציאלי, הנציב.

מה טיבן של גזירות השמד בימים הללו? רחוק הדבר לאומרו, שביקשה רומי לכלות את הדת היהודית כתכלית לעצמה: אילו כך היה, וודאי שפשטו הגזירות אף בתפוצות כולן. והרי כל שבידינו מן המקורות והסימנים, עשוי להוכיח היפוכו של דבר. מן הסתם, אף „השמד“ שביהודה לא היתה תכליתו עקירת הדת לשמה. הרי שנבעו הגזירות מן הנסיבות המדיניות שבארץ, כלומר: נתכוונו לעקירת החיים הלאומיים, וביותר התרבותיים-ציבוריים המיוחדים של האומה בארץ, לשם נטילת-כוחה וליכודה, המיוסדים במידה מכרעת בדבקות בתורה ובמצוות. ובכן, מגמתן של הגזירות היתה מדינית בעיקרה, ואף-על-פי שבמישרין קיפחו בדת גופה.

מה היתה דמותן המשפטית של הגזירות הללו ומצען? מסתבר, שהגזירות לפרטיהן לא יצאו מטעם הקיסר; והרי לא שמענו על חוק מלכותי כולל, החל על הדת היהודית לבטלה, או על מצוות מסויימות, פרט למילה, שנגזר עליה מלפני המלחמה. ועד לכאן — הדין עם החוקרים האמורים, אלא שהוכשרו הגזירות, שיצאו בגופן מטעם הנציב של ארץ-ישראל (טינוס רופוס), על-ידי המעמד הכללי שלחוכו נשתקעה ארץ-ישראל היהודית וזו מטעם המלכות וודאי, כשל *dediticii* — פירושו: היהודים נשללים עקרונית כל משפט ציבורי וכל מעמד אזרחי-קבוצי. ולפיכך אין לגביהם הגנה של זכויות לאומיות-דתיות וכיוצא בהן, וזכאי השלטון הנציב לאסור ולהתיר לרצונו כל מעשה דתי וכל ייחוד תרבותי-לאומי. ולפי שאותו מעמד כרוך במעשי-המרד של יהודי ארץ-ישראל, לפיכך לא היה מקום ל„שמד“ שיתפשט אף בתפוצות. ואם גם יכלו לבצבץ פה-ושם סימני-נגישות אף בארצות הסמוכות לארץ¹³⁸, ברם מעמד ה-*dediticio* חולף הוא נורמלית.

(4) יש מן ההיסטוריונים הכותבים, שאדרינוס אף-על-פי שגזר על קיום המצוות ותלמוד התורה, לא כפה את ישראל לעבוד עבודה זרה להבדילו מאנטיוכוס אפיפנס בשעתו. סברה זו כוחה יפה אישית לגבי הקיסר, והרי סבורים אנו ששאר כל

¹³⁷ הירונימוס כותב בביאורו לדני' יא לג (ומשכילי עם יבינו לרבים ונכשלו בחרב ובלהבה בשבי ובבוזה): היהודים מפרשים המקרא לימי החורבן האחרון בימי אספסינוס וטיטוס: רבים מן העם יהיו יודעי אלוהים בגלל שמירת התורה ירצחו.

¹³⁸ בימי החורבן אומר אספסינוס במעשה התועבה שנעשה נגד בני טריכיה: אין לנהוג כלפי היהודים נוהג חוקי מתוקן של משפט המלחמה; הרי הם מופקרים מן החוק, ואין לך דבר אסור כלפיהם (מלחמות ג' י).

כל הגזירות אף הן לא יצאו בגופן מן המלכות. ברם עצמה של ההנחה על העדר כפייה לעבודה זרה בארץ בימי השמד, אינה אמת. ראייה לכך כמה מסורות של תנאים. שנינו¹³⁹: תניא רבי שמעון בן אלעזר אומר: כל מצוה שמסרו ישראל עצמן עליה בשעת השמד, כגון עבודה זרה ומילה עדיין היא מוחזקת בידם וכו'. והוא הדין בהלכה¹⁴⁰: בימסיות שהעמידו מלכים¹⁴¹ בשעת השמד, אף-על-פי שעבר השמד הרי אילו אסורות. ולמשנה¹⁴²: „בלשת שנכנסה לעיר בשעת שלום חביות פתוחות אסורות וסתומות מותרות" מעיר הירושלמי¹⁴³: בשעת השמד הכל אסור, שאי-אפשר שלא היה שם ישראל, שלא עבדה על כורחו הדא אמרה¹⁴⁴: עבודה זרה שעבדה ישראל אינה בטילה לעולם. וודאי אין בידינו לומר, שהכפייה לעבודה זרה פשטה בכל הארץ במידה קשה ושווה, ואף-על-פי שמסורות הרבה של אמוראים במדרשים, לכאורה עשויות להעיד כנ"ל, אלא שגופה של העובדא — וודאי שמצוייה היתה, ולא בשיעור בטל. ואף היא — יש לבארה במעמד ההפקרות, dediticii, שלתוכו נשתקעו ישראל בארץ ב"ימי השמד" בתורת „מורדים במלכות" ובנגישות אנשי השלטון ביהודה וקציני הצבא שנפטרו מליתן דין-וחשבון על מעשיהם ה„פטריוטיים" בפני „רשות הגבוה" שברומי.

¹³⁹ שבת קל ע"א.

¹⁴⁰ תוספתא ע"ז פ"ה ה"ז.

¹⁴¹ כך בדפוסים וכתב-יד וינא, בכתב-יד ארפורט: גויפ.

¹⁴² עבודה זרה פ"ה מ"ו.

¹⁴³ עבודה זרה פ"ה מה ע"א. מסתבר שזו ברייתא היא.

¹⁴⁴ = זאת אומרת.

הוספה לעמ' 52

המקורות לגזירות על מצוות לאחר מרד ברכוכבא הם:

(1) על מצנת נר חנוכה שנינו בברייתא¹: נר חנוכה מצנה להניחה על פתח ביתו מבחוץ... ובשעת הסכנה מניחה על שלחנו ודיו. אין לפרש, כדעתם של חכמים אחדים, שזו ברייתא בבליית מראשית ימי הססנידים ומדברת ברדיפת הססנידים ואיסורם להעלות נר מחוץ לפולחנם האלילי, שכן נמצאת הלכה זו בנוסחאות שונות אף במדרשי ארץ-ישראל, כפסיקתא רבתי (פסיקתא ב) ועוד².

(2) המסורת על הגזירות על מצנת סוכה נמסרה לנו מפי התנא רבי יהודה (שבהלכותיו נשתמרו הרבה מסורות היסטוריות)³: מעשה בשעת הסכנה והיינו זוקפין סולמות ומסככין על גביהן גסרים ושינין תחתיהם. אמרו לו: אין שעת הסכנה ראייה.

(3) האיסור על מצנת תפילין נזכר כמה פעמים במשנה ובברייתות. במשנת עירובין (פ"י מ"א) שנינו: המוצא תפילין מכניסן זוג וזוג... מצאן צבתים או כריכות מחשיך עליהן ומביאן. ובסכנה מכסן והולך לו. ובמשנת מגילה (פ"ד מ"ח)⁴ שנינו: העושה תפילתו עגולה סכנה ואין בה מצוה. פירושה של המשנה, כנראה, שבשעת הסכנה מסתכן הוא, ואין במעשה זה שום מצוה, שכן אין אדם יוצא ידי חובתו בתפילה עגולה⁵.

גזירה על הנחת תפילין עולה אף מן האגדה הידועה על אלישע בעל כנפים, שנעשה לו נס כשרדפוהו רומיים ותפיליו נהפכו לכנפי יונה⁶.

(4) הגזירה על איסור קביעת מזוזה אמורה בברייתא שבירושלמי (מגילה פ"ד עה ע"ג): תלייה בדלת סכנה שאין בה מצוה. חקק בראש המקל והניחו במקום שאינו ראוי לו סכנה שאין בה מצוה... של בית מלוך היו עושין כן בפולמסיות. אף כאן פירש רבינו תם⁷, שהכוונה לימי השמד, וב"פולמסיות" ודאי נתכוון לפולמוס האחרון, שהיו בו הרבה פולמסיות.

(5) האיסור על הפרשת תרומה ומעשרות אף הוא שנוי במשנה (מעשר שני פ"ד מ"א): המוצא כלי וכתוב עליו קו"ף — קרבן, מ"ם — מעשר, דל"ת — דמאי, טי"ת — טבל, תי"ו — תרומה, שבשעת סכנה היו כותבין ל' תחת תרומה.

¹ שבת כא ב; מגלת הענית פ"ט, הוצ' גראסברג כח א.

² ראה ג. אלון, סיני, תש"ג, עמ' ל"א ואילך.

תוספתא סוכה פ"א ה"ז 192, בבלי יד ב.

⁴ מס' תפילין הי"ג, הוצ' היגער, עמ' מ"ו.

⁵ ע"פ פי' רבנו תם, תוספות מגילה כד ב ד"ה סכנת.

⁶ שבת מט א, מדרש תהלים קג.

⁷ הביאור הראב"ה בשמו בח"ב, עמ' 314.

סיבותיו של מרד בר-כוכבא

מאת משה דוד הר

א

לא כל פרשה היסטורית עשירה במקורות. ימי בית שני אינם עולים לפנינו מתוך שפע רב של ידיעות. אף-על-פי-כן זכה מרד המקבים לשני חיבורים היסטוריוגרפיים מובהקים ומעולים — ספרי המקבים א וב. המרד הגדול (מלחמת-החורבן) תואר בצורה מקיפה — ולו גם מתוך פניות אישיות — בידי יוסף בן-מתתיהו. ואילו 'פולמוס האחרון', מרד בן-כוסבה, לא זכה לשום תיאור היסטוריוגרפי בחיבור מיוחד ומפורט. עד לפני קרוב לדור היו מקורותינו העיקריים להכרת מלחמה זו: קטעי ידיעות חטופות אצל היסטוריוגרפים יווניים וסופרים רומיים (אפיאנוס; קורנליוס פרונטו; דיו קסיוס; *Scriptores Historiae Augustae*). שהחשובים שבהם חיו וכתבו דבריהם דורות הרבה לאחר המרד. ולא עוד אלא שפעמים לא הגיע אלינו תיאורם במקורו, אלא בקיצור מימי-הביניים (קיצור חיבורו של דיו קסיוס נעשה בידי כסיפילינוס הביזנטי במאה ה"א); תיאורים קצרים, מגמתיים ומאחרים, אצל אבות-הכנסיה הנוצרית (אוסביוס; הירונימוס; אפיפאניוס; ועוד) ובחיי-בורים נוצריים אחרים (כגון: *Chronicon Paschale*); רסיסי מסורות היסטוריות מעולפות ומדומעות באגדות, שנשתמרו בספרות חז"ל; מטבעות; כתובות רומיות בודדות. אין, אפוא, כל תימה בכך, שבפרשת מרידה זו מריבה הפרוץ על העומד. ועל דלותם של המקורות מעידות שתי עובדות מאלפות: א. עוד לפני כשני דורות לא היה מקומה של ביתר, מעוזם האחרון של המורדים, ידוע ומקובל בבירור על החוקרים, שביקשו לקבוע אותה בשרון, בשומרון, ואפילו בגליל התחתון¹; ורק סמוך לסופה של מלחמת-העולם

1 עיין: J. Derenbourg, *Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine d'après les Thalmuds et les autres sources rabbiniques*, I, Paris 1867 [היסטוריה], p. 427 (ועיין בייחוד הערה 3, שם); id., 'Quelques notes sur la guerre de Bar Kôzêbâ et ses suites,' *Extrait des Mélanges publiés par l'Ecole des Hautes Études*, Paris 1878 [להלן: דרנבורג, בר-כוכבא], pp. 160–165; A. Neubauer, *La géographie du Talmud*, Paris 1868, pp. 103–115; E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, I, Leipzig 1901³⁻⁴ [להלן: שירר, היסטוריה], pp. 693–694, n. 131; H. Graetz, *Geschichte der Juden*, IV, Leipzig 1908⁴ [להלן: גרץ, היסטוריה], p. 143; W.D. Carroll, 'Bittir and its Archaeological Remains,' *Annual of the American Schools of Oriental Research*, V (1923/4), pp. 77 ff. תל-אביב תרצ"ט, עמ' 163–164; ש' ייבין, מלחמת בר-כוכבא, ירושלים תש"ו [להלן: ייבין, בר-כוכבא], עמ' קא ואילך.

הראשונה נקבע בלא צל של ספק, שיש לזהותה עם השרידים שמעל לכפר הערבי בחיר². ב. שמו של מנהיג המרד אף הוא לא היה ידוע בבירור ממש עד לדור האחרון — ההיה בן-כוזבא³ או בר-כוכבא⁴? והאם שמו הראשון היה שמעון⁵ — השם, המופיע על גבי המטבעות שטבע⁶ — או שמא אין שמעון זה אלא רבן שמעון בן גמליאל (השני)⁷? רק האיגרות והתעודות, שנתגלו לפני כחצי יובל שנים בואדי מרבעת, הביאו לידי הכרעה חותכת בשאלות אלו — שמו של הנשיא היה שמעון בן-כוסבה (וכוסבה בוטא כוזבה)⁸. ולא רק מהלכו (המדיני והצבאי גם יחד) של המרד הוא עדיין בחינת סתום, אלא אף סיבותיו עדיין שנויות במחלוקת. מבין שלושה הפרקים של פרשת המרד — סיבותיו, מהלכו ותוצאותיו — ידוע למדי רק האחרון, עניין תוצאותיו. ואין בכך כל תימה, שכן הללו, דיכוי של המרד, החורבן הנורא של יהודה, שבא בעקבותיו, וגזירות השמד, עמדו בראש עניינם של בעלי-המקורות, שהגיעו לידינו.

אף התעודות החדשות מזמן המרד, שנתגלו בדור האחרון במדבר יהודה⁹, אינן משנות

2 הוזהוי הוצע לראשונה, כנראה, על-ידי רבי אשתורי הפרחי במאה הי"ד: 'למערב ירושלים דרומי כשלוש שעות הוא בתר' (כפתור ופרח, פרק יא, מהדורת לונץ, א, ירושלים תרנ"ו, עמ' ש), אולם נתקבל בלא ערעור רק לפני כשני דורות, לאור השרידים הארכיאולוגיים ותצלומי-האוויר.

3 כדעת דרנבורג, היסטוריה, עמ' 423; הנ"ל, בר-כוזבא, עמ' 157—158; והשווה: שירר, היסטוריה, עמ' 682—683; גרץ, היסטוריה, עמ' 136.

4 עיין הספרות שרשם שירר, היסטוריה, עמ' 683, הערה 101; וכך גם דעתו של ייבין, בר-כוכבא, עמ' נה; והשווה: קליין (לעיל, הערה 1), עמ' 162.

5 כדעת שירר, היסטוריה, עמ' 684; ייבין, בר-כוכבא, עמ' נז; ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד [להלן: אלון, תולדות], ב, תל-אביב תשט"ז, עמ' 35—36.

6 הספרות בדבר המטבעות הללו רשומה אצל B. Kanael, 'Altjüdische Münzen', *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, XVII (1967), pp. 256—264.

7 כדעת דרנבורג (היסטוריה, עמ' 424; בר-כוזבא, עמ' 157), דה סוסי (המובא אצל שירר, היסטוריה, עמ' 684, הערה 102) ומילדנברג (במאמרו: 'The Eleazar Coins of the Bar Kochba Rebellion', *Historia Judaica*, XI [1949], p. 92). על תפיסה זו, כמו גם על אפשרויות אחרות, שנדחו, שאין שמעון זה אלא שמעון המקבי, או שמעון בר-גיורא, כלומר שמטבעות הללו אינן כלל מימי מרידתו של בן-כוסבה, אלא הן קדומות יותר, עיין: שירר, שם, עמ' 770—775; ייבין, בר-כוכבא, עמ' עד—עה; אלון, תולדות, ב, עמ' 35.

8 עיין: P. Benoit, J. T. Milik, and R. De Vaux, *Discoveries in the Judaean Desert*, II. *Les Grottes de Murabba'at*, Oxford 1961, Texte 24, B, 2—3, 9 (p. 124); C, 3, 8 (p. 128); E, 2, 7 (p. 131); 43, 1 (p. 160); 44, 1 (p. 161).

9 המדובר בשתי תגליות חשובות: א. במערות של וואדי מרבעת, בשנת תשי"ב (1952), על-ידי משלחת ירדנית (מחלקת העתיקות; בית-הספר הצרפתי הדומיניקני לחקר המקרא והארכי-אולוגיה; בית-הנכאת על שם רוקפלר); תעודות אלו נתפרסמו פרסום סופי ב-1961 בקובץ הנ"ל בהערה 8. ב. במערות של נחל חבר, נחל משמר ונחל צאלים, בשנים תש"ד—תשכ"א (1960—1961), על-ידי משלחות ישראליות (האוניברסיטה העברית; החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה; אגף העתיקות); תעודות אלו לא נתפרסמו רובן עד היום. לקצתן, שנפרסמו, בשלמותן או במקטע, עיין ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, כ"ה, א—ב' (תשכ"א); שם, כ"ו, ג—ד' (תשכ"ב); וכן: י' פולוצקי, 'שלוש תעודות מארכיונה של בבתה בת שמעון', ארץ-ישראל, ח' (תשכ"ז), עמ' 46—51. והשווה גם הסקירה התמציתית

את המצב מיסודו. התעודות, לשני סוגיהן — המסמכים המשפטיים (שטרות־גישואין, כתובות, גט פטורין, שטרות־מכר וחכירה, וכיוצא באלו) והאיגרות של האדמיניסטרציה הצבאית והאזרחית של בן־כוסבה — אין ערוך לחשיבותן מבחינות שונות — לשוניות¹⁰, הלכתיות והיסטוריות. אולם אין בהן כדי לפתור את השאלות החמורות והבעיות הסתומות בדבר סיבותיו ומהלכיו העיקריים של המרד¹¹ (ונסיונותיהם של קצת חוקרים לפתור שאלות מכריעות מעין אלו על־פי קריאות מפקפקות והשלמות בלתי־מבוססות אין בהם אלא כדי להעמיד ביתר שאת על הפער שבין הרצוי לבין המצוי)¹². בעיות אלו — בדבר סיבותיו ומהלכיו של המרד ובדבר היחס שביניהם לבין גזירות השמד — עדיין צריכות להיות נדונות לאור המקורות המעטים והדלים, המצויים בידינו זה כבר¹³.

ב

הדרייגוס, שנתן דעתו וזמנו על ענייני הפרווינקיות יותר מאשר על רומי גופה, ביקש, כנראה, בתחילת ממשלתו לקרב את היהודים. יש להניח, שמנעוריו שמע על היהודים דעות שונות ומשונות, שנעו בין שנאה וגינוי, נוסח טקיטוס, לבין אהדה ושבח, נוסח פלוטינה, אשתו של טרייגוס. דומה, שבסוף ימי טרייגוס, שעה שהדרייגוס שימש פרוקונסול בסוריה, הסמוכה ביותר למסופוטמיה, שהיתה אז אחת הזירות העיקריות של מרד היהודים, לא נצטיירו לו היהודים בצבעים נעימים כלל. אולם על אף זאת, ואולי דווקא גם בגלל זאת, ניסה תחילה לפתור את "הבעיה היהודית" באימפריה הרומית בדרכי שלום. אין ספק, שבזמן שירותו הקצר בסוריה היה סיפק בידי הדרייגוס לעמוד על בעיה זו מקרוב. וודאי פגש ביהודים תושבי סוריה, וייתכן מאוד, ששוחח גם עם כמה יהודים חשובים מארץ־ישראל, שנודמנו לסוריה. יהודי סוריה, שהיתה מיושבת יהודים יותר מכל פרווינקיה אחרת

של ג' אביגד, י' אהרונ, י' ידן ופ' בר־אדון, בערך 'מערת מדבר יהודה', אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ־ישראל, ב, ירושלים תשל"א, עמ' 340—359.

10 עיין, לפי שעה, י' קוטשר, 'לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוסבה ובני דורו', לשוננו, כ"ה (תשכ"א), עמ' 117—133; כ"ו (תשכ"ב), עמ' 7—23.

11 הדברים אמורים לא רק לגבי התעודות ממרבעת, אלא גם לגבי התעודות מנחל חבר, עד כמה שניתן לשפוט הן על פי מה שכבר נפרסם מהן הן מתוך מה שכבר פורסם עליהן (עיין: הערה 9 לעיל). והשווה: S. Applebaum, *Prolegomena to the Study of the Second Jewish Revolt (A.D. 132–135)* [= *British Archaeological Reports, Supplementary Series*, 7], Oxford 1976 [הקדמה], p. 1.

12 על נסיונו של מיליק למצוא בתעודות מרבעת את ההוכחה לכיבוש ירושלים על־ידי בן־כוסבה (עיין בספר הנ"ל, בהערה 8, עמ' 205) עיין להלן, הערה 44. נסיונות דומים של אחרים, כגון למצוא בתעודות הללו את שמו של עקיבה, אף הם בחינת הררים התלויים בפחות משערה.

13 לאחרונה שוב נזקקו לשאלות אלו: E. Mary Smallwood, *The Jews under Roman Rule*, [להלן: סמולווד, היהודים] Leiden 1976; אפלבאום, הקדמה; י' גייגר, 'הגזירה על המילה ומרד בר־כוכבא', ציון, מ"א (תשל"ו) [להלן: גייגר, הגזירה], עמ' 139—147.

באימפריה הרומית (חוץ מיהודה, כמובן), לא נטלו כל חלק במרידות בימי טריינוס; ואפשר, שכיוצא בהם נהגו היהודים בארץ^{13*}.

ייתכן מאוד, שאחת מתכניותיו של הדריינוס היתה הקמתו מחדש של בית-המקדש, כתלק משיקומה של ירושלים החריבה¹⁴ — מפעל אופייני לאימפרטור זה, שהיה aedificator למופת. דומה, שתכנית זו כרוכה היתה בנסיון להגיע לידי הסכמה כללית עם היהודים בפרווינקיה Iudaea ובתפוצות הגולה גם יחד¹⁵. ואף מסתבר, שנסיון זה — בתחום המדיני והרוחני גם יחד¹⁶ — קשור היה, מצד השלטון הרומי, בהנחה בדבר ויתורים הלכתיים

^{13*} על מספרם של יהודי סוריה ראה: יוסף בן-מתתיהו, מלחמות ז', 43; והשווה: פילון, המלאכות אל גיוס, 245. על שאלת השתתפותם של יהודי הארץ במרידות בימי טריינוס עיין להלן, הערה 32.

¹⁴ ראה: בראשית רבה סד, י (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 710); והשווה: איגרת בר-נבא טו, 1—5; ועיין: גרץ, היסטוריה, עמ' 126—129, 408—411; דרנבורג, היסטוריה, עמ' 412—417; A. Von Schlatter, *Zur Topographie und Geschichte Palästinas*, Stuttgart 1893, pp. 148 ff.; idem, *Die Tage Trajans und Hadrians*, Gütersloh 1897, pp. 61 ff. דורות הראשונים, א/ה, פרנקפורט ע"ב מיין תרע"ח, עמ' 575; M. Auerbach, 'Zur politischen Geschichte der Juden unter Kaiser Hadrian', *Jeschurun* (Ed. Wohlgemuth), X (1923), pp. 398 ff. קליין (לעיל, הערה 1), עמ' 161; א"א אורבך, חז"ל, פרקי אמנות ודסיי ירושלים תשכ"ט, עמ' 604; M. D. Herr, 'Persecutions and Martyrdom in Hadrian's Days', *Scripta Hierosolymitana*, XXIII (1972) [רדיפות], pp. 85 ff. של הדיעות השונות בעד ונגד קבלתה של תפיסה זו יש אצל אלון, תולדות, א, תל-אביב תשי"ג, עמ' 271—289.

¹⁵ תכף לעלייתו לשלטון עשה הדריינוס שני מעשים, שהיה בהם כדי לפייס את היהודים: א. סילוקו, וסמוך לכך הוצאתו להורג, של לוסיוס Quietus, הלגטוס של הפרווינקיה Iudaea, שנתמנה לתפקיד זה על-ידי טריינוס, בסוף ימיו, כפרס על דיכוי מרידת היהודים במסופוטמיה (עיין לאחרונה: E. Schürer, G. Vermes, F. Millar, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, I, Edinburgh 1973 [היסטוריה], p. 518. והשווה מה שכתב תלמידי ד' גרא [גרסוביץ], בעבודת הגמר שלו [בהדרכת פרופ' מ' שטרן], הממשל והצבא הרומאי ביהודה מחורבן הבית השני ועד לפרוץ מרד בר-כוכבא, ירושלים, תשל"ז, עמ' 25—27). ב. חיובם בדין והענשתם של היוונים, רודפי היהודים, באלכסנדריה של מצרים (עיין לאחרונה: V. Tcherikover-A. Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, II, Cambridge, Mass. 1960, No. 158, pp. 87—99; והשווה: א' צ'ריקובר, היהודים במצרים בתקופה ההלניסטית-הרומית לאור הפאפירולוגיה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 125—126, 163 ואילך). אמנם נכון שבשני המקרים עמדו לנגד עיניו של הדריינוס גם מגעים אחרים — אישיים (סילוקו והמתתו של קוויטוס על שום היותו יריב ומתחרה פוטנציאלי לכס השלטון), או הבטחת שלומה וטובתה של האימפריה בכלל (לאחר דיכוי של tumultus Iudaicus באלכסנדריה שוב לא היה מקום לפרעות של יוונים ביהודים אפילו בסוף ימי טריינוס — עיין בקובץ הנ"ל של צ'ריקובר-פוקס, שם, מס' 435, עמ' 228—233, ובספרו הנ"ל של צ'ריקובר, עמ' 166 ואילך). אולם אין כל ספק, שאף פיוסם של היהודים הוא שעמד לנגד עיניו. ומכאן אף ההערצה המופלגת מצד היהודים כלפי הדריינוס בראשית ימיו — ראה: הסיביליה החמישית, 46—50. והשווה: הר, רדיפות, עמ' 90—91.

¹⁶ ראה: מכילתא (דרבי ישמעאל), שירה, ג (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 127). ועיין מה שכתב "בער, במאמרו: 'עם ישראל, הכנסיה הנוצרית והקיסרות הרומית מימי ספטימיוס סברוס ועד "פקודת הסבלנות" של שנת 313, ציון, כ"א (תשט"ז), עמ' 2—3; הר, רדיפות, עמ' 91 ואילך, ושם, הערה 19, נרשמה ספרות קודמת נוספת. ראייה נוספת היא פרשת הדיאלוגים

מסוימים ביחסם של יהודים לנוכרים. כך, דרך משל, מן הסתם ברי היה להדרייגוס, שבבית המקדש המשווקם בירושלים יהא הפולחן פתוח לנוכרים ושהוא גופו יוכל, לכשיבקר בו, ליטול חלק בעבודתו. נסיון זה של הדרייגוס לא הצליח — כנראה דווקא מחמת התנגדותם של היהודים לאותם ויתורים, שלהם קיוו הרומיים. אותה שעה, משראה את סירובם של היהודים, חזר בו הדרייגוס מתכניתו לבנות את הבית¹⁷. אכזבתם של היהודים גדולה היתה, אולם תכניתם של הקיצוניים, שביקשו למרוד ברומי, נדחתה על-ידי עצתם של המתונים¹⁸. לכאורה דומה היה, שבכך נסתיימה הפרשה, וכמות שאמר רבי יהושע בן חנניה: 'דיינו שניכנסנו לאומה הזו בשלום ויצאנו בשלום'¹⁹. אולם לא היתה זו אלא תחילתם של דברים.

בשנת 130 לספ"ה נ' עבר הדרייגוס דרך יהודה וערביה במסעו מסוריה למצרים²⁰. בשנה שלאחריה שוב עבר, כנראה, ביהודה בדרכו חזרה ממצרים לסוריה. ודומה, שבאותו פרק זמן נפל דבר, שבו יש לבקש את הסיבה למרידתם של היהודים ביהודה.

המרובים שבין הדרייגוס ורבי יהושע בן חנניה (עיין מה שכתבתי במאמרי: רדיפות, עמ' 93, ובמאמרי: 'משמעותם ההיסטורית של הדיאלוגים בין חכמים לגדולי רומי', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ד, ירושלים תשל"ג, עמ' 284—286) ושבין טיגוס רופוס ורבי עקיבא, שנתקיימו קדם המרד ומאסרו של האחרון (עיין במאמרי: רדיפות, עמ' 92, ובמאמרי הנ"ל: משמעותם ההיסטורית וכו', עמ' 277—278 [והשווה גם שם, עמ' 281 ואילך]). גייגר, הגזירה, הערה 40 (בעמ' 147), כותב: 'לטענתו של הר', כי השיחות בין טיגוס רופוס ור' עקיבא לא התקיימו לאחר מאסרו של זה, אין רגליים; ראה: ירושלמי, ברכות ט ז, דף יד ע"ב; סוטה ה ז, דף כ ע"ג; השווה גם ליברמן, רדיפות דת ישראל, עמ' רלא ואילך'. אולם ההיפך הוא הנכון — טענתי, במאמרי הנ"ל, שאין במקורות שבספרות חז"ל שום רמז לכך, שהוויכוחים בין טיגוס רופוס ור' עקיבא נתקיימו אחרי מאסרו של האחרון, נכונה בהחלט; וכבר קדמני בזה, כמות שצינתי שם, ש' ליברמן, במאמרו *The Martyrs of Caesarea, Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves VII (1939—1944)* [להלן: p. 421, n. 29, (ליברמן, המרטיירים; ועיין עתה מה שכתב במאמרי 'רדיפות דת ישראל', ספר היובל לשלום בארון, גיוזירק תשל"ה [להלן: ליברמן, רדיפות], החלק העברי, עמוד רלא 'האגדה — — — אינה מזכירה את מקום הויכוח ובאיוז הודמנות נפגש אתו') — רלב ('יתכן שאף כמה מן הוויכוחים של טיגוס רופוס עם ר' עקיבא עיקרם בבית הסוהר, אעפ"י שבמקורות שלנו אין רמז לכך'). יוצאות מן הכלל השיחות, שבהן נזכר בפירוש לא רק שנתקיימו בבית הסוהר, אלא בשעת חקירותיו ועינויו של ר' עקיבא, כגון זו המתוארת בירושלמי ברכות וירושלמי סוטה, כנ"ל, וצינתי לכך בפירוש במאמרי הנ"ל משמעותם ההיסטורית וכו', עמ' 287, והערה 122, שם — ונעלמו הדברים מגייגר.

17 עיין: הר, רדיפות, עמ' 93. לפי תפיסה הפוכה, שהובעה לאחרונה בצורה חריפה על-ידי אפלבאום, הקדמה, עמ' 4—5, תיכנן הדרייגוס מלכתחילה לבנות את ירושלים כעיר אלילית, בלא שהיהודים יעמדו על כוונתו; אולם מחמת התנגדותם העזה של היהודים, משירדו לאחר זמן לסוף דעתו, חזר בו מתכניתו; אלא שלאחר מכן שוב חזר בו מביטולו ושב לתכניתו הראשונה. אולם תפיסה זו אינה הולמת כלל את הסיפור בבראשית רבה (לעיל, הערה 14).

18 עיין: הר, שם (כנ"ל, הע' 17).

19 בראשית רבה סד, י (מהדורת תיאודור-אלבק, עמוד 712 — והבאתי הדברים על-פי כ"י ותיקנה).

20 דיו קסיוס, היסטוריה, בקיצורו של כסיפליגוס [להלן: דיו קסיוס], ס"ט, 11, 1; השווה גם

XIV, 4 [להלן: ספרטייגוס] *Scriptores Historiae Augustae*, Spartianus, Hadrianus

לפי דיו קסיוס יסד הדריינוס אותה שעה בירושלים את Aelia Capitolina והקים בה מקדש חדש ליופיטר²¹, ואילו לפי *Scriptores Historiae Augustae* [להלן: SHA] נגזר אותה שעה על היהודים שלא ימולו²² (הן דיו קסיוס הן SHA אומרים בפירוש, שהדבר — ייסודה של העיר לעדותו של הראשון, או גזירת-המילה לעדותו של האחרון — אירע קודם ביקורו של הדריינוס במצרים, ששם הקים מחדש את המצבה על קברו של פומפיוס)²³. מה, משתי אלו, היא הסיבה האמיתית למרד? — בשאלה זו שוררת בין החוקרים מחלוקת חריפה ביותר: הללו מקבלים את דברי דיו קסיוס כסיבה היחידה²⁴, ואילו אחרים מעדיפים למצוא סיבה יחידה, או עיקרית, בדברי SHA²⁵; שוב אחרים מצרפים, בוואריאציות שונות, את שתי הסיבות גם יחד²⁶; ויש גם מי שמבקש נימוק אחר לחלוטין²⁷.

21 דיו קסיוס, ס"ט, 12, 2—1.

22 ספרטינוס, XIV, 2: 'Vetabantur mutilare genitalia'.

23 ראה המקורות הנזכרים בהערה 20 לעיל. ועיין: W. F. Stinespring, 'Hadrian in Palestine 129/130 A.D.', *Journal of the American Oriental Society*, LIX (1939), pp. 360—365 (ושם ספרות קודמת); S. Follet, 'Hadrien en Égypte et en Judée,' *Revue de Philologie de littérature et d'histoire anciennes* (3ème série), XLII (1968) [להלן: פולה], pp. 54—77 [הדריינוס].

24 עיין: F. Gregorovius, *Der Kaiser Hadrianus*, Stuttgart 1884³, pp. 188 ff. גרץ, היסטוריה, עמ' 415 ואילך; H. Strathmann, 'Der Kampf um Beth-ter,' *Palästina-jahrbuch*, XXIII (1927), pp. 92—123; ד' רוקח, במאמרו: 'הערות כוזביות', תרביץ, ל"ה (תשכ"ו), עמ' 130—131; גייגר, הגזירה, עמ' 139 ואילך; א' אופנהיימר, במאמרו: 'היישוב היהודי בגליל בתקופת יבנה ומרד ברכוכבא', קתדרה, 4 (תשל"ו), עמ' 63.

25 עיין: הר, רדיפות, עמ' 92—93; ליברמן, רדיפות, עמ' ריד: 'אין ספק שהאיסור על המילה שימש כסיבה עיקרית וכגורם ראשי לפריצת המרד בימי בן כוזיבא, כפי שכבר ראה לנכון Spertianus'. על העובדה, שמכל-מקום קדם איסור המילה למרד, עמדו, מלבד כל הנוכחים להלן (בהערה 26), גם: ליברמן, המרטירים, עמ' 423—424; ש' ספראי, במאמרו: 'סיקריקו', ציון, י"ז (תשי"ב), עמ' 61; א' לינדר, במאמרו: 'השלטון הרומי והיהודים בתקופת קונס-טאנטינוס', תרביץ, מ"ד (תשל"ה), עמ' 127—128; A. M. Rabello, 'A Tribute to Jean Juster,' *Israel Law Review*, XI (1976), pp. 223—224, 241—243. לדיעה קיצונית עוד יותר, היינו שגזירת המילה היתה הסיבה היחידה, עיין: פולה, הדריינוס, עמ' 71, 74—75.

26 עיין: דרנבורג, היסטוריה, עמ' 415 ואילך (בייחוד עמ' 419—420); שירר, היסטוריה, עמ' 674 ואילך; J. Juster, *Les Juifs dans l'empire romain*, Paris 1914, I, pp. 226, 264—265; II, pp. 190—191; י"א הלוי (לעיל, הערה 14), א/ה, עמ' 578 ואילך; מ' אוארבך (לעיל, הערה 14), עמ' 402—405; סטינספרינג (לעיל, הערה 23), עמ' 363—364; ייבין, ברכוכבא, עמ' נא-נג; אלון, תולדות, ב, עמ' 9—13; E. Mary Smallwood, 'The Legislation of Hadrian and Antonius Pius against Circumcision,' *Latomus*, XVIII (1959), pp. 334—347; idem, 'The Legislation etc.: Addendum,' *ibid.*, XX (1961), pp. 93—96; Lucette Huteau-Dubois, 'Les sursauts du nationalisme juif contre l'occupation romaine de Massada à Bar Kokhba,' *Revue des études juives*, CXXVII (1968), pp. 133—209 (בייחוד עמ' 172—173); ש' אפלבוים, במאמרו: 'המרד השני ומחקרו', מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ-ישראל (אוניברסיטת חיפה), ב' (תשל"ב), עמ' 40—43; הג"ל, הקדמה, עמ' 7—9; שירר-ורמס-מילר, היסטוריה, עמ' 535—

הבעיה קשה מאוד. אוסביוס אינו מזכיר בתורת סיבה למרד אף לא אחת משתי הסיבות שמנינו ²⁸. יתר על כן, מדבריו יוצא שבנייתה של Aelia Capitolina היתה תוצאה, ולא סיבה, של המרד ²⁹. לעומת זאת סבורים חוקרים הרבה ³⁰, שגזירת-המילה היתה תוצאה, ולא סיבה, של המרד. גם את הידיעות, ההולכות ומתרבות, משנה לשנה, בדבר התעצמותו של הצבא הרומי בארץ ערב המרד ³¹, מפרשים חוקרים שונים בדרכים שונות — אם על שום זהירותו של השלטון אחרי המלחמות (tumultus Iudaicus) בימי טריינוס (בייחוד לשיטת אלו, הסבורים, שהמלחמות הללו הקיפו גם את הארץ) ³², או מחמת זעזועים בלתי-פוסקים ביהודה, או כדי לאכוף את מדיניותו של הדריינוס — איכא דאמרי בעניין Aelia ואיכא דאמרי בעניין האיסור לימול. לכל הדעות אפשר לפרש את המציאות של פסלי הדריינוס ואת מפעלי-הבנייה שלו בארץ סמוך לשנת 130 ³³ כפרי ביקורו (או ביקוריו) בארץ באותה שנה (ובזו שלאחריה) ³⁴.

542. השווה גם: הר, רדיפות, עמ' 93–94; הג"ל, במאמרו: 'האם נשתתף הגליל בפולמוס של קיסוס או במרד בן-כוסבה?', קתדרה, 4 (תשל"ז), עמ' 73.
- 27 עיין: H. Mantel, 'The Causes of the Bar Kokba Revolt,' *Jewish Quarterly Review*, LVIII (1967/8), pp. 224–242, 274–296; idem, 'Postscript,' *ibid.*, LIX (1968/9), pp. 341–342, ותפיסתו רחוקה ודחיה — ועיין מאמרי רדיפות, עמ' 94, הערה *29; גייגר, הגזירה, עמ' 145; סמולוד, היהודים, עמ' 438, הערה 39; והשווה גם שירר-ורמש-מילר, היסטוריה, עמ' 537, הערה 101. ולעניין הכרונולוגיה המוטעית שלו השווה אלו, תולדות, ב, עמ' 4, והערה 31, שם.
- 28 ומכאן תפיסתו המוטעית של מנטל, במאמרו (לעיל, הערה 27).
- 29 אוסביוס, תולדות הכנסייה, IV, 6; השווה גם ספרו כרוניקון (בתרגום הלטיני של הירונימוס), שנת 136.
- 30 עיין ברשימה, שהובאה לעיל, בהערה 24.
- 31 עיין, בין השאר אלו, תולדות, ב, עמ' 4–9; ב' ליפשיץ, 'לגיונות רומיים בארץ-ישראל', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כ"ג (תשי"ט), עמ' 53–67; הג"ל, 'Sur la date du transfert de la legio VI Ferrata en Palestine', *Latomus*, XIX (1960), pp. 109–111; מ' הקר, 'כביש רומאי לגיציפור', ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, כ"ה (תשכ"א), עמ' 175–186; מנטל (לעיל, הערה 27), עמ' 237 ואילך; אפלבוים (לעיל, הערה 26), עמ' 41–42, 47–48; הג"ל, הקדמה, עמ' 19–20; לינדר (לעיל, הערה 25), עמ' 127, הערה 182. לסקירה כללית נמצאה על הצבאות הרומיים, שנטלו חלק במלחמה, עיין: שירר-ורמש-מילר, היסטוריה, עמ' 547–549; סמולוד, היהודים, עמ' 446 ואילך; אפלבוים, הקדמה.
- 32 עיין בספרות, שהבאתי במאמרי: האם נשתתף הגליל וכו' (לעיל, הערה 26), עמ' 72, הערות 54–55; ויש להוסיף על כך עתה גם: סמולוד, היהודים, עמ' 421–427. אצל כל אלו נזכרה ספרות קודמת נוספת.
- 33 Germer-Durand, 'Épigraphie palestinienne,' *Revue biblique*, III (1894), pp. 613–614; idem, 'Inscriptions romaines et byzantines de Palestine,' *ibid.*, IV (1895), pp. 75–76; אלו, תולדות, ב, עמ' 9, 15; והשווה הספרות, שגרשמה בהערה 31 לעיל; וכן: שירר-ורמש-מילר, היסטוריה, עמ' 541–542; סמולוד, היהודים, עמ' 431–432; ולאחרונה השווה: ג' פרסטר, 'הגליל ערב מרד בר-כוכבא — העדות הארכיאולוגיות', קתדרה, 4 (תשל"ז), עמ' 77–80.
- 34 והשווה לאחרונה, פולה, הדריינוס.

דומה, שראוי לנסות ולהכריע במחלוקת לאור המקורות שבספרות חז"ל. לעדותם של הלל, שאינה משתמעת לשתי פנים, קדמה גזירת המילה למרד (ועל אחת כמה וכמה לשאר הגזירות)³⁵.

כידוע אסר דומיטיינוס את הסירוס³⁶. הדריינוס כלל, כנראה, את המילה בסירוס³⁷. בכך לא נתכוון לפגוע בפירוש ביהודים דווקא³⁸. ולא עוד אלא, שייתכן מאוד, שלכתחילה הניחו היהודים, שהם יהו פטורים מגזירה זו, כשם שהיו, דרך משל, פטורים מן החובה הכללית של פולחן הקיסר. אולם עד מהרה נתחווירה להם האמת. הגזירה³⁹ נגזרה, כנראה, בשנת 130, או קצת סמוך לה, מלפניה או מלאחריה, היינו בשעת ביקורו של הדריינוס במזרח. אותה שעה, אפוא, נתברר להם ליהודים, שהגזירה חלה אף עליהם⁴⁰. ובין אם דבר זה בלבד הוא שהביא בסופו של דבר למרד⁴¹ בין אם נצטרפה לכאן כבר או התכנית

35 עיין במקורות, שנמנו במאמרי: רדיפות, עמ' 93, הערה 27, ועמ' 98–99, הערה 51.

36 ראה: דיו קסיוס, ס"ז, 2, 3; ס"ח, 2, 4; סוטוניוס, חיי שנים-עשר הקיסרים, דומיטיינוס, ז', 1; פילוסטרטוס, חיי אפולוניוס מטיאנה, ו', 42.

37 עיין, בין השאר: Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, pp. 637 ff. ז'יסטר, בספרו הנ"ל (לעיל, הערה 26), שם; סמולוד, במאמרה הנ"ל (בהערה 13); והשווה עוד: Z. Zmigryder-Konopka, 'Les Romains et la circoncision de Juifs,' *Eos*, XXXIII (1930/1), pp. 334–350. ועיין במאמרים הנ"ל בהערה 25.

38 והשווה המסורת הסורית בדבר ביטול המילה בערביה זמן קצר לאחר כיבושה (שחל בשנת 106 לספ"ג) [שירר-ורמ-ש-מילר, היסטוריה, עמ' 539, הערה 110]; ורמז לדבר אף במדרש קהלת רבה ב, ט"ז: 'אימי קנטרון היה כותב לאדריאנוס קיסר; א"ל: אם למולים את שונא — אלו הישמעאלים — —' (המבואה על-פי דפוס ראשון, פיזור רעט).

39 ואם אין ראיה לדבר, היינו להכללת המילה בגדר סירוס, וזכר לדבר. לשונו של ספרטיינוס: 'mutilare genitalia' (הערה 22 לעיל) יפה הן כנגד *castratio* הן כנגד *circumcisio*.

40 הנימולים היו בדרך-כלל מצויים במזרח (יהודה; ערביה; מצרים). ואין ספק, שכאן, במזרח, ניתנה הוראה למושלים המקומיים לכפות את הגזירה ולבדוק אחריה. לא ידוע על כפייתיה לגבי יהודים בתפוצות הגולה — ואפשר, שדבר זה תוכנן לשלב מאוחר יותר, אלא שלא הספיקו להוציאו לפועל עד לתיקונו של אנטונינוס.

41 גייגר, הגזירה, טוען, שגזירה על המילה קודם המרד היא לא רק בלתי-מוכחת, אלא אף בלתי-סבירה. לדעתו איסור המילה הכללי באימפריה (להבדיל מגזירות מקומיות וחלקיות של טיניוס רופוס ביהודה) אינו מעשהו של הדריינוס, אלא דווקא של אנטונינוס פיוס. אולם על כך יש להקשות — על שום מה יקום אנטונינוס, אימפרטור שקט זה, שראה עצמו משועבד לאימפריה ומשרת נאמן של שלומה ושלוותה (עיין: *Scriptores Historiae Augustae*, Capito-linus, Antonius Pius, IV), ויגזור איסור כללי על המילה (ולו גם תוך כדי פטירת היהודים מאיסור זה). אם, כדברי גייגר, איסור זה הוא בלתי-סביר מצד הדריינוס, על אחת כמה וכמה שהוא עוד פחות סביר מצידו של אנטונינוס. יתר על כן, קביעתו של גייגר, ששוב אין עוררין רציניים על כך, שלא היה חוק כללי נגד הנצרות עד המאה ה'ג' לספ"ג ושהרדיפות על הנוצרים באו רק מכוח *coercitio* של מושלים פרוינציאליים, אינה מדויקת (השאלה היא, כמובן, מי הוא חוקר 'רציני'?!). דברי טרטוליאנוס: 'Non licet esse vos' (אפולוגטיקוס, IV, 4) מניחים קיומו של חוק כנגד הנוצרים. הוא הדין בעדות העולה מאגירתו של פליניוס הצעיר לטריינוס (איגרות, X, 96 [97]), ובייחוד מן השימוש בה במונח *cognitio* (שם, שם, 8): M. Durry, 'Lettre: Ideo dilata cognitione ad consulendum te decurri' sur les chrétiens', *Plinie Le Jeune*, IV, Paris 1964³ (Collection des Universités de

לבנות במקום ירושלים את Aelia Capitolina⁴² — בין כך ובין כך, לא יכלה עוד התסיסה, שהיתה קיימת בקרב העם זה כבר, מסיבות שונות, להיכלא — והמרד פרץ⁴³. תחילה, כידוע, היתה ידם של המורדים על העליונה. אולם עדיין לא הוכרעה שאלה גדולה — האם נפלה אף ירושלים בידיהם⁴⁴? מכל מקום, לאחר זמן, משהחלו הרומאים

France publiée sous le patronage de l'Association G. Budé), *Lettres, Livre X*, p. 71: 'Mais Plinie parle explicitement de *cognitio*, c'est-à-dire d'une procédure résultant de l'exercice de la justice criminelle. Force est donc de supposer l'existence d'une législation spéciale contre les chrétiens' (שם), מנוגדת לאפשרות של *coercitio*. והשווה גם: E. Bickerman, 'Trajan, Hadrian, and the Christians', *Rivista di filologia e di istruzione classica*, XCVI (1968), pp. 290–315. עד היום רווחות בין החוקרים שלוש תפיסות בדבר היחס לנוצרים באימפריה הרומית: (א) היתה חקיקה אנטי-נוצרית מפורשת, שהכריזה את הנצרות *religio illicita* (ב) היתה מדיניות אימפריאלית נגד הנוצרים, אך בלא חקיקה מפורשת; לפיכך צריך היה להאשים את הנוצרים בפשעים רגילים חמורים ומגונים ביותר, כגון: רצח, גילוי-עריות, שוד, וכיוצא באלו. (ג) לא היתה חקיקה אנטי-נוצרית אף לא מדיניות אימפריאלית עקיבה כנגדם, אלא רק רדיפות משטריות מכוח *coercitio* של *magistrati* מקומיים בלבד. והשווה: K. H. Waters, 'The Reign of Trajan, and its Place in Contemporary Scholarship (1960–72)', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II/2, Berlin-New York 1975, pp. 406–411 (תודתי נתונה לידידי ד"ר א"מ רבילו, שהעירני על מאמר זה ושנהייתי מעצתי בשאלה המשפטית של היחס לנצרות). ועדיין צריך עיון גדול. יוצא, איפוא, שהאנלוגיה של הנוצרים רחוקה מלספק הכרעה חד-משמעית ביחס ליהודים בימי הדריינוס. — ועוד, כלום יעלה בכלל על הדעת, שפרוקונסול פרווינציאלי ישתמש בסמכות *coercitio* מרחיקת לכת כל כך, מעין זו, שגייגר מייחס לטיניוס רופוס בגזירת גזירות-השמד כתגובה על המרד (ולשיטתו אף איסור המילה בכלל), שעה שהאימפרטור גופו מצוי באזור, ובלא ליוקס לרשותו? — אמנם מסתבר, שלמעשה היתה סמכות ההוצאה לפועל ביהודה הן של גזירת המילה (השווה הערה 40 לעיל) הן של גזירות השמד, שבאו מאוחר יותר, בידי הפרוקונסול המקומי והמדיניות האימפריאלית של הדריינוס הוצאה, אפוא, לפועל מכוח *coercitio*. דומה, שאכן כך אירע, אלא שהוצאתה לפועל של התכנית נדחתה לשנים אחדות. והשווה גם פולה, הדריינוס, עמ' 71–75. הנסיון להכריע בשאלה זו בעזרת מטבעות Aelia Capitolina אינו משכנע — עיין L. Kadman, *The Coins of Aelia Capitolina (Corpus Nummorum Palaestinensium I)*, Jerusalem 1956, p. 25. אולם השווה: י' משורר, מטבעות היהודים בימי בית שני, ירושלים 1966, עמ' 60–62; הג"ל, מטמון המטבעות באיזור הר חברון, הר חברון — לקט מאמרים ומקורות, תל-אביב תש"ל, עמ' 67–68; אפלבוים, הקדמה, עמ' 8. משורר גילה, שבמטמונים, שהוטמנו, כנראה, על-ידי פליטים לאחר תום המרד מצויות גם מטבעות Aelia. אולם אין מכאן ראיה, שהעיר נוסדה כבר בשנת 131, כדבריו, שכן המטמונים הוטמנו, כנראה, רק בסוף שנת 135 או בשנת 136. והשווה: הערה 44 להלן.

43 ברור, שהמרד פרץ לאחר הכנה מדוקדקת ותכנון קפדני, אך לא בהכרח ממושך מאוד. 44 לדעת רוב החוקרים אכן כך אירע והמורדים אף החלו בבניית בית-המקדש, הקימו מזבח וחידשו את העבודה. לאחרונה נעשו כמה נסיונות להכריע בשאלה זו. נסיונו של מיליק (לעיל, הערה 12), למצוא ראיה חותכת לכיבוש ירושלים בידי המורדים בתעודות מרבעת אינו מוצלח, שכן קריאותיו הן מפוקפקות ומשוערות, אף לעדות עצמו. נסיון הפוך נעשה בעזרת הממצאים הנומיסמטיים. מסתבר, שבחפירות, שנערכו בירושלים בעשר השנים האחרונות לא נמצאו כמעט כלל מטבעות 'כוזביות' של המורדים (עיין: ש' אפלבוים [לעיל, הערה 26], עמ' 51, הערה 70; הג"ל, הקדמה, עמ' 27, והע' 241 [בעמ' 83] — [מפי ב' מור], על כך, שמתוך 18,000 מטבעות שנתגלו היתה רק אחת ממרד בן-כוסבה [בשלב מאוחר יותר נתגלתה עוד

מנצחים והולכים, עמדו וגזרו שורה של גזירות על מצוות עשה שבתורת-ישראל⁴⁵. ועם סיומו של המרד – נפילת ביתר וחורבנה – אף החלו בפועל בהקמתה של Aelia Capitolina⁴⁶.

הן המרד הגדול הן מלחמות היהודים בגולה בימי טריינוס באו לעולם על רקע תקוות משיחיות אפוקליפטיות-אסכטולוגיות כשבצידן אפשרויות מדיניות ריאליזטיות. אין לשכוח, ששתי המרידות הללו אירעו שעה שהאימפרטורים המושלים באימפריה הרומית, גירון וטריינוס, עמדו לפתוח במסעות מלחמה אדירים לכיבוש פרסיה והמזרח כולו, לרבות הודו⁴⁷. בשני המקרים היתה ליהודים שעת-הכושר מצד החישוב המדיני הריאלי ובשניהם

מטבע אחת; וכיצא בזה שמעתי בעל-פה מפי פרופסור ב' מזר ומפי ד"ר י' משורר). יש המבקשים ללמוד מכאן, שירושלים לא נפלה מעולם בידי המורדים (כך ד"ר י' משורר, בשיחה עמי, כנ"ל, בניגוד למה שכתב בספרו הנ"ל [לעיל, הערה 42], עמ' 63), אלא שעדיין צריך עיון גדול. והשווה גם: אפלבאום, הקדמה, עמ' 62–63. אם אכן לא נפלה ירושלים בידי אנשי בר-כוכבא, ייתכן מאוד, שהרומאים החלו בהכנות ממשיות לבניית Aelia כבר בשנת 133.

45 עיין: הר, רדיפות, עמ' 94–102 (ושם צוינה ספרות קודמת); ליברמן, רדיפת, עמוד ריד ואילך. לטענתו של גייגר, הגזירה, שמקורות הרבה בספרות חז"ל כורכים יחד את גזירת-המקלה ושאר הגזירות, ומכאן, לדבריו, שנגזרו כולן כאחת – יש להשיב, שלאחר זמן, משגזרו שאר הגזירות שוב לא הבחינו חכמים בדקויות של מוקדם ומאוחר שביניהן. על כך, שלא ספק היו שני שלבים (לפחות) בפרשת הגזירות עיין עתה ליברמן, שם, עמוד רכח, ואין ממש בדברי גייגר, שם, עמ' 143–144. אף אין ספק, שהגזירות היו רק על מצוות עשה בלבד. עם זאת עלי לתקן בפרט אחד מה שכתבתי במאמרי רדיפות, עמ' 100, הערה 54*. הדברים מילמדנו, המובא בערוך, ערך עצב, אכן מדברים ב'דורו של שמד', היינו בגזירות-השמד של הדריינוס, והם מעידים על כך, שניתנה מצד השלטונות אפשרות של 'חזרה בתשובה', כביכול, לעוברים על הגזירות, ממש כשם שנהגו הרומיים בנוצרים בביתניה בימי פליניוס הצעיר וטריינוס (איגרות, כנ"ל [לעיל, הערה 41], [97]96–[98]97), וכמו שכבר העיר ליברמן, המרטירים, עמ' 431, הערה 125, וביתר פירוט במאמרו רדיפות, עמוד רכט.

46 וכמות שעולה מעידותה של המשנה, תענית ד ו, שחרישת-העיר (ירושלים), היינו טכס ייסודה של Aelia, לא קדמה לחורבן ביתר. ואילו סיומו של מעשה הבניין, היינו העמדת הצלם (effigies) בהיכל יופיטר, בא עוד מאוחר יותר, כעידותה של המשנה, שם, שם, ה: 'ושרף אפוסטומוס את התורה והעמיד צלם בהיכל'. שריפת-התורה על-ידי אפוסטומוס (= Postumus או Postumius); השווה גרסאות טובות במשנה שבבבלי, תענית כו ע"ב: 'פסטמוס' בכ"י מינכן 141, 140; 'פוסטמוס' בכ"י ותיקנה 487 – על-פי מהדורת מלטער, נזירק תר"ץ, עמוד 122) היתה, כנראה, שריפת ספר-תורה כעונש על הפרתה של גזירת-השמד, שאסרה ללמד תורה, וכמות שאירע לר' חנינה בן תרדיון, שנשרף וספר תורה עמו, ונתקיים בו מה שהזהירו רבי יוסי בן קיסמא (בבלי, עבודה זרה יז ע"ב–יח, ע"א; השווה גם ספרי לדברים, שז [מהדורת פינקלשטיין, עמוד 346]; שמחות ח, יב [מהדורת היגער, עמ' 157–159]); ועל כך, שהעונש על עבירה זו, כמו על קריאה בתורה, היתה מיתת-שריפה, עיין דברי רבי נתן במכילתא (דרכי ישמעאל), בחודש ו (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 227): 'מה לך יוצא לשרף? – על שקראתי בתורה', יפה ביאר מקור זה ליברמן, רדיפת, עמוד רטז ואילך; וביקורתו של גייגר, הגזירה, עמוד 144, הערה 27, כנגד ביאורו, אין בה טעם. מכל מקום 'העמיד צלם בהיכל' (עיין: י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 113–114) אינו קודם לשריפת התורה.

47 עיין: א' שליט, דרכי הפוליטיקה המזרחית של רומי מגירון עד טריינוס, תרביץ, ז' (תרצ"ו), עמ' 159–180; הנ"ל, היהודים ערב פולמוס טריינוס, סיני, ו' (ת"ש), עמ' שס"ז–שפ"א.

נצטרפו לה השילוב של קנאות מדינית ותעתועי החזון המיסטי האפוקליפטי של העמדת קטסטרופות קוסמיות, שסופן גאולת ישראל, מול התפיסה האוטופית של המלכות-בכיפה (קוסמוקרטיה) הרומית.⁴⁸ אולם, לעומת זאת, למרד בר-כוכבא לא קדמו קונסטלציה מדינית או צבאית עדינה באימפריה הרומית אף לא אקטיוויסם קנאי או התעוררות אפוקליפטית קטסטרופלית. בן כוסבה גופו לא היה בו ולא נתלה בו אף שמץ מהווייתו של מיסטיקן ואפוקליפטיקן.⁴⁹ כאן נכפה המרד בכורח הנסיבות — גזירת המילה (ואולי גם ההחלטה על בניית Aelia). ייתכן, שלנגד עיניהם של המורדים עמד כאן גם התקדים ההיסטורי של מרד החשמונאים. על אף, ואולי דווקא על שום, אי-ידיעה של ממש של הפרטים ההיסטוריו-גרפיים המדויקים של מרד החשמונאים, שנשכחו ונתעמעמו זה כבר⁵⁰, נתעורר הלב לאור מאורעות העבר, וביותר לאור ההצלחה⁵¹, אלא שהפעם נכשל המרד.

הגזירות אינן, אפוא, עניין להשתוללותו של פרוקונסול מקומי. את כל-הפרשה כולה — על השתלשלותה ומניעה המורכבים⁵² — יש לראות ראייה אחידה לאור ההתעצמות שבין עם ישראל לבין האימפריה הרומית ושלטונה המרכזי. כך ראו אותה הן היהודים הן הדרייגוס בשעה ההיא וזה הוא אף מקומה הנכון בהיסטוריה.

48 ההתעוררות המשיחית-האפוקליפטית ערב המרד הגדול מתוארת בהרחבה בכתבי יוסף בן-מתתיהו; ועל ימי טריינוס עיין: י' גוטמן, מלחמות היהודים בימי טריינוס, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 149—184.

49 עיין: א"א אורבך, בספרו הנ"ל (בהע' 14), ירושלים תשכ"ט, עמ' 604—607.

50 עיין מה שכתבתי במאמרי: תפיסת ההיסטוריה אצל חז"ל, דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג', ירושלים תשל"ז, עמ' 139—142.

51 השווה: מ' שטרן, במאמרו: The Hasmonean Revolt and its Place in the History of Jewish Society and Religion, *Cahiers d'histoire mondiale*, XI (1968), p. 106

52 על המניעים הדתיים במדיניות האימפריאלית הרומית עיין: A. Zwaenepoel, 'L'inspiration religieuse de l'impérialisme romain,' *L'Antiquité classique*, XVIII (1949), pp. 5—23.

יעקב משורר

מטמון המטבעות באיזור הר חברון

במשך עשר השנים האחרונות (וביחוד בשלוש השנים האחרונות) נתגלו באיזור הר חברון כמה מטמונים מעניינים למדי אשר הוטמנו בימי מלחמת בר־כוכבא. מטמונים אלה מעניינים לא רק בגלל היותם עדות נאמנה על גודל שטח הישוב היהודי שבימי מרד בר־כוכבא (המטמונים נתגלו בעיקר בשיפוליו הדרומיים-מערביים של הר חברון). אלה מעניינים אולי יותר בגלל הרכבם המיוחד.

מטמונים אלה, שהכילו שפע של מטבעות כסף ונחושת של בר־כוכבא עצמו, כללו גם מספר לא מבוטל של מטבעות אחרים — רומיים פרובינקיאליים בכסף וברונזה, אשר מעידים על הרכב מטבעות המחזור חכספי של א"י באותה תקופה. הרי פירוט של קבוצות המטבעות במטמונים אלה (אנו עוסקים כרגע בהרכבי ארבעה מטמונים עיקריים שכללו כולם יחד כ־1500 עד 2000 מטבעות).

1. מטבעות כסף גדולים של בר־כוכבא ("סלעים") בעריכים של 4 דינרים רומיים.
2. דינרי כסף של בר־כוכבא.
3. מטבעות ברונזה בשלושה עריכים שונים.
4. טטרדרכמות רומיות פרובינקיאליות מקטבעות אנטיוכיה וצור של הקיסרים נירון, אוטו, גלבה, אספסיאנוס, טיטוס, דומיטיאנוס וטריאנוס.
5. דינרים רומיים פרובינקיאליים של טריאנוס ממיטבעת קיסריה בקפדוקיה וביחוד ממיטבעת פרובינקיה ערביה (בוצרה או פטרה).
6. מטבעות ברונזה של ערי ארץ־ישראל.

מן המפורסמות הוא שכל מטבעות בר־כוכבא, כסף וברונזה, טבועים טביעות־משנה על מטבעות רומיים בני אותה תקופה, דהיינו, מטבעות קבוצה 1 טבועים על מטבעות קבוצה 4. מטבעות קבוצה 2 טבועים על מטבעות קבוצה 5 ומטבעות קבוצה 3 טבועים על מטבעות קבוצה 6.

לגבי אותם ספקנים, שפקפקו בזיהוים המדויק של מטבעות בר־כוכבא, ניתנה האפשרות להוכיח שכולם טבועים על מטבעות רומיים שאינם מאוחרים לשנת 131 לסה"נ. נחזור עתה לנקודה החשובה ביותר שנתגלתה בהרכב מטמונים אלה. המטבעות הרומיים המאוחרים ביותר שנתגלו בהם הם מטבעות של הדריאנוס קיסר משנת 131 לסה"נ. הדברים אמורים בדינרי כסף רומיים פרובינקיאליים וכן במטבעות הברונזה של אשקלון ועזה, שהם

כולם מתוארכים ושנתם נקבעת במדויק. נחברר שבכל המטמונים האלה נתגלו גם מטבעות של הדריאנוס שנטבעו באליה קפיטולינה — היא ירושלים הרומית! עובדה זו היא בעלת חשיבות עקרונית ממדרגה ראשונה, שהרי זה שנים נטוש הויכוח על מועד היווסדה של ירושלים הרומית — היא אליה קפיטולינה. חלק מן החוקרים טען שהיא נוסדה ערב מלחמת בר־כוכבא וזה היה האקט האחרון שהביא לפרוץ המרד, והאחרים טוענים שהיא נוסדה לאחר דיכוי המרד בשנת 135 לסה"נ.

כיון שמטבעות אליה קפיטולינה אינם מתוארכים, קשה היה להחליט לפי המטבעות בלבד באיזו שנה משנותיו של הדריאנוס הם נטבעו, ואולם כאן, במטמונים אלה שכוללים מטבעות של בר־כוכבא ולא מאוחר מזה, ברור לגמרי שאליה קפיטולינה נוסדה לפני פרוץ מרד בר־כוכבא, דהיינו בעת ביקורו של הדריאנוס בא"י בשנת 130 לסה"נ. עובדה זו מתיישבת עם הגרסא של דיו קסיוס, שאליה קפיטולינה נוסדה לפני פרוץ מרד בר־כוכבא וזה בניגוד למה שמשתמע מן המשנה מן הקטע: "נחרבה ביתר ונחרשה העיר", דהיינו, שיסוד אליה ("העיר") בא בסדר זמני לאחר חורבן ביתר.

החקיקה של הדריאנוס ושל אנטונינוס פיוס לאיסור המילה

"Circumcidere Iudaeis filios suos tantum rescripto divi Pii permittitur; in non eiusdem nationis qui hoc fecerit, castrantis poena irrogatur."

קטע זה של מודסטינוס, מתוך הדיקסטות של יוסטיניאנוס,¹ הוא הציר שעליו נסוב כל דיון בשאלת יחסה של רומי למילה ולהתגיירות במאה ה־2 לספירה. על־פי קטע זה נראה כי לפני שניתנה החשובה המשפטית (Rescriptum) של אנטונינוס, קיים היה איסור כללי על המילה, שחל לא רק על יהודים ועל מי שביקש להתגייר, אלא גם על עמים אחרים ברחבי האימפריה אשר קיימו נוהג זה.² נראה על־פי קטע זה כי אנטונינוס פטר את המשפחות היהודיות מחוק זה והתיר להן למול את בניהן, אם כי עדיין אסר על היהודים לקבל גרים לחיק היהדות באמצעות טקס זה. אם נכונה מסקנה זו, הרי שיש מידה רבה של סבירות א־פרוורי, שמי שגזר את האיסור הכללי היה הדריאנוס. עניינו של מאמר זה הוא קודם כל בשאלה: מתי הוצא האיסור ומה היתה מטרתו, או במילים אחרות — האם היה האיסור הסיבה או התוצאה של המרד של יהודי ארץ־ישראל בשנים 132–135? זאת, משום שקשה להניח שלמרד לא היה קשר לחוק, שאילו נאכף היה בחזקת מכת־מוות ליהדות. דומיטיאנוס ונרנָה אסרו על הסירוס, אך ההערות על חקיקה זו אצל דיו קאסיוס ואצל סְטְרָטוֹנוֹס,³ וגם במקומות אחרים המזכירים את החקיקה הזו,⁴ אין בהם כל רמז לכך, שיחס דומה ננקט כלפי המילה. ואומנם, על אף העובדה שדומיטיאנוס תקף מטעמים פוליטיים את

1 XLVIII, 8, 11, 1

2 המילה לא היתה נוהגם של היהודים בלבד בעולם העתיק. סופרים רבים, מהירודוטוס ועד אבות־הכנסיה, מזכירים בכתביהם את נוהג המילה אצל המצרים, אם כי בתקופה הרומית הוא הוגבל, ככל הנראה, לכוהנים בלבד (ראה יוסיפוס, נגד אפיון II, 141 וראה להלן). נוהג זה מוזכר גם לגבי הערבים, החבשים, הקולחים והפיניקים. באימפריה הרומית היו היהודים והמצרים, ככל הנראה, הקבוצות הגדולות היחידות שנפגעו מן האיסור. לדין רחב יותר ומתועד ראה: E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes* I³ (1901), 675–7; Z. Zmigryder-Konopka, "Les Romains et la circoncision des Juifs" in *Eos* XXXIII (1930–1), 334–8; cf. G. Foucart in *Encycl. of Relig. and Ethics*, s. v. *Circumcision* (Egyptian)

3 Dio LXVII, 2, 3; LXVIII, 2, 4; Suet. *Domit.* 7, 1

4 Martial VI, 2; IX, 5 (6); Statius, *Silv.* IV, 3, 13; Ammianus Marcellinus XVIII, 4, 5; Philostratus, *Vita Apoll.* VI, 42

המתגיירים, אין לנו כל עדות להתקפה ממשית על היהודים, ואיסור על המילה פירושו היה התקפה כזו.⁵ טקיטוס, שכתב בתקופת שלטונו של טראיאנוס, מציין את המילה אצל היהודים ואצל המתגיירים בלי שום רמז לכך שהמעשה היה בלתי-חוקי.⁶ בתאריך כלשהו החמיר הדריאנוס את החוקים נגד סירוס על-ידי קביעה בחוק, כי כל מי שיבצע מעשה מסוג זה, ייענש לפי Lex Cornelia de Sicariis, דהיינו, פשע זה ייחשב כמעשה רצח, שהעונש עליו הוא גלות והחרמת הרכוש, כשמדובר בבני מעמד האצילים (honestiores), או עונש מוות כשמדובר בפשוטי העם (humiliores).⁷ אך בקטע שבו מביא אולפיאנוס את החוק של הדריאנוס⁸ אין מוזכרת כל חקיקה דומה נגד המילה ויוֹכְנָאִלִּים מזכיר בסאטירה הארבע-עשרה שלו, שנכתבה בסביבות שנת 128, את בני "ההולכים בדרכי היהדות" ("Judaizers"),⁹ המקיימים את המילה, בלי כל רמז לכך שהמעשה היה בלתי-חוקי.¹⁰ ספרטיאנוס, לעומת זאת, אומר כי הסיבה למרד היהודים ב-132 היתה "quod vetabantur mutilare genitalia"¹¹ — משפט המתייחס ככל הנראה לאיסור על המילה, גם אם המונח הטכני איננו מוזכר בו. דיו, שהוא מהימן יותר, אינו מזכיר דבר בעניין זה ומציין כסיבה למרד את העובדה שהדריאנוס הקים בירושלים את המושבה הרומית אליה קפיטולינה, במהלך מסעו למזרח, ובנה מקדש ליופיטר על הר-הבית, שעמד חרב מאז שנת 70.¹² אך אי-התאמה זו איננה כשלעצמה סיבה להעדיף את דיו על ספרטיאנוס. סביר בהחלט להניח כי יותר מסיבה אחת להתמרמרות עמדה ביסוד המרד. וקביעתו של ספרטיאנוס היא מהימנה

- 5 ראה מאמר של המחברת ב — Class. Philol. LI (1956), 1–13.
- 6 Hist. V, 5: *circumcidere genitalia instituerunt, ut diversitate noscantur. transgressi in morem eorum idem usurpant*.
- 7 Digest XLVIII, 8, 3, 5.
- 8 Digest XLVIII, 8, 4, 2 *idem divus Hadrianus rescripsit: constitutum quidem est, ne spadones fierent, eos autem, qui hoc crimine arguerentur, Corneliae legis poena teneri eorumque bona merito fisco meo vindicari debere, sed et in servos, qui spadones fecerint, ultimo supplicio animadvertendum esse: et qui hoc crimine tenentur, si non adfuerint, de absentibus quoque, tamquam lege Cornelia teneantur, pronuntiandum esse... nemo enim liberum servumve invitum sinentemve castrare debet, neve quis se sponte castrandum praebere debet. at si quis adversus edictum meum fecerit, medico quidem, qui exciderit, capitale erit, item ipsi qui se sponte excidendum praebeunt. Cf. XLVIII, 8, 3, 4 and Julius Paulus, Sententiae V, 23, 13: qui hominem invitum libidinis aut promercii causa castravit castrandumve euravit, sive is servus sive liber sit, capite punietur, honestiores publicatis bonis in insulam deportantur*.
- 9 לאור ההבחנות של ק. לייק, "The beginnings of Christianity" V (Lake and Foakes Jackson, 1933), 74–96 ושל ל.ה. פלדמן (L.H. Feldmann, "Jewish Philol. Assoc. LXXXI 1950, 200–8"), נראה המונח 'ההולך בדרכי היהדות' ('Judaizer') עדיף על המונחים המשמשים בדרכ-כלל, כמו 'ירא השם', 'גר למחצה', 'σεβόμενος' וכד' כדי לציין אותם גויים שנמשכו ליהדות, אם כי לא עד כדי התגיירות מלאה.
- 10 Mox et praeputia ponunt: XIV, 99. נראה שהסאטירות מסודרות בסדר כרונולוגי; הסאטירה ה-13 נכתבה בשנת 127 (בשורה 17 בה, נזכר אדם בן 60 שנה, אשר נולד כשפונטיוס (קפיטוס) היה הקונסול ב-67 לספירה). הסאטירה ה-15 נכתבה שנה או שנתיים לאחר-מכן (בשורה 27, שבה מוזכר הקונסולאט של יונקוס (אמיליוס) בשנת 127 כקונסולאט "החדש").
- 11 Script. Hist. Aug., Hadr. 14, 2.
- 12 LXIX, 12, 1–2. Cf. Epiphanius, De Mens. et Pond. 14 (Migne, Patrol. Gr. XLIII, 260–1). אם כי הוא מציין בטעות את שנת 117 כשנת הקמתו של המקדש ליופיטר.

כשלעצמה, מאחר שכל פגיעה בטקס המרכזי של היהדות מעוררת היתה, ללא ספק, התנגדות עזה. ברור כי ספרטיאנוס מדבר על האיסור הכללי על המילה, שממנו פטר אנטונינוס מאוחר יותר את היהודים. אם צודק ספרטיאנוס בראיית איסור זה כסיבה למרד, הרי שהאיסור הוצא ככל הנראה על-ידי הדריאנוס בין השנים 128 (תאריך כתיבת הסאטירה הארבע-עשרה של יובנאליס) ו-132, ונשאר בתוקפו אחרי שנת 135. האם ניתן להביא ראיות נוספות לתאריך זה? באיגרת פֶר נָבָא מופיע משפט, שממנו עשוי להיראות כאילו הוטל האיסור על המילה לפני המרד — "ויותר מכך, המילה שעליה יסודם (של היהודים) בוטלה".¹³ האיגרת נכתבה לאחר שהחריב טיטוס את ירושלים, עובדה שעליה נרמז במפורש בפרק 16 (המצוטט להלן). אך כנראה לפני פרוץ המלחמה של 132–135, שאיננה מחכרת כלל. אם ניתן לקבוע את זמן חיבורה של האיגרת די במדויק כשנת 130, הרי שבאופן מיידי מתפרש המשפט שהובא לעיל כהתייחסות לאיסור על המילה שהזכיר ספרטיאנוס. שירר (Schürer) טוען שזהו אומנם זמן חיבורה של האיגרת. הוא מסתמך על קטע, המופיע מאוחר יותר באיגרת, שבו מצטט המחבר את דברי הנביא ישעיהו, שאלה אשר החריבו את המקדש, הם עצמם יקימו אותו (ישעיהו מט יז), וממשיך ואומר — "וכך אומנם קרה, מפני שהיהודים יצאו למלחמה והמקדש נחרב בידי אויביהם. עתה אותם משרתי האויב יבנו את המקדש מחדש".¹⁴ בכך רואה שירר רמז לתוכניהם של הרומאים לבנות מקדש ליופיטר על הר-הבית.¹⁵ אך ההנחה, כי יהודי או נוצרי יראו במעשה מעין זה התגשמות הנבואה על בניינו מחדש של בית-המקדש, נראית מרחיקת-לכת מדי, מכדי שתהיה ראויה לשיקול-דעת רציני. חוקרים מאוחרים יותר אף טענו, על יסוד עדויות פנימיות אחרות, כי האיגרת נכתבה בסוף המאה הראשונה לספירה.¹⁶ באותה תקופה לא "בוטלה" המילה, והמשפט יש להבינו קרוב לוודאי, כלשון ציורית. פירוש כזה מתיישב עם הנושא הכללי של הפרק שבו מופיע המשפט, והוא כי מצַנֵת המילה יש לה משמעות רוחנית, ואין הכוונה שיש לקיימה פשוטה כמשמעה.

בתלמוד ובמדרש קיימת מסורת על "תקופת-השמד" או "שעת-הסכנה", שבה נגזרו גזירות של "מלכות הרשעה", שאסרו על המילה, על שמירת השבת, על סמיכה לרבנות ועל עיסוק בתורה ושמירת מצוותיה בכללן.¹⁷ כה חמור היה העונש על אי-ציות לגזירות, עד שקבוצת חכמים החליטה שכדי להימלט ממוות, יש להתיר ליהודים לעבור על כל המצוות שבתורה לבד מאלו האוסרות על עבודת-כוכבים, גילוי-עריות, ושפיכות-דמים.¹⁸ אף-על-פי-כן, היו-כמה חכמים מוכנים לסבול עינויים ואף למוות, ובלבד שלא להתפשר. התלמוד הבבלי מתאר כיצד עונו רבי עקיבא, גדול החכמים של סוף המאה הראשונה ותחילת המאה השנייה לספירה, ושניים מבני-דורו, משום שסירבו לציית לגזירות.¹⁹ חכמים אחרים,

13 ἀλλὰ καὶ ἡ περιτομή, ἐφ' ἣ ἐπεποιθείσαν, χατήρηται 9, 4.

14 3–4, 16.

15 Schürer, Op. cit. I, 672–3.

16 J.B. Lightfoot in *Excluded Books of the New Testament* translated by Lightfoot, M.R. James, and H.B. Swete (1927), 206–8; A.L. Williams, "The date of the Epistle of Barnabas" in *Journ. Theol. Stud.* XXXIII (1934), 237–46.

17 בבלי, בבא בתרא ס ב. ("שבוע הבן" המוסבר כרמו סמוי למילה), בבלי סנהדרין, ד א; בבלי ברכות סא ב; בבלי, מעילה יז א.

18 בבלי, סנהדרין עז, א; ירושלמי, שביעית פ"ד, ה"ב.

19 בבלי, ברכות סא ב (ראה הערך 'עקיבא' ב-"Jewish Encyclopedia"), בבלי, עבודה זרה יז ב — יח א, בבלי, סנהדרין ד א. תיאורים ציוריים נוספים של העינויים שעונו יהודים ב"שמד הגדול" מוזכרים במדרש שיר השירים רבה ב ז.

שפעלו בעשורים הראשונים של המאה השנייה, מזכרים גם הם בסיפורים הקשורים ל"שמד", וברור מתוך השנאה המובעת כלפי הדריאנוס במקומות רבים בתלמוד ובמדרש, כי ה"שמד" יוחס לו, אף-על-פי שבסיפורים רבים שמו אינו מצוין במפורש.²⁰

כמה מלומדים מקבלים מסורת זו על ה"שמד", כפי שהיא במלואה, ומניחים כי בשנת 135 נאסר במפורש על היהודים לקיים עוד מצוות אחרות, נוסף על המילה, כעונש על המרד וכניסיון למחות את היהדות מעל פני האדמה.²¹ שירר, לעומת זאת, מטיל ספק במסורת זו,²² וסימון (Simon) אף מרחיק לכת ודוחה אותה על הסף.²³ שניהם עושים זאת מן הטעם, שאיסור על המילה — הטקס הקובע קבלה ליהדות — היה בעצם איסור על קיום היהדות בכללה. במילים אחרות, ייתכן מאוד כי המסורת על ה"שמד" אינה אלא פיתוח ופירוש של האיסור האחד על המילה, שדי היה בו כשלעצמו כדי לעורר את שנאתם המרה של היהודים כלפי הדריאנוס וכדי להוציא לו שם של צורר. אם אומנם כך, הרי מסורת זו נוגעת לא רק לשנים שמיד אחרי המלחמה, שלהן מייחסים אותה ברגיל, אלא גם סמוך למלחמה, והיא מצביעה על כך שהאיסור על המילה היה כבר אז בתוקף. אך לא ניתן לקבוע את תאריכיהם של הסיפורים על ה"שמד" במידת הדיוק הדרושה כדי להוכיח עניין זה ובדי לראות במסורת זו חיזוק ברור לדבריו של ספריאנוס. בכל מקרה, רבי עקיבא מת, ככל הנראה, רק לאחר המלחמה, מאחר שהיה עדיין בחיים כדי להכריז על מנהיג המרד ברכוזיבא שהוא מלך המשיח.²⁴ מן המימרה בתלמוד ירושלמי כי בימי ברכוזיבא ניסו רבים להסתיר את העובדה שנימולו על-ידי משיכת עור העורלה,²⁵ אין משתמע בהכרח כי האיסור חל כבר בזמן המלחמה והוטל על-כן כבר לפני שפרצה, אם כי זו יכולה להיות משמעותה. השם "ימי ברכוזיבא" הוא מעורפל למדי, ויתכן כי הוא נאמר גם על התקופה שאחרי המלחמה, כשהאיסור כבר היה, ללא ספק, בתוקפו.

לקביעתו של ספריאנוס, כי האיסור קדם למרד היהודי, אין, איפוא, כל חיזוק ברור ממקורות אחרים, אך גם אין היא מופרכת. עם זאת, מעוררת קבלתה קושי חמור: חקיקה מעין זו, החותכת בבשר החי של היהדות, אם נחקקה, היתה בניגוד גמור למדיניות שעל-פיה פעלה רומי ביחסיה עם היהודים מאז ימי שלטונו של יוליוס קיסר, מדיניות שלא שונתה אפילו לאחר המלחמה שבשנים 66–70. היתה זו מדיניות של שמירה על-בך, שהיהודים יוכלו לקיים את דתם אפילו מפני התקפתם של נוכרים. איזו סיבה היתה להדריאנוס לזנוח מדיניות מיוסדת-היטב זו ללא כל התגרות מצד היהודים? מובן היה הרבה יותר, אילו אסר הדריאנוס על המילה לאחר המרד, כאמצעי הענשה, ובעצם, כניסיון למנוע התקוממות נוספות על-ידי

20 ראה הקללה, המצורפת לעיתים קרובות בתלמוד לשמו של הדריאנוס: "הדריאנוס — שחיק עצמותו!" במדרש איכה רבה הוא מצויין כמי שגזר על כל היהודים לגלח את ראשיהם (איכה רבה ה ה).

21 למשל גרץ (H.H. Graetz, *Geschichte der Juden* IV² (1866), 169–79, 463–5), הנותן תיאור רחב הרבה יותר של המסורת ממה שמוכח כאן. B. d'Orgeval, *L'Empereur Hadrien* (1950), 292; J. Gutman, *Articles on Hadrian and Antoninus Pius in Encyclopaedia Judaica* השם ראה גם S. Zeitlin, *Jewish Quart. Rev.*, new ser. XXXVI (1945–6), 1–11.

22 Schürer, *Op. cit.* I, 702.

23 M. Simon, *Verus Israel* (1948), 127.

24 מדרש איכה רבה ב ב ד; ירושלמי, תענית פ"ד ה"ה. בספרות התלמודית שמו של מנהיג המרד הוא תמיד ברכוזיבא. כינוי המשיח, המוכר יותר, "ברכוכבא" (בן-כוכב), אותו שם המוכר למחברים נוצריים, ניתן לו כנראה על-ידי רבי עקיבא.

25 ירושלמי שבת פ"ט ה"ב.

חתימה תחת האחדות הדתית והלאומית של היהודים, שהמילה היתה אחת מאושיותיה. האם ניתן, איפוא, לטעון כי זהו אומנם תאריכה של גזירת הדריאנוס וזו היתה מטרתה, וכי ספרטיאנוס הקדים את התאריך וקבע בטעות את תוצאת המרד כסיבתו? קשה להניח. האיסור, שממנו פטר אנטונינוס את היהודים, היה איסור כללי שחל על יהודים ולא־יהודים כאחד. אין להניח כי איסור כללי היה מוצא רק כאמצעי להעניש את היהודים, ואילו היה כן, היה אנטונינוס מבטלו כליל במקום לפטור ממנו רק את היהודים. קודם כל, לאיסור כללי לא יכול היה להיות כל קשר לעניין העונש ליהודים, אם כי יתכן מאד שאחד משיקוליו של הדריאנוס לקיים את האיסור גם לאחר המלחמה היה זה של עונש ליהודים. אם לא היה האיסור על המילה חלק מהעונש על מרד היהודים, אלא היה — כפי שמרמז ספרטיאנוס — תקנה שהותקנה זמן קצר לפני המרד, הרי שהטלת האיסור על־ידי הדריאנוס נבעה, ככל הנראה, לא מטעמים של שנאה ליהודים וליהדות, אלא מתוך התנגדות למנהג כשלעצמו כמנהג ברברי שאינו יותר רצוי מהמעשה הדומה לו, כביכול, של סירוס.²⁶ היה זה, כנראה, מטעמים מוסריים, שהדריאנוס ניסה להפסיק את מעשי הסירוס. לחקיקה נגד המילה היה ללא ספק קשר לחקיקה נגד פשע הסירוס, ואולי אף נחקקה באותו זמן. עם זאת, קשה להניח כי הדריאנוס לא היה מודע לכך, שהמילה היא אחת מאבני־היסוד של היהדות, ושבאוסרו על המילה הוא מזמין לעצמו צרות צרורות מן היהודים.

מן הקטע של מודסטינוס לא ברור אם ראו הדריאנוס ואנטונינוס במילה ובסירוס אותה עבירה וקבעו עונש אחד לשניהם, כפי שמניחים שירר, ז'סטר (Juster), וְהִיטְל (Hüttel) ללא הרהור,²⁷ או שמא קבע הדריאנוס עונש קל יותר למילה, ואנטונינוס החמיר את העונש על מעשה זה, כאשר פטר את היהודים מהציות לחוק. האפשרות הראשונה, אף־כי איננה ודאית, היא סבירה. למרות העובדה שבקטע של אולפיאנוס, הדן בחוק של הדריאנוס נגד הסירוס, אין כל רמז למילה, רמז שניתן היה לצפות לו אם נידונו שני המעשים כשווים, הרי המסורת על עינוייהם ומוותם של החכמים בהחלט מרמזת על כך שהדריאנוס הטיל עונשים חמורים ביותר על המילה. התשובה המשפטית של אנטונינוס, הקובעת את זכות המילה כפריווילגיה של היהודים, היתה חזרה למדיניות הרומית המסורתית של הגנה על היהדות, אותה מדיניות שהדריאנוס הסתלק ממנה. האם ניתן לקבוע את תאריכה של התשובה המשפטית? קפיטולינוס כולל ברשימת ההתקוממויות שאירעו בתקופת שלטונו של אנטונינוס, גם מרד של היהודים, אך מעבר לקביעה היבשה אין הוא מוסיף פרטים על המרד.²⁸ מרד זה איננו מוזכר בשום מקור קלאסי או נוצרי אחר (מה שמעיד על כך, שהמרד היה הרבה פחות חמור מן המרידות של שנת 66 ושל שנת 132), ונראה שהשאייר עקבות מועטים בלבד בתלמוד ובמדרש. הנושא של מלחמה וניצחון מופיע על מטבעות רומיים בכל תקופת שלטונו של אנטונינוס ונעשה שכיח יותר אחרי שנת 145, אך על אף אחד מסוגי המטבעות אין ניתן לומר שהוא מציין באופן ברור דיכוי של מרד בארץ־ישראל. מלומדים רבים ביקשו למצוא

26 הכיטוי של ספרטיאנוס "nutilare genitalia" יכול להורות על שני סוגי המעשים.

Schürer, *op. cit.* I, 677; J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire Romain* (1914), I, 256; W. Hüttel, *Antoninus Pius* (1936) I, 316.

Script. Hist. Aug., *Ant. Pius* 5, 4–5; *nam et Britannos per Lollium Urbicum vicit legatum . . . et Mauros ad pacem postulandam coegit, et Germanos et Dacos et multas gentes atque Iudaeos rebellantes contudit per praesides ac legatos. in Achaeta etiam atque Aegypto rebelliones repressit*.

סיבה לתופעה מוזרה זו על-ידי קשירתה לשאלת המילה. הם מניחים כי האיסור של הדריאנוס נשאר בתוקפו עד למרד, שהיה מחאה נוספת נגד האיסור, ושאנטונינוס פרסם את התשובה המשפטית, הפוטרת את היהודים מן האיסור, אחרי המרד וכתוצאה ממנו, משום שזו נראתה הדרך היחידה לפייס את היהודים.²⁹ אם אומנם כך, אזי קרוב לוודאי שהמילה היתה אסורה על היהודים מספר שנים לא קטן אחרי 135. אין להניח כי הצליחו להתאושש כה מהר ממפלגתם הניצחת שספגו מהדריאנוס, כך שיכלו לשוב ולהתקומם כבר בראשית שלטונו של אנטונינוס. ישנה אפשרות, אך לא יותר מאפשרות, שהמרד אירע ב-156 או זמן קצר אחר כך.³⁰

עם זאת ניתן לטעון, כי התשובה המשפטית של אנטונינוס ניתנה מוקדם יותר. אם המסורת היהודית על שמד כללי בימי הדריאנוס היא הגומה בתיאור הגזירה שגזר על המילה, הרי שאת הנאמר על הפסקת השמד, על ייסודו של מרכז חדש של חכמים באושא ועל חידוש העיסוק בתורה, הוראתה וקיום מצוותיה³¹ — ניתן לפרש כהתייחסות לפרסום התשובה המשפטית של אנטונינוס, שחזרה והעניקה הכשר חוקי למילה אצל היהודים. האגדה, האומרת כי נגזר שלא יקברו את היהודים שנהרגו בביתר (מבצרם האחרון של המורדים שנפל ב-135) עד "שעמד מלך אחר וגזר עליהם וקברום",³² מרמזת כי אנטונינוס היה מלכתחילה נוח יותר ביחסו ליהודים מהדריאנוס. סיפור ודאי יותר הוא הסיפור כיצד דנו הרומאים למוות את רבי שמעון בר-יוחאי, שחי באמצע המאה השניה, על שגינה את המלכות ונדעו דבריו לשלטונות. בר-יוחאי התחבא במערה שנים מיספר בתקופת ה"שמד" וכך ניצל. האגדה מספרת כי יצא ממחבואו, כאשר שמע ש"מת הקיסר ובטלה גזרתו".³³ אם

29 Schürer, *op. cit.* I, 702; Hüttel, *op. cit.* I, 316–7; Simon, *op. cit.*, 127; cf. F.-M. Abel, *Histoire de la Palestine* (1952) II, 108, and Gutman in *Encycl. Jud. s. v. Antoninus Pius*, col. 1114 ו'סטר (ראה לעיל I, 265–5, 194–II) סבור שהיהודים נשארו במצב מחמד של התקוממות משנת 135 ועד שפורסמה התשובה המשפטית של אנטונינוס. אך העובדה שפלוגה של הלגיון ה-VI (Ferrata) שחנה בארץ-ישראל הועברה בשנת 145 (CIL VIII 10230) לנומדיה נוגדת השערה זו.

30 ק. יוליוס סנורוס היה קונסול בשנת 155 ולאחר-מכן מושל ארץ-ישראל (CIG 4029). בכתובת-קבר של חייל, ששירת בלגיון ה-V (מקדוניה — Macedonica) מ-145–170, נאמר שהוא לחם בקרבות במזרח תחת פיקדו של יוליוס סנורוס ועוד שני מפקדים, ששמותיהם משוחזרים כ-N[artio] St[atio Pri]sco (CIL II, 7505) Verol. השערה אחת, שדסאו מקבלה כאפשרות (Dessau, *Prosop. Imp. Rom.*), תחת הערך Iulius (מס' 372) היא שהדברים מתייחסים לתקופה שבה היה סנורוס מושל בארץ-ישראל. פירוש הדבר שמרד היהודים אירע בתקופה זו של שלטון סנורוס, וחלק מהלגיון ה-V הועבר מ-Moesia כדי לסייע בדיכוי המרד. P.-W. Groag (תחת הערך Iulius, מס' 485 טור 822) לעומת זאת, מסיק מכתובת זו בעקבות Stein (P.-W. III col. 1843) שסנורוס מילא תפקיד פיקודי במלחמתו של מארק אורליוס נגד הפארתים בשנים 163–4. ו. ובר (W. Weber) קובע את המרד היהודי "בשנים שאחרי 152" (CAH XI, 337).

31 מדרש שיר השירים רבה ב ה ג ובראשית רבה סא ג. מחכרים כאן שמות חכמים מאמצע המאה השלישית.

32 מדרש איכה רבה ב ב ד. השווה: בבלי, תענית לא א ובבלי, בבא בתרא קכא א.

33 בחמש הגרסאות של הסיפור מופיעים פרטים שונים — בבלי, שבת לג ב, בראשית רבה עט ו, קהלת רבה י ח, אסתר רבה ג ו, וירושלמי, שביעית פ"ט ה"א. לדיון בנושא ראה גרין (לעיל, IV עמ' 5–473) והערך 'שמעון בר יוחאי' ב-"Jewish Encyclopedia". אין הכרח לקבל את האמירה ששמעון בר יוחאי התחבא במערה "13 שנה" כפשוטה. גרין מביא דוגמאות נוספות מן התלמוד הבבלי של שימוש במספר 13 כמספר עגול (ראה שם).

שייך סיפור זה למסורת על גזירות הדריאנוס, הרי משמעותו המיידית והברורה היא,³⁴ שהאיסור על המילה הוסר מעל היהודים מיד כשעלה אנטונינוס על כסאו. על-פי אגדה אחרת, כאשר "גזרה המלכות גזרה שלא ישמרו את השבת ושלא ימולו את בניהם... הלך ר' ראובן בן איסטרובלי" ... גזזו שער כמנהג הרומאים "וישב עמהם אמר להם: ... לא יעשו מלאכה בשבת כדי שיענו". אמרו: יפה אמרת, "חזר ואמר להם: ... ימולו בניהם לשמונה ימים וכחישו". אמרו: יפה אמרת ובטלו את הגזרה. "הכירו בו שהוא יהודי — החזירו". הלכו רבי שמעון בר-יוחאי ורבי אלעזר בר רבי יוסי לרומי לבטל את הגזירה ובעזרת נס מן השמים השיגו את מבוקשם.³⁵ חלקה הראשון של האגדה הוא באופן ברור בלתי-מתקבל על הדעת וניתן להתעלם ממנו,³⁶ אך חלקה השני, המספר על פניה של יהודים לרומי על-ידי משלחת, נראה מהימן.³⁷ השתתפותו של רבי שמעון בר-יוחאי במשלחת כזו, כמובן, איננה מתיישבת עם המסורת היותר-רווחת, לפיה הוא יצא ממחבואו רק לאחר שבוטלה הגזירה, אך האגדה עדיין עשויה להיות נאמנה לאמת שתשובתו המשפטית של אנטונינוס היתה היענותו לבקשת היהודים. סביר להניח כי בקשה זו הופנתה אל הקיסר מיד עם עלותו לשלטון.³⁸

חיבורו של יוסטינוס העד 'השיחה עם טריפון' נראה במבט ראשון כאילו הוא מחזק את ההשערה שהתשובה המשפטית של אנטונינוס ניתנה כבר בהתחלת שלטונו. נראה כי הזמן שבו מתקיים הוויכוח בין יוסטינוס לטריפון, אף-על-פי שאיננו מצוין לגמרי בעקביות בחיבור, הוא מיד אחרי 135. בפרקים הראשונים מחזרת המלחמה של 132–135 כאילו היא עדיין בעיצומה,³⁹ אך בהמשך ישנם רמזים שונים לגירושם של היהודים מירושלים, גירוש שהיה חלק מהעונש שהוטל עליהם, כאשר בסוף המלחמה הוקמה העיר מחדש כאליה קפיטולינה. ישנם גם רמזים להחרבתה של הארץ.⁴⁰ במהלך הדיאלוג נידונה שאלת המילה היהודית בלשון הווה, בלי כל רמז לכך שהמעשה היה בלתי-חוקי או שנעשה בחשאי או תוך

34 גרץ סבור כי זמנו של סיפור זה הוא בימי שלטונו של אנטונינוס, לאחר המרד שאירע לפי דעתו סמוך לשנת 161. הוא גם סבור כי ל. נורדס חזר והטיל את גזירות הדריאנוס על היהודים, ושמעון בר יוחאי הסתחר במערה מזמן זה ועד שבוטלו הגזירות בשנית, לאחר מותו ב-169 (ראה לעיל, IV עמ' 9–206 ר' 3–470). אך מלבד העובדה שבמקורות הקלסיים אין כל עדות לכך שהאיסור על המילה הותר ליהודים פעמיים, תיאור זה כשלעצמו של היסטוריה החוזרת על עצמה איננו משכנע.

35 בבלי, מעילה יז א-ב.

36 מחר שאין גרץ מביא אגדה זו לשם חיזוק התיאוריה שלו על ביטול התשובה המשפטית של אנטונינוס.

37 נראה שרבי אלעזר בר רבי יוסי אומנם ביקר ברומי, מאחר שעובדה זו מצוינת גם בבבלי, נידה נח א ובירושלמי יומא פ"ד ה"א.

38 החג היהודי ב"כ באדר, היום שבו הגיעה הבשורה כי בוטלה הגזירה על קיום המצוות, מוסבר בבבלי, ראש השנה יט א ובבבלי, תענית יח א ובפירוש ללוח השנה 'מגילת תענית' פרק יב, כחג לזכר הבקשה שביקש רבי יהודה בן שמע — ונתמלאה — לביטול הגזירות של רומי על המילה, על שמירת השבת ועל העיסוק בחורה; במילים אחרות: חג לזכר סופה של תקופת "השמד" של הדריאנוס. גרץ (ראה לעיל IV 185) וגוטמן (אנציקלופדיה ידאיקה, הערך "אנטונינוס פיוס" עמדה 1115) מקבלים הסבר זה. לעומת זאת, טוען צייטלין (Jewish Quart. Rev. new ser. X 1919–20, 251–2), שהחג תחילתו בזמן המקבים, והוא נחוג לזכר החזרת החירות הדתית ליהודים על-ידי אנטיוכוס החמישי. (מקבים ב, יא לא) וראה —

H. Lichtenstein, *Die Fastenrolle* (1931–2), 279.

39 1. 3 τὸν νῦν γεγόμενον πόλεμον; 9, 3

40 R. Harris in *Harv. Theol. Rev.* XIX (1926), 16, 2; 40, 2; 92, 2; 108, 3
199–206.

סיכון.⁴¹ מכאן אפשר לשער שזמן התרחשותו של הוויכוח מכוון להיות תחילת שלטונו של אנטונינוס, ושכבר אז ניתן על-ידו הכשר חוקי למילה אצל היהודים. אך אי-אפשר לאַלץ מסקנה זו, משום שהדיאלוג נכתב, ככל הנראה, בתקופת שלטונו האחרונה של אנטונינוס,⁴² ואפשר לטעון כי באופן אנאכרוניסטי מיחס יוסטינוס את הנסיבות שהיו בזמן חיבורו של הדיאלוג לזמן התרחשותו של הוויכוח ויוצר על-ידי כך רושם מטעה, כאילו הותרה המילה ליהודים מוקדם יותר מכפי שהיה הדבר במציאות. לחילופין, הזכרת טקס המילה של היהודים עשויה לרמז בפשטות כי לאחר מותו של הדריאנוס, ואולי אף קודם לכן, התעלמו היהודים מן הגזירה. אם המתגיירים התעלמו מן האיסור (ראה להלן), הרי, ללא ספק, עשו כן אף היהודים.

אף-כי מודסטינוס אומר כי הרשות למול הוגבלת על-ידי אנטונינוס ליהודים בלבד (*tantum*), מגלים פפירוסים, כי כת הכוהנים במצרים נהנתה גם היא מפריבילגיה זו. ואומנם היה מן ההיגיון בכך שאותו ויתור ייעשה לגבי המצרים, מאחר שאצל המצרים, כמו אצל היהודים, היתה המילה טקס דתי. אך בעוד שלגבי המשפחות היהודיות אין כל עדות לכך שנאסר עליהן לבצע את הטקס לפי בחירתן, הרי שלמצרים הותר למול ילד שיועד לכהונה רק לאחר שהוריו עברו חקירות שונות וקיבלו רשות למעשה, תחילה מהמושל-הצבאי (*strategos*) ואחר-כך מן הכוהן-הגדול. תאריכו של הקדום ביותר מבין מכתבי-הבקשה ומכתבי-הרשות לעריכת-מילה, ששרדו בידינו, הוא אפריל שנת 154⁴³ (אין ליחס משקל רב לתאריך המשוחזר, שנת 149, המופיע על מכתב אחר).⁴⁴ אך תאריך זה נותן בידינו רק תאריך-יעד ולא תאריך מדויק של הזמן שבו הותר האיסור במצרים. העובדה שיוסטינוס מזכיר ב'דיאלוג' את המילה אצל המצרים,⁴⁵ כמו גם העובדה שהוא מזכיר את המילה אצל היהודים, אין להסתמך עליהן לשם תיאורן, ואין בידינו שום הוכחה (אם-כי זוהי השערה מתקבלת על הדעת), שההיתר הוענק ליהודים ולמצרים בעת-ובעונה-אחת.

41 2-3, 92; 2, 46; 19; 2-3, 16. מן האמירה ב"3, 10, שהנצרים אינם נימולים, משתמע שהיהודים כן נימולים.

42 החיבור נכתב לאחר שנתחברה ה'אפולוגיה' הראשונה המוזכרת ב'דיאלוג' (120, 5). הרמז הברור ביותר לתאריכה של ה'אפולוגיה' הוא הזכרתו (בפרק 29) של ל. מונאטיוס פליקס, שהיה הנציב במצרים משנת 150 ועד 152-3. ראה: A. Stein, *Die Präfecten von Aegypten in der römischen Kaiserzeit* (1950), 80-2. Cf. *Enciclopedia Cattolica* s. v. Giustino, col. 843.

43 C. Wessely, *Studien zur Palaeographie und Papyruskunde* XXII (1922), *Catal. Pap. Rainer.*, ser. Gr. II, no. 51 U. Wilcken und L. Mitteis, *Grundzüge und Chrestomathie*: לחיבור נוסף ראה: F. Preisigke und F. Bilabel, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten* I (1915), nos. 15-17; and *Aegyptische Urkunden aus den königlichen Museen zu Berlin (BGU)* I, no. 82, also published by Wilcken in *Archiv für P. Foucart in Journ. des Savants*. nouv. ser. IX. בעניין הנוהל דן *Papyrusforschung* II (1903), 7 (1911), 5-14.

44 R. Reitzenstein (*Zwei religionsgeschichtliche Fragen*: פורסם לראשונה ע"י P. Strasb. 60 nach... *Texten der Strassburger Bibliothek*, 1901) שורה 1 רק את האותיות $\beta\alpha$ ובשורה 2 $[\epsilon]\sigma\sigma\epsilon\beta$. ויילקן שחזר זאת כתאריך $\beta\alpha$ $\Delta\delta\rho\iota\alpha\nu\omicron\upsilon$ $\Lambda\nu\tau\omega\nu\iota\nu\omicron\upsilon$ $\Sigma\epsilon\beta\acute{\alpha}\gamma\tau\omicron\upsilon$ $[\epsilon]\sigma\sigma\epsilon\beta[\iota\omicron\upsilon\varsigma]$, i.e. 159 (*Archiv für Papyrusforschung* II, 6 and 13). מאוחר יותר קיבל את שחזורו של שטיין 77 II, i, no. 149 (*Grundzüge*... II, i, no. 149 (*Etrous*)).

יוצא איפוא, כי העדויות ממקורות לא-יהודיים, אף-כי אינן סותרות את המסקנה העולה מן האגדות היהודיות, שהתשובה המשפטית של אנטונינוס ניתנה זמן קצר לאחר שעלה לשלטון, אין בהן חיזוק ברור של מסקנה זו. אם בכל זאת מקבלים את התאריך המוקדם, הרי ניטלת הסיבה למרד היהודים מאוחר יותר, בתקופת שלטונו של אנטונינוס, סיבה שעם היותה סבירה, אין היא מוכחת. במקרה זה אין מנוס מן ההנחה שהמרד לא היה מחאה נגד דיכוי דתי, אלא ניסיון עקר אחרון לכונן מחדש עצמאות מדינית של היהודים. הקטע, שבו מפרט פאולוס את העונשים הצפויים ללא-יהודי העובר מילה, מתייחס בבירור לתקופה שאחרי פרסום התשובה המשפטית של אנטונינוס: *cives Romani, qui se Iudaico ritu vel servos suos circumcidi patiuntur, bonis ademptis in insulam perpetuo relegantur; medici capite puniuntur. Iudaei si alienae nationis comparatos*⁴⁶ *servos circumciderint, aut reportantur aut capite puniuntur.*⁴⁷ קביעתו, כי רק על אזרחים רומיים נאסר להיות נימולים או למול אחרים, היא, ככל הנראה, מוטעית. חוקי הסירוס חלו על אזרחים ולא-אזרחים כאחד, ואין זה כלל סביר להניח, שהחוקים נגד המילה, אשר נחשבה כפשע לא פחות נתעב, אמורים היו לחול רק על אזרחים. יתר-על-כן, מן ההגבלות שהוטלו על המילה אצל הכוהנים המצריים משתמע שהאיסור חל על מצרים אחרים, שלא היו אזרחים רומיים. מקביעתו של פאולוס גם עשוי להשתמע כאילו נאסרה המילה על היהודים שהיו אזרחים רומיים — מה שבהחלט לא היתה כוונת האיסור.⁴⁸ לשם מה השאיר אנטונינוס את האיסור בתוקפו, לאחר שפטר ממנו את שתי הקבוצות העיקריות באימפריה שנהגו לקיים מילה — את היהודים ואת המצרים? מביטוי של פאולוס *Iudaico ritu* ניתן להקיש, שהחוק שימש עתה בראש ובראשונה נשק נגד ההתגיירות. אך אם אומנם כך, הרי היה זה נשק בלתי-יעיל. הוא חל על מחצית אחת בלבד של אוכלוסיית האימפריה, מאחר שנשים יכלו להתגייר בלא שתיענשנה. הוא אף לא מנע גברים או נשים מלהיות "Judaizers", דהיינו, אלו ההולכים בדרכי היהדות בלי להתגייר. יתכן שגם הפעלת החוק היתה כרוכה בקשיים. האם הותרה המילה למשפחות של גרים מזה זמן רב או שמא רק לאנשים שהיו יהודים על-פי מוצאם ואמונתם? האם הותרה לילדים מנישואים בין יהודי וגויה או יהודיה וגוי? והאם הותרה למשפחות שהיו ממוצא יהודי אך לא שמרו תורה ומצוות? אי-בהירויות מסוג זה פירושו עשוי היה להיות שהחוק הפך עד מהרה לאות מתה, כפי שאומנם נראה מתוך ה'דיאלוג' של יוסטינוס. יוסטינוס מזכיר מפעם לפעם את המילה

46 כבר מתקופה קדומה נהגו היהודים למול עבדים נוכרים, כדי להפוך אותם לחלק בלתי-נפרד של המשפחה (בראשית יז יב ו-כז; שמות יב מד; בבלי, בבא קמא פח א; וראה עבודה זרה נו א). על-פי ההלכה נדרשה הסכמת העבד, ואם סירב, צריך היה למוכרו מחדש לאחר שנה (בבלי, יבמות מח ב) ראה גם: *Jewish Encyclopedia s.v. Slaves and Slavery*, coll. 405-7; M. Mielziner, *Die Verhältnisse der Sklaven bei den alten Hebräern* (1859), 56-8.

47 *Sent. V, 22, 3-4*. ז'סטר (ראה לעיל I 266-9) דן במפורט בעונשים (השווה לעונשים שהטיל הדריאנוס על הסירוס, לעיל הערה 8).

48 ב-'*Contra Celsum*', שנכתב בסביבות 248, אומר אוריגינס שהמילה הותרה ליהודים בלבד (II, 13; ראה I, 22), ושבתאוו זמן זכו כל היהודים או רובם הגדול לאזרחות רומית לפי ה-'*Constitutio Antoniniana*'. אך חיבור זה הוא מאוחר מכדי שניתן יהיה לקבלו כעדויות לכך שפאולוס טעה בקובעו שהמילה נאסרה על האזרחים הרומיים בלבד. אילו צדק פאולוס, אפשר היה להנהיג חוקים חדשים לאחר שנת 212 כדי לפטור את היהודים.

של מתגיירים, ופירוש הדבר שהטקס היה טקס רווח ולא היה בכיצועו משום עבירה על החוק.⁴⁹ לעומת זאת, הן בזמן התרחשותו של הוויכוח והן בזמן חיבורו של הדיאלוג (אם נסיבות מאוחרות יותר משתקפות בו באופן אנאכרוניסטי) היתה המילה של לא-יהודים בניגוד לחוק. יתכן מאוד כי בשל העובדה שהאיסור על המילה לא מנע התגיירות, החליט ספטימיוס סָרוס, כאשר טיפל בבעיה, לאסור באופן גלוי ומפורש על ההתגיירות — “Iudaeos ficri sub gravi poena vetuit”⁵⁰.

49 8, 4; 5-3, 23; 1, 123; ד'סטר (ראה לעיל, I, 269, הערה 5) מציין את עקילס הגר, היווני הידוע מפונטוס, שתרגם את התנ"ך ליוונית, כדוגמא להתגיירות לאחר 135. אך דוגמא זו איננה חופסת, אם היה עקילס אחד מתלמידיו של רבי עקיבא, אחד מהרוגי המלכות בתקופת ה"שמד" של הדריאנוס, כפי שמציין הירונימוס (VIII Isaiam ואילך; Migne Patrol Lat. XXIV, 122), וכפי שנרמז בירושלמי, קידושין פ"א ה"א. האגדה על התגיירותו מספרת על כעסו של הדריאנוס על המעשה, אך איננה מרמזת שהמעשה עצמו היה בלתי-חוקי.

50 Script. Hist. Aug. Sept., Sev., 17, 1

מאז שהתפרסם מאמרי זה, באו לידיעתי כמה קטעים נוספים מן הספרות היהודית, הנוגעים לנושא וראוי להוסיפם כדי להשלים את התיאור.

במשנה מופיעה האמירה רבת-המשמעות: "רבי אליעזר אומר: אם לא הביא כלי (דהיינו, סכין למול את התינוק, כפי שמתברר מן הקטע הקודם לקטע זה במשנה) מערב שבת, מביאו בשבת מגלה ובסכנה מכסהו על פי עדים".¹ המשפט השני מתייחס בבירור לתקופה שבה נאסרה המילה. רבי אליעזר בן הורקנוס מת לפני רבי עקיבא, שביקר אותו על ערש מותו ונשא דברים בהלווייתו.² אליעזר בן הורקנוס מת, איפוא, לפני מרד בר-כוכבא או בזמן המרד, וקטע זה נותן חיזוק רב לטענה שהאיסור הוצא לפני המרד והיה בין הגורמים להתפרצותו.

ד"ר אלכסנדר קארלבאך (Dr. A. Carlebach), רבה של הקהילה היהודית בבבלפאסט, היסב את תשומת-לבי לשתי העדויות הנוספות הבאות.

ראשית, המשנה מביאה את דבריו של רבי אליעזר המודעי, שהיה דודו של בר-כוכבא ומת בזמן המצור על ביתר ב-135: "רבי אליעזר המודעי אומר: המחלל את הקדשים והמבזה את המועדות, והמלבין פני חברו ברבים, והמפר בריתו של אברהם אבינו עליו השלום, והמגלה פנים בתורה שלא כהלכה, אף-על-פי שיש בידו תורה ומעשים טובים — אין לו חלק לעולם הבא".³ הפרת בריתו של אברהם אבינו מוסברת בתלמוד הבבלי ובמדרש כהסתרת סימני המילה על-ידי משיכת עור העורלה, ובוויכוח המובא שם בשאלה האם יש למול מחדש את ה"משוך", נאמר כי בימי בר-כוכבא נימולו מחדש אנשים רבים שעשו מעשה זה.⁴ לפי גרץ, פירוש הדבר שכמה מהיהודים הסתירו בתקופת שלטונו של דומיטיאנוס את העובדה שנימולו, כדי להתחמק על-ידי כך מתשלום מס הדידרכמון שהטילו הרומאים משנת 70 לספירה על כל היהודים, וכי אותם יהודים לא נימולו מחדש אלא בזמן מרד בר-כוכבא.⁵ זוהי אפשרות, משום שיש בידינו עדות מתוארכת אצל מארטיאליס (VII, 82), כי בשנות שלטונו האחרונות של דומיטיאנוס ניסו אנשים להסתיר את עובדת היותם נימולים. אך בשעה שהוטל בפועל האיסור על המילה ונקבעו עונשים כבדים, היו דאי סיבות נכבדות יותר להסתיר את עובדת המילה. לאור העדות שהובאה לעיל (עמ' 74) מן התלמוד הירושלמי, כי הסתרת המילה היתה מעשה רוח בימי בר-כוכבא, ייתכן באותה מידה לפחות כי הדברים של אליעזר המודעי והקטעים מן התלמוד הבבלי ומן המדרש מתייחסים לתקופה זו. אנשים מצאו מפלט בהסתרת המילה לפני המלחמה ולאחריה, כאשר האיסור הכללי היה בתוקפו, והם נימולו מחדש או בימיו הראשונים של המרד, כשסיכוייהם של היהודים נראו מזהירים,⁶ או לאחר שפטר אנטונינוס פיוס את המשפחות היהודיות מן האיסור.

1 משנה שבת יט א.

2 בבלי, סנהדרין סח א.

3 משנה אבות ג יב. דבריו של רבי אליעזר המודעי מובאים גם בתלמוד הבבלי, סנהדרין צט א.

4 בבלי, יבמות עב א ובראשית רבה מו יג.

5 הערה 1, 79-80, IV², Geschichte der Juden.

6 הכתובות המופיעות על מטבעות יהודיים מתקופת המרד — "שנה אחת לגאלת ישראל" ו"שנת ב' לחרות ישראל" (B.M. Catalogue of the Greek Coins of Palestine, 1914, 289-310) מעידות על הצלחה ניכרת בשלבים הראשונים של המרד.

שנית, מדרש חיצוני שמביאים בעל-התוספות בפירוש לתלמוד, מסכת עבודה זרה, י ב⁷ מספר כיצד, כאשר נולד רבי יהודה הנשיא (גדול החכמים במאה השנייה, שסידר את המשנה), מל אותו אביו למרות האיסור של הרומאים, וכיצד ניצלו חייו וחיי אמו בזכות גבירה רומית, שהסכימה לתת את בנה שזה עתה נולד ולא נימול, כדי שיציגוהו לפני השלטונות לבדיקה במקומו של יהודה; הילד הרומי שגדל לא היה אחר מאשר אנטונינוס, שעל ידידותו עם רבי יהודה הנשיא מאוחר יותר יש בספרות היהודית סיפורים רבים.⁸ על-פי מסורת יהודית איתנה נולד יהודה ביום מותו של רבי עקיבא, שהיה ככל הנראה, מיד לאחר שנסתים מרד בר-כוכבא. מדרש קוהלת רבה מסביר את הפסוק מספר קוהלת — "וחרח השמש ובא השמש" (קוהלת, א ה), כאומר: "עד שלא ישקע שמשו של צדיק זה הוא מזריח שמשו של צדיק אחר. יום שמת ר' עקיבא נולד רבי וקראו עליו פסוק זה".⁹ בתלמוד הבבלי מופיעה האמירה הקצרה יותר: "כשמת ר' עקיבא נולד רבי".¹⁰ הרמב"ם מפרש זאת שרבי יהודה נולד לפני שמת רבי עקיבא,¹¹ אך אין בכך ניגוד לסיפור על המילה של רבי יהודה, מאחר שכבר הראינו כי האיסור של הדריאנוס על המילה קדם למרד בר-כוכבא. אך הסיפור בכלל — על העזרה הנסתרת שנתקבלה ממחנה האויב ועל ההצלה מידי שמים של הילד שנועד לגדולה, שמצילו שלא מרצון נעשה לידידו — נושא עליו חותם של אגדה. תינוקות הם רק לעיתים נדירות מפורסמים, והסיפורים האופפים את ינקותם וילדותם של אישים גדולים צומחים לרוב רק מאוחר יותר, ואמיתותם ההיסטורית מפוקפקת. אך אף-על-פי שניתן להטיל ספק רק בסיפור על תקופת ינקותו של יהודה הנשיא, ואפילו לדחותו כל כולו כאגדה, עדיין יש לו ערך כלשהו, משום שהוא משקף את הנסיבות הכלליות של אותו הזמן, שבו היה האיסור בתוקף.¹²

ולבסוף, יש קטע בתלמוד הבבלי המתאר את הוויכוחים בשאלה האם צריך גר שימול ויטבול או שאחד משני הטקסים די בו כדי לגיירו. בין שמות החכמים שדעתם מובאת בוויכוח, אנו מוצאים את אליעזר בן הורקנוס, בן-דורו ר' יהושע (יהושע בן חנניה, שעל-פי המסורת היהודית נפגש ושוחח עם הדריאנוס בזמן מסעו של זה למזרח), ר' עקיבא, ר' יוסי

7 ה"תוספות" הן תוספות לפירוש רש"י מן המאה ה-11 לתלמוד, שהוסיפו תלמידיו וקרוביו במאה ה-12 וגם אחר-כך. מקורו חמנו של המדרש החיצוני איננו ידוע, ככל הנראה. לגרסאות אחרות של האגדה ולדין, ראה: S. Krauss, *Rev. Études Juives*, LVIII, 1909, 65–72.

8 על הסיפורים ועל הדיון בבעיה הסבוכה של זהותו של 'אנטונינוס', שניתנו לה תיאוריות רבות, ראה בין השאר: S. Krauss, *Antoninus und Rabbi* (1910); L. Wallach, *The colloquy of M. Aurelius with the patriarch Judah I in Jewish Quart. Rev.*, new series, XXXI (1940–41), 259–86.

9 קטע זה חוזר כמעט במדויק בבראשית רבה נח ב.

10 בבלי, קידושין עב ב.

11 דבר זה מציין א. היימן ב"תולדות תנאים ואמוראים" (1910, א, 576), אך איננו מציין מראה-מקום.

12 כדאי לציין, אגב, שישנו קושי כרונולוגי במסורת היהודית על זמן לידתו של רבי יהודה הנשיא, בין אם קובעים אותו בזמן מותו של רבי עקיבא או כמה שנים לפני-כן. אבירסבו של יהודה, ר' שמעון השני, מת בזמן המלחמה, בשנים 66–70. סבו, רבן גמליאל השני, היה, כנראה, צעיר מדי מכדי לתפוס את מקומו של ר' שמעון, כשהוקם המרכז ביבנה מיד לאחר שנת 70, משום שאת מקומו תפס ר' יוחנן בן זכאי. רבן גמליאל עמד בראש המרכז ביבנה אחרי ר' יוחנן בן זכאי בשני העשורים האחרונים של המאה ה-1 ובתחילת המאה ה-2 ונולד קרוב לוודאי בשנות החמישים של המאה ה-1. אם נולד ר' יהודה הנשיא בשנות השלושים של המאה ה-2, פירוש הדבר שעלינו לחשב 40 שנה לכל אחד משני הדורות. זהו משך זמן ארוך מכפי שסביר להניח, בייחוד בתקופה זו, שבה היה גיל הנישואין הממוצע צעיר.

(תלמידו של רבי עקיבא, יוסי בן חלפתא), יהודה הנשיא, ר' יוחנן (יוחנן בן נפחא, שפעל באמצע המאה השלישית) ור' חייא בר אבא (שפעל בסוף המאה השלישית).¹³ הוויכוח בין אליעזר ובני-דורו מסוכם במילים: "אלא בטבל ולא מל כולי עלמא לא פליגי דמהני כי פליגי במל ולא טבל". (בבלי, יבמות, מו ב.). איננו יודעים בדיוק מתי נתכוננה הטבילה במקווה כטקס הכנסתם של גרים ליהדות בנוסף על המילה; בתורה מדובר רק על מילה, אך המסקנה שיש להסיק מדיוני החכמים היא, כנראה, שהנישובה היהודית לאיסור הרומי על המילה של לא-יהודים היתה לקבל את הטבילה כטקס הקבלה היחיד של גרים במקום המילה, אם כי תקפותו של טקס זה לעומת הטקס עתיק-היומין של המילה היתה נושא למחלוקת במשך כמה דורות. עמדתו של ר' אליעזר בוויכוח מצביעה על כך שכבר לפני מרד בר-כוכבא החלו להשתמש בדרך זו כדי לעקוף את האיסור הרומי.¹⁴

13 בבלי, יבמות מו א-ב; עא א. ראה החיבור שלא הוכנס לתלמוד 'גרים' (שבו קובצו ההלכות על קבלת גרים) א ו.

14 לדין מפורט יותר בטקס הטבילה במקווה, ראה: J. Crehan, *Early Christian Baptism and the Creed* (1950), 2-4, and T.M. Taylor, *The origins of Jewish proselyte baptism in New Testament Studies* II (1956), 193-8. I owe these references to Mr. Stewart Perowne.

הגזירה על המילה ומרד בר-כוכבא *

מאת יוסף גייגר

על-אף התגליות חסרות התקדים של הדור האחרון בעניין פולמוס האחרון ובר-כוכבא עצמו — תגליות שלא נוצלו עדיין במלואן ואשר רבה התקווה שנוספות תבואנה בעקבותיהן — נותרה עדיין ללא פתרון אחת השאלות המרכזיות הנוגעות לסיבת פרוץ המרד. מבין שתי סיבות ההתקוממות העיקריות שנמנו נראית עתה ההחלטה הרומית להקים בירושלים עיר אלילית, אייליה קפיטולינה, בטוחה ומקובלת כמעט על הכל¹. באשר לגורם השני, הגזירה על המילה המיוחסת להדריאנוס, נוטים כיום רוב החכמים להקדימה למרד גופו ולראות אף בה סיבה למלחמה ולא תגובה שבאה בעקבותיה. אף אם כך הדבר, צורת הטלת האיסור מבחינת המשפט הרומי הינה בחזקת צריך עיון; מטרת מאמר זה היא להציג את ההנחה על זמן הגזירה כבלתי מוכחת; ולאחר בירור צורת האיסור לפי דיני רומי אף כבלתי סבירה.

א

מקור אחד ויחיד מייחס במפורש את סיבת פרוץ המרד לאיסור המילה על-ידי השלטון הרומי: ב'חיי הדריאנוס' נאמר שהיהודים פתחו במלחמה "משום שנאסר עליהם להטיל מום באברי-מינם"². לא כאן המקום להרחיב את הדיבור על ערכו הכללי של מקור זה: מחקר ה-*Historia Augusta* או, מוטב לומר, ההריסה השיטתית של כל אבק מהימנות שעדיין דבק בחיבור זה — הפך זה מכבר לעיסוק שהמתמכרים לו חדלו לראות שכן יגיעם³.

* תודתי נתונה לפרופ' מנחם שטרן שעזרני בעצה בהכנת עבודה זו.

1 לסיכום טוב של מצב המחקר כיום ראה: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, ed. G. Vermes and F. Millar, vol. I, Edinburgh 1973, pp. 540 ff. הוסף לטיעוניהם את העובדה, שנתגלתה לפני שנים אחדות, שציפורי הפכה לדיוקסריה כבר בשנת 130 (מ' הקר, כביש רומאי לגיו-ציפורי, ידיעות, כה [תשכ"א], עמ' 175 ואילך): שים לב לאנאלוגיה של השמות דיוקסריה ואייליה קפיטולינה ולמגמה הכללית של שני היסודים. על דעתם המסתייגת של מנטל ורוקח ראה להלן.

2 *Scriptores Historiae Augustae*, Hadrianus 14.2: "...moverunt ea tempestate et Iudaei bellum, quod vetabantur mutilare genitalia".

3 וראה את אזהרתו של F. Millar, *A Study of Cassius Dio*, Oxford 1964, p. 124: "The problem of the *Historia Augusta* is one into which sane men refrain from entering".

די לקבוע עם גדול ההיסטוריונים של רומי בדורנו והסמכות הבולטת בחקר ה-Historia Augusta שאף בחלק הטוב ביותר של החיבור, תשע הביוגראפיות העיקריות הראשונות, עליהן נמנה גם 'חיי הדריאנוס', אין המחבר כי אם מלקט מגושם וחפז, שהמעייט בהמצאות (אשר הן בסיס הביוגראפיות המאוחרות יותר), רק משום הטרחה שבדבר⁴. אין צורך לעמוד על פרטי אי-הדיוקים והעיוותים בביוגראפיה זו⁵: די אם נאמר כי ככלל אין לקבל את טיעוני ה-Historia Augusta, אף בביוגראפיות ה'טובות', אם אין להן חיוק וסימוכין במקורות חיצוניים. בלא תומכים כאלה אין הנאמר במקור זה מחייב יותר מאישור הידוע בלאו הכי, היינו שעניין הגזירה על המילה קשור היה באופן כל שהוא במרד בר-כוכבא. הדברים שלעיל אינם בבחינת חידוש: נהפוך הוא, מאז תחילת החקירה הבקורתית של הפרשה הנדונה הורגש הצורך לחזק את דברי בעל 'חיי הדריאנוס' במקורות אחרים. אך האם יש במקורות אלה כדי לאשר שאכן הגזירה על המילה היתה אחת הסיבות למרד, או הסיבה העיקרית לו? קטע המפתח הוא המובאה שלהלן:

Digesta 48.8.11 pr. Modestinus libro sexto regularum: Circumcidere Iudaeis filios suos tantum rescripto divi Pii permittitur: in non eiusdem religioni qui hic fecerit, castrantis poena irrogatur.

לפי שבמקום סמוך בדיגסטה (48.8.4.2) יש עדות, שהדריאנוס גזר גזירה שווה בין דין סירוס ודין רצח על-פי ה-*lex Cornelia de sicariis et veneficis* ולפי שיש עדויות מזמנו של אנטונינוס פיוס ואילך על איסור המילה אצל אומות שונות — הסיקו חכמים⁶ שהדריאנוס אסר איסור כללי על המילה בהשוותו אותה לסירוס על-פי ה-*lex Cornelia*. לפי דיעה זו בא ה-*rescriptum* של אנטונינוס פיוס כדי להוציא את היהודים, ואותם

4 R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford 1968, p. 26: "In the main line of the Vitae (down to Caracalla) the author is a compiler, crude and hasty, seldom caring or requiring to invent"

5 והרי מספר דוגמאות מקריות: השירות הצבאי בשנתו החמש-עשרה (2.1) הוא המצאה גמורה (W. C. McDermott, SHA Vita Hadriani 2.16, *Mnemosyne*, XXII [1969], p. 188); פלגון המוזכר ב-16.1 לא היה ולא נברא (Syme, op. cit., p. 60 f.). אף באותגטיות השיר המפורסם שחיבר הדריאנוס על ערש דווי (25.9) הוטל לאחרונה ספק: T. D. Barnes, Hadrian's Farewell to Life, *Classical Quarterly*, XVIII (1968), pp. 383 ff.; contra B. Baldwin, J. Schwartz, *Éléments suspects de la*: *ibid.*, XX (1970), pp. 372 ff. Vita Hadriani, *Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1972/1974* (Bonn 1976), pp. 239 ff.

6 Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, p. 638; J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire Romaine*, Paris 1914, pp. 263 ff.; E. M. Smallwood, The Legislation of Hadrian and Antoninus Pius against Circumcision, *Latomus*, XVIII (1959), pp. 334 ff.; Addendum, *ibid.*, XX (1961), pp. 93 ff.; Schürer, pp. 536 ff. השלטון הרומי והיהודים בתקופת קונסטאנטינוס, תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 126 ואילך (להלן — ליגדר), ובעקבותיהם רבים אחרים.

בלבד, מכלל איסור המילה, וזאת במסגרת ההתפייסות הכללית שהיתה הכרחית לאחר נוראות המרד ושלפי השמד.⁷

ברם דברים אלה רהוקים מהיות הפירוש האפשרי היחיד או אף המתקבל ביותר על הדעת לעדויות שלפנינו. מבחינה מתודית היה אף רצוי למצוא פירוש שאינו מניח קיום מקורות שאבדו — במקרה זה קיום צו כללי של הדריאנוס שאסר על המילה, המשווית לסירוס על־פי דיני ה־lex Cornelia. חסרונו של מקור זה מודגש ביתר שאת לנוכח העובדה, שנשתמר סעיף מפורט מחקיקתו של הדריאנוס, הדין בסוג מסוים של סריסים, היינו בגזירה שווה בין סריסים במעכה ובין סריסים סתם.⁸ אולם הטיעון העיקרי מתייחס ל־rescriptum של אנטונינוס פיוס: פשוטו של הטקסט אומר כי ליהודים הותר למול את בניהם בלבד; המל נוכרי יענש עונש מסרס.⁹ הרוצה לראות בכך הקלה לעומת המצב המשפטי הקודם, עליו הראיה: אך בשום אופן אין להפוך את הסדר ולהסיק מתוך זה לגבי מצב משפטי קודם מחמיר יותר. באשר לאיסור מילת נוכרים ודאי יש כאן צעד מכונן כנגד הגזיר — דבר שנאסר בדור הבא במפורש.¹⁰ יתרה מזו, אין כל הוכחה שהאיסור על המילה אצל עמים אחרים שרגילים היו למול הוא מימי הדריאנוס ולא מימי אנטונינוס פיוס:

א. מקור מאוחר מוסר לגבי הערבים הנבטים שהמילה נאסרה עליהם זמן קצר לאחר

7 מחובתנו להביא כאן עובדה אחת, שנעלמה מבעלי תאוריה זו, ועשויה לעלות בקנה אחד עמה, אף אם אין בה כדי להוכיח אותה: אם מניחים חקיקה מרחיבה של הדריאנוס בעניין הכללת המילה בסירוס על־פי ה־lex Cornelia, מסתבר גם לראות את ה־constitutio המופנית אל גניוס הסטא (ראה ההערה הבאה) כשייכת לאותו פרק שלטוני. זמן כהונתו של גניוס הסטא כמושל פרובינציאלי אינו ידוע, אך מאחר שהיה consul ordinarius בשנת 114 ומאחר שבאופן רגיל היה הפרש הזמנים בתקופה זו בין משרה זאת ובין הפרוקונסולט של אסיה או אפריקה כארבע־עשרה שנה, ניתן לקבוע בערך את זמן הצו ההיפותטי המכליל את המילה בעבירות הסירוס. בדיקת רשימת המושלים הידועים כמעט אינה מותירה מקום להנחה שהיה מושל של אסיה: לעומת זאת אפשר להניח בלא קושי שהיה מושל בפרובינקיה אפריקה בשנת 128—9; ראה: A. Birley, Review of B. E. Thomasson, *Die Statthalter der römischen Provinz Nordafrikas von Augustus bis Diokletian*, Lund 1960, *Journal of Roman Studies*, LII (1962), p. 222; R. Syme, *Les Proconsules d'Afrique sous Hadrien*, *Revue et. anc.*, LXVII (1965), pp. 345 ff.; W. Eck, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, *Vestigia*, XIII (München 1970), p. 202.

8 *Digesta* 48.8.5: Paulus libro secundo de officio proconsulis: Hi quoque, qui thlibias faciunt, ex constitutione divi Hadriani ad Ninnium Hastam in eadem causa sunt, qua hi qui castrati לקבל הבהרה בעניין סריסים במעכה (thlibiae), לו היה נוסח החוק כזה שהיה כולל אף את המילה במעשי־סירוס?

9 פירוש נכון זה של לשון החוק — שנעלם אגב מעיני המהדירים של שורר — כבר אצל ד' רוקח, הערות לזביות, תרביץ, לה (תשכ"ו), עמ' 128 ואילך.

10 *Scriptores Historiae Augustae*, Severus 17.1: Iudaeos fieri sub gravi poena vetuit

הכיבוש הרומי¹¹; היות שהפרובינציה ערב הוקמה בשנת 106¹² מקור זה יכול להתכוון לזמנו של הדריאנוס — מן הסתם לשנים 130—132 — כשם שהוא יכול להתכוון לזמנו של אנטונינוס פיוס כשמונה או עשר שנים מאוחר יותר.

ב. האיסור לגבי השומרונים מתועד מימי אוריגנס בלבד, היינו מן המחצית הראשונה של המאה השלישית¹³.

ג. תעודות על גבי פאפירוסים מעידות על כך, שמצרים שרצו למול חייבים היו להוכיח את השתייכותם למעמד הכוהנים: אולם אף אחת מתעודות אלה אינה קודמת לזמנו של אנטונינוס פיוס¹⁴.

אין במקבילות אלה כדי לחזק הנחה על איסור כללי מימי הדריאנוס. היפוכו של דבר: אם רוצים אנו להניח איסור משפטי כללי כזה, הוא יהיה סביר יותר לגבי אותו קיסר, עליו יודעים אנו בוודאות כי דן בחוקיו בעניין המילה — היינו אנטונינוס פיוס — מאשר לגבי קיסר אשר לגביו עניין זה הינו בגדר הנחה בלבד. יתרה מזאת: אם נניח חקיקה שאינה מתועדת עוד קל יותר לחשוב, כי אנטונינוס פיוס תיקן תקנה לגבי המצרים אשר היתה אנאלוגית לתקנתו כלפי היהודים, היינו שלא ימול מצרי, אלא אם כן הוכח, שכוהן הוא. זאת ועוד: היעדר כל עדות הנוגעת לגזירה על מילת יהודים מחוץ לתחום ארץ-ישראל הופך הנחה על גזירה כללית מעין זו לרופפת עוד יותר¹⁵. ניתן לשאול לגבי סיבת איסור כללי על המילה הן לגבי הדריאנוס והן לגבי אנטונינוס פיוס: ודומני שקל יותר להשיב על כך במקרה השני. אם נניח שהגזירה היתה של הדריאנוס עומדות בפנינו שתי אפשרויות: (1) שמדיניותו כוונה נגד כל המלים באימפריה, והתנגדותו למילה היתה תרבותית-עקרונית. במקרה כזה קשה ביותר להאמין, שהדריאנוס לא חזה את תגובת עם ישראל לגזירה כה גורלית לגביו. (2) שהגזירה כוונה כלפי היהודים ובמקרה זה אין להבין מה ראה הקיסר לעטוף מדיניותו באיסור כללי שלא היה בו כדי להקל על העניין לגבי היהודים, אך היה בו כדי להרבות התנגדות ולהביא להם תומכים. לעומת זאת אם נייחס את האיסור ליורשו עלינו לראותו כסלקטיבי, באשר התיר את המילה לגבי יהודים ואולי אף לגבי מצרים ממעמד הכוהנים — גזירות שהציבור יכול היה לעמוד בהן, כפי שמוכיחות העובדות.

11 Schürer, p. 539, n. 110; לינדר, עמ' 128, הערה 188.

12 G. W. Bowersock, The Annexation and Initial Garrison of Arabia, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, V (1970), pp. 37 ff.

13 Origenes, *Contra Celsum* 2.13; לינדר, עמ' 128, הערה 186.

14 Schürer, pp. 539 f. n. 112; לינדר, עמ' 128, הערה 187.

15 יובנאליס 14.99 מכיר את המילה כמנהג קיים ונפוץ: תאריך הסאטירה הוא אחרי שנת 127 (זמנה של סאטירה 13: ראה שורות 16—17), אולם אין בידינו אחיזה כרונולוגית נוספת. הנסיין לקבוע את שנת 131 כ-terminus ante quem (G. Highet, *Juvenal the Satirist*, Oxford) 1954, p. 15, הינו תוצאה של טיעון מעגלי באשר הוא תלוי בתאריך ההיפותטי של איסור המילה.

ב

עניין הגזירות מתקופת מרד בר־כוכבא נדון הרבה ובהרחבה אף במקורותינו, ואלו קשים לפירוש היסטורי מעצם טיבם. אין צורך לחזור ולמנות את כל המצוות שנאסרו על־פי עדות חז"ל¹⁶: עצם משקלן המצטבר של עדויות אלה מוכיח שהן משקפות, לכל הפחות באופן כללי, מצב עובדתי היסטורי¹⁷. אך משום שחכמים הסיקו מסקנות שונות ומרחיקות לכת ממקורות אלה ראוי לחזור ולבדוק את השאלות העיקריות הנוגעות לענייננו: האם אפשר להסיק ממקורותינו על זמן הטלת הגזירה על המילה ועל נסיבותיה ומה היחס בין גזירה זו ליתר הגזירות?

דווקא בריבוי הגזירות על המצוות השונות — מהן התעלמו, אגב, רוב החוקרים שאינם מבני־ברית — יש כדי לערער את ההנחה בדבר איסור כללי על המילה, כפי שמניחים מלומדים שונים: אפשר להאמין שהדריאנוס חוקק חוק מיוחד נגד המילה, אותה הישווה לסירוס, והכניסה תחת תחולת ה־*lex Cornelia de sicariis et veneficis*, אך אין הדעת סובלת הנחה, כאילו גזירות דומות נגזרו על מצוות כגון קריאת המגילה, ציצית, מוזה, הנחת תפילין או אכילת מצה. ליברמן, שהרגיש בקושי זה¹⁸, ניסה להפריד בין שני שלבים, 'סכנה' ו'שמד': לשלב הראשון ייחס את האיסורים על המילה, קריאת שמע והקהלת קהילות ברבים לשם לימוד תורה — כולם פועל יוצא, לפי דעתו, ממדיניותו הכללית של הדריאנוס ולא כוונה דווקא נגד היהודים¹⁹. הבחנה זו מוטעית ונראה שליברמן עצמו מסתייג ממנה עכשיו, לפחות באופן חלקי: במאמר מן העת האחרונה, בו חזר על עיקר טיעונו שבמחקרו הקודם, הגדיר בדין את ההבחנה בין 'סכנה' ו'שמד' לא עוד כהבחנה בין שני שלבים במדיניות הרדיפות של הדריאנוס, אלא כשני שלבים בתיאור רדיפות אלה, היינו בספרות התנאים ובספרות האמוראים²⁰.

אכן אין הצדקה להפרדת עניין המילה מיתר הגזירות. מספר רב של מקורות מקשר ומעמיד בפירוש את הגזירה על המילה וגזירות אחרות על משור אחד: כך כרוכים יחד

16 ראה רשימה מלאה של גזירות על למעלה מעשרים מצוות אצל S. Lieberman, *The Martyrs of Caesarea, Annuaire Inst. Phil. et Hist. Orientales et Slaves*, VII (1939-1944) (= Martyrs), pp. 424 ff.; וכן במאמרו העברי, רדיפת דת ישראל, ספר היובל לשלום בארון, ירושלים תשל"ה, עמ' ריד—רטו; מ"ד הר, גזירות השמד וקידוש השם בימי הדריאנוס, מלחמות קודש ומאסרירולוגיה בתולדות ישראל ובתולדות העמים, ירושלים תשכ"ח, עמ' 78 ואילך.
17 הנסיונות להמעיט בערך עדויות אלה — ראה: Smallwood, op. cit., p. 338 — אין להם על מה לסמוך, במיוחד באשר כפי הנראה אין בעליהם מודעים למלוא הקף המקורות היהודיים.
18 הפתרון, אותו הוא מציע (Martyrs, p. 426), כאילו נעזר השלטון הרומי במשתפי־פעולה מסוגו של אלישע בן אבויה, אין לו על מה שישמוך.
19 ליברמן, שם, עמ' 426 ואילך.
20 רדיפת דת ישראל, עמ' רכח ואילך.

איסור המילה, העיסוק בתורה וחילול שבת²¹ ובמקום אחר מילה, חילול שבת והאילוף לבועל גדות²²; וכן שבת, מילה, תלמוד תורה וטבילה²³; במקום אחר כרוכה המילה עם קריאת התורה, אכילת מצה ונטילת לולב²⁴, ושוב במקום אחר עם שמירת שבת, אכילת מצה, ישיבה בסוכה, נטילת לולב, הנחת תפילין ומצוות ציצית²⁵; וכן מילה ועבודת כוכבים²⁶. הדעת גותנת שאין לקבל כל פרט ופרט בכל אחת מרשימות אלה כעובדה מוכחת, אך ודאי הוא שעולה מהן בבירור שבתודעה ההיסטורית של האומה לא נבדלה המילה — ולא כל שכן שלוש הגזירות שמנה ליברמן כשלב הראשון, על המילה, קריאת שמע והקהלת קהילות ברבים — במאום מיתר הגזירות²⁷.

לפי שיטת ליברמן לא היו גזירות השלב הראשון מכוונות מעיקרן נגד היהדות. איסור המילה היה כללי לאימפריה כולה, בקריאת שמע והכרזת ייחודו של האל ראו קריאת תגר על אלוהותו של הקיסר ואילו הקהלת קהילות ברבים באה על עונשה לפי החוק הרומי נגד איגודים. אין ליברמן נותן דין-וחשבון מה ראה לפתע הדריאנוס ליישם חוקים אלה נגד היהודים; מוזר הדבר, אך תחת טריאנוס קודמו — אשר מימי מלכותו מביא ליברמן את המקבילה נגד הקהלת קהילות, היינו עניין הנוצרים בפונטוס²⁸ — אין אף רמז לכך שחוקים אלה הופעלו נגד היהודים. ואכן אין הדבר מתקבל על הדעת בהיות דת ישראל מוכרת ומותרת על מנהגיה בקיסרות כולה. היהודים הוצאו בפירוש מחובת פולחן הקיסר הן לפני ימי הדריאנוס והן אחריו. השלטון הכיר מאז ומתמיד בכך שהם כופרים באלוהותו של הקיסר, ואין שום ראייה לכך שהדריאנוס שינה דין זה²⁹. נראה איפוא כי השיטה, המנסה להפריד על-פי מקורותינו בין המילה, כשלעצמה או בצירוף מספר גזירות אחרות, לבין יתר הגזירות אין לה על מה שתסמוך.

21 תענית יח ע"א; ראש השנה יט ע"א; סכוליון למגילת תענית, מהדורת ליכטנשטיין, עמ' 350: כח באדר, עמ' 22 נויבאואר.

22 מעילה יז ע"א; ראה סכוליון למגילת תענית, שם.

23 מכילתא דר' ישמעאל, כי תשא א, מהדורת האראוויטץ-רבין, עמ' 343. כאן מנוגדות מצוות אלה, שישאל נתנו נפשן עליהן ושעל כן נתקיימו בידן, לאלה שלא נתנו נפשן עליהן ועל-כן לא נתקיימו בידן "כגון בית המקדש והדינין והשמיטין והיובלות".

24 מכילתא דר' ישמעאל, יתרו ו, מהדורת האראוויטץ-רבין, עמ' 227.

25 ויקרא רבה פרשה לב א, מהדורת מרגליות עמ' תשלה.

26 שבת קל ע"א: מנוגדות כאן לתפילין כמצוות עליהן מסרו ישראל את עצמן למיתה בשעת גזירת המלכות.

27 נסיונו של ליברמן, רדיפת דת ישראל, עמ' ריח ואילך, לקבל באופן מלולי את הנאמר במכילתא דר' ישמעאל יתרו ו (בהשוואה לגירסה המשנית ויקרא רבה לב) מה לך יוצא להורג, על שמלתי את בני, מה לך יוצא לישרף, על שקראתי בתורה, מה לך יוצא ליצלב, על שאכלתי המצה, מה לך לוקה מאפרגל, על שנטלתי את הלולב — שלא לדבר על כך, שרוצה הוא להסיק ממקורותינו על שני שלבים שונים בענישה על לימוד תורה — אינו אלא הבאה ad absurdum של פירוש היסטורי לטקסט שבעצם אופיו איננו מתיימר להיות היסטורי.

28 פליניוס, אגרות, ספר י, 96.

29 השווה: הר, גזירות השמד וקידוש השם, עמ' 81.

נותר עוד לראות, היש במקורותינו אסמכתא על-פיה ניתן לקבוע במידה של דיוק את זמן הגזירה על המילה. נסיון דחוק בכיוון של הקדמת הגזירה על המילה למרד נעשה על-ידי אלון³⁰: ר' ישמעאל, שהעיד על הגזירה (בבא בתרא ס"ב) נפטר לפני רבי עקיבא. אולם לא רק שאין זמן מותו של ר' ישמעאל מוכח שם למעלה מן הספק אלא גם זמן מאסרו הממושך של ר' עקיבא³¹ אינו מוציא מכלל אפשרות שר' ישמעאל נפטר בתקופת מאסר זו. נסיון דומה שנעשה על-ידי מ' מנטל³² אין בו ממש³³ והכרונולוגיה של המרד שהציג אינה אלא עורבא פרת.

ג

אין איפוא בניתוח המקורות שלפנינו כדי להביא לקביעת זמן איסור המילה: קיומו של צו קיסרי משל הדריאנוס בדבר איסור כללי על המילה שגרם, לפחות באופן חלקי, למרד בר-כוכבא, נשאר בגדר השערה בלתי מוכחת. האם מוכח חלקה השני של השערה זו, אודות איסור המילה במסגרת צו קיסרי, או אף מתקבל על הדעת? כיצד להסביר צו מעין זה במסגרת הגזירות על המצוות האחרות? נראה שצורת הגזירה במסגרת המשפט הרומי הנהוג באותם ימים היא הצד עליו נתנו חוקרים דעתם פחות מאשר על היבטים אחרים של הבעיה³⁴. אפשר שהקושי להבין את עניין הגזירות מבחינת המשפט הרומי נעוץ בכך, שבעל כורחם אין חוקרים יכולים להסתגל לעובדה, שהמשפט הרומי — ובמידה מופלגת המשפט הרומי של תקופה זו — לא הכיר ולא נהג לפי העיקרון של *nullum crimen sine lege*³⁵: ומכאן הרצון למצוא במעשה חקיקה את המניע לגזירות. שאלת רדיפת הנוצרים באותה תקופה מאירת עינים לגבי הבעיה: לפני דורות אחדים רווחה עדיין ההנחה בדבר חוק כללי כלשהו שאסר קיום הנצרות, בין אם בצורת *Institutum Neronianum*

30 ג' אלון, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב תשל"א, ב, עמ' 11 ואילך.

31 ראה המקורות ופירושם לזמן מאסרו של ר' עקיבא אצל L. Finkelstein, *Akiba — Scholar, Saint and Martyr*, New York 1936, pp. 271 ff. מ"ד הר, השלטון הרומי בספרות התנאים —

דמותו והערכתו, עבודה לתואר דוקטור, ירושלים תש"ל, עמ' 182.

32 ה' מנטל, המניעים למרד בר-כוכבא, מלחמות קודש ומאסריוולוגיה בתולדות ישראל ובתולדות העמים, ירושלים תשכ"ח, עמ' 54; וכן בגירסה הלועזית הרחבה, אך לא בדוקה וזהירה יותר של מאמרו *The Causes of the Bar-Kokba Revolt, Jewish Quarterly Review*, LIX (1967–1968), p. 292.

33 דחייה מפורטת של טענותיו אצל הר, השלטון הרומי בספרות התנאים, עמ' 164 ואילך, 168.

34 ראה, למשל, הר, שם, עמ' 164, שמקבל הן קיומו של צו קיסרי כללי והן תחולה מוגבלת לתחום הפרובינציה יהודה.

35 Cf. T. D. Barnes, *Legislation against the Christians, Journal of Roman Studies* LVIII (1968), p. 36, n. 48.

ובין אם בצורה אחרת: כיום אין עוד עוררים רציניים על כך, שהצורה המשפטית של הרדיפות נבעה מכח ה-*coercitio* של המושלים הפרובינציאליים והוויכוח מתרכז עתה רק בסיבות הפעלת *coercitio* זו.³⁶ התופעה הבולטת ביותר ברדיפת הנוצרים עד אמצע המאה השלישית, ימי הרדיפה הגדולה של דקיוס קיסר, היא העובדה, שהרדיפות לא היו כלליות, אלא מוגבלות מבחינת הזמן והמקום — פרי יוזמה מקומית ובהשפעת גורמים מקומיים, כגון חוזק הקהילה הנוצרית ומידת תקיפותה, היחסים עם עובדי האלילים או נטייתו של המושל. לא ניכרה מדיניות כללית ומרכזית. אף בדוגמה המפורסמת, המפורטת והחשובה ביותר בנדון, ההתכתבות בין פליניוס לבין טריאנוס, היתה יוזמה מקומית והקיסר התערב בלא רצון ובמידה שלא יכול להתחמק מן הדבר. ראויה לציון העובדה, שמדיניותו של הדריאנוס כלפי הנוצרים, כפי שנתבטאה ברסקריפט הידוע שלו³⁷ הינה, לפי המחקר החשוב והמפורט ביותר של העת האחרונה³⁸, המשך ישיר למדיניותו של טריאנוס.

ייתכן שהעובדה, שהגזירה על המילה בפרט, והגזירות בכלל, פרי יוזמה מקומית היו, השאירה את רישומה במקורות שבידינו; לא מדובר כאן בעדות שלילית בלבד, היינו לכך שאין כל זכר לאכיפת הגזירות מחוץ לתחומה של ארץ-ישראל, אלא אף בעדות חיובית, למרות שאין להגוים במשקלן ההיסטורי של עדויות תלמודיות מן הסוג שלפנינו. ראשית, יש בידינו מסורת, אשר עשויה להעיד שגזירת המילה לא היתה בתוקף אף לגבי ארץ-ישראל כולה³⁹: אין זה מן הנמנע שבמסורת זו משוקע עדיין משהו מן העובדה, שהגזירה היתה מקומית ולא יישום מקומי של חוק כללי של האימפריה. עדות שנייה היא איזכורו התכוף, היוצא דופן במקורותינו, של המושל הרומי באותם ימים, טיניוס רופוס, בעניין הגזירות בכלל ובקשר לגזירה על המילה בפרט: הצורה המקובלת של שמו במסורת, טורנוס רופוס, מצביעה בוודאי אף היא על השנאה המיוחדת אותה הביא על עצמו⁴⁰.

36 אין טעם לנסות ולאסוף ביבליוגרפיה מקיפה (אם לא ממצה) על בעיה זו שכה הירבו לדון בה; אולם ראוי לתשומת לב ויכוח שהתנהל לפני שנים אחדות בין שניים מחכמי אוקספורד: A. N. Sherwin-White, *The Early Persecutions and Roman Law Again*, *Journal of Theological Studies*, III (1952), pp. 199 ff.; idem, *Why Were the Early Christians Persecuted? — An Amendment*, *Past and Present*, XXVII (1964), pp. 23 ff.; G.E.M. de Ste-Croix, *Why Were the Early Christians Persecuted*, *ibid.*, XXVI (1963), pp. 6 ff.; idem, *Why Were the Early Christians Persecuted? — A Rejoinder*, *ibid.*, XXVII (1964), pp. 28 ff. וכן מאמרו של בארנס המצוטט בהערה הקודמת וספרו הממצה של R. Freudenberger, *Das Verhalten der römischen Behörden gegen die Christen im zweiten Jahrhundert*, München 1969 (*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiker Rechtsgeschichte*, 52).

37 אווביוס, תולדות הכנסיה, ד 9.

38 Freudenberger, op. cit., pp. 216 ff.

39 שבת קל ע"א: שפעם אחת גזרה מלכות הרשעה גזרה על ישראל על המילה ועל אותה עיר לא גזרה; השווה: א"א אורבך, חז"ל — אמונות ודעות, ירושלים תשל"א, עמ' 310.

40 טיניוס רופוס והמילה: תנחומא תזריע ה; בראשית רבתי עמ' 72—73 מהדורת אלבעק; נראה שטורנוס רופוס הינו משחק מלים על שמו של המושל והמלה *τύραννος*. על המילה כנושא

מה שראה ליברמן לגבי מרבית הגזירות ודאי נכון הוא לגבי כולן, כולל המילה: גזירות אלה לבשו צורה של *coercitio* של המושל המקומי, טיגיוס רופוס⁴¹. רופוס הפעיל את סמכותו — ככל הנראה בהדרגה ובשלבים — כתגובה על ההתקוממות היהודית שפרצה בעקבות ההחלטה לבנות את אייליה קפיטולינה ונתחזקה בוודאי על-ידי הופעתו של שמעון בן-כוסבה. אחרי דיכוי המרד באו שלפי השמד ותקופת ההתפייסות בימי אנטונינוס פיוס: הגזירה על מילת נוכרים באה לשים סייג ליהדות ולא להשמידה — ונתקבלה על-ידי העם בהבנה לפי כל הסימנים. נראה שבקביעת גזירה זו בתשובה משפטית של הקיסר היתה בה גם משום הבטחה סמויה, שגזירות שבגפש האומה לא תנתנה עוד לשיקול דעתם של מושלים מקומיים.

פלוגתא בין ישראל וגויים ראה הר, השלטון הרומי בספרות התנאים, עמ' 232 ואילך; שם, עמ' 216 על טיגיוס רופוס ור' עקיבא: אך לטענתו של הר, כי השיחות בין טיגיוס רופוס ור' עקיבא לא התקיימו לאחר מאסרו של זה, אין רגליים; ראה: ירושלמי, ברכות ט ז, דף יד ע"ב; סוטה ה ז, דף כ ע"ג; השווה גם ליברמן, רדיפת דת ישראל, עמ' רלא ואילך.

41 ליברמן, Martyrs, p. 428; רדיפות דת ישראל, עמ' ריח ואילך; אין טעם להתעכב על מה שכותב מנטל בעקבות ליברמן על עניין ה־*coercitio* (המניעים למרד בר־כוכבא עמ' 55; The Causes of the Bar-Kokba Revolt, p. 293); השווה גם: לינדר, עמ' 128.

לגיונות רומיים בארץ-ישראל

מאת

ברוך ליפשיץ

באחד מביקורי בקיסריה נתקלתי בשתי כתובות בעניין שני הלגיונות הרומיים, שחנו במשך דורות הרבה בארץ-ישראל: השישי, הוא "לגיון הברזל" (Ferrata), והעשירי, ששמו הוא Fretensis. אחת הכתובות נתגלתה בשנת 1947, ואילו השנייה — ב־1958. שתיהן שמורות במוזיאון של קיסריה ע"ש חנה סנש. אגב פרסום שתי הכתובות החדשות רואה כותב הטורים האלה לנכון לכנס את כל התעודות האפיגראפיות — המפורזות בכתבי-עת שונים — בנוגע לשני הלגיונות, שנמצאו עד כה בארץ-ישראל ובסוריה. נפתח בלגיון השישי.

בתחילת 1958 נתגלתה בקיסריה פרוטומה ללא ראש משיש לבן, שגבהה מטר אחד, רחבה — 60 ס"מ, ובחלקה התחתון באה כתובת לטינית בזו הלשון (ר' לוח ט', 1—2):

D(is) M(anibus)

L(ucii) Potentis Praef(ecti) Leg(ionis) VI Ferr(atae)

F(idelis) C(onstantis) Cl(audius) Protianus (centurio)

Leg(ionis) X Fret(ensis)

Proc(urator) eius et Hilarus et Damas

et Symphorus lib(erti) et secundi hered(es)

patrono piissimo fecerunt.

מתוך הכתובת מסתבר, שהפרוטומה הוקדשה למפקדו של הלגיון השישי על-ידי קנטוריון של הלגיון העשירי וכן על-ידי שלושה עבדים משוחררים של אותו מפקד. הלגיון השישי, שזכה, כאמור, בתואר "לגיון הברזל", הועבר בימי אדריאנוס קיסר מסוריה לארץ-ישראל. בקרב החוקרים רווחת הדעה, שהעברה זו בוצעה בשנת 133 או 134 לספה"ג בעקבות האבידות, שנגרמו לצבא הרומאי בתקופת המרד של בר-כוכבא. התעודות האפיגראפיות, שנתגלו בשנים האחרונות בקיסריה ובמקומות אחרים בארץ, מלמדות, שהדבר אירע במועד מוקדם יותר, ועוד נשוב לכך בהמשך הדברים. בשנת 139 מוצאים

אנו בראש הפרובינקיה Syria-Palaestina נציב בדרגה קונסולארית ולא פריטורית, כפי שהיה נהוג לפני העברת הלגיון השישי לארץ-ישראל. התואר החדש מוכיח, שתחת פיקודו של הנציב עמדו לפחות, שני לגיונות. כידוע, חנה הלגיון השישי בכפר עותני מדרום למגידו. כבר במאה הרביעית נדחה שם המקום על-ידי השם Legio (Lajjun) ⁽¹⁾. התואר Fidelis Constans, המופיע בכתבתנו בראשי-יתבות, הוענק ללגיון השישי על-ידי הקיסר ספטי-מיוס סוורוס. מיד לאחר המפלול הראשונות של פסקניוס נגיר באסיה הקטנה פרש ממנו הלגיון והצטרף לצבאות הנאמנים לספטימיוס סוורוס. במאבק בין שני המתחרים על כס הקיסרות נודעת חשיבות לסכסוכים בין הערים. בקשר לכך יש לציין את העובדה, שגם לקיסריה העיר הוענק על-ידי ספטי-מיוס סוורוס התואר F(idelis) C(onstans). הלגיון השישי, שחנה בגליל ובשומרון, הצטרף לסוורוס, בדומה לרוב הערים בחלק זה של ארץ-ישראל, בניגוד ליהודה. לעומת זה שמר הלגיון העשירי, שחנה ביהודה, אמונים (ניגר ⁽²⁾).

ברור אפוא, שנטייתו של לגיון מסוים לאחד המתחרים על השלטון ברומא היתה קשורה בניגודים מקומיים בין ערים ומחוזות. כידוע, נוהג היה המנצח להעניש ערים שהתנגדו לו, ואילו לאחרות העניק זכויות ותארי-כבוד ⁽³⁾.

(1) ראה פרטים על לגיון זה ועל חולדותיו PW s.v. Legio (Ritterling), col. 1587-1596

Ibid. 1312 (2)

(3) התואר Fidelis constans לא נמצא עד כה בכתובות, אך הוא שכיח מאוד על מטבעות קיסריה וראה S. Kadman, *The Coins of Caesarea Maritima*, passim. קדמן מפרש אחרת את האותיות FC (שם, עמ' 23, 46). בלתי מדויקים הם גם דבריו בעמ' 47 בספרו, שבו מסיק הוא מסקנה מרחיקת-לכת מן הכתובת הבאה על מטבעות COL PRI FLA AUG CAESARENSIS וקובע בפשטות, שצירוף שם הקיסר בדטיוס ושם העיר בגנטיוס מוכיח, שהמטבעות הוטבעו על-ידי העיר והוקדשו לקיסר. קדמן לא ידע, כנראה, שהצורה Caesarensis היא גם נומינאטיוס. בעמ' 44 הוא דן בתארי הקיסרים, ובכללם ב־ Cos IV for Trajan, Cos VI for Antoninus, בלא לדעת, שהראשון מופיע על מטבעות משנת הקונסולט השישי של טריאנוס, ואילו השני — על מטבעות, שהוצאו בשנת הקונסולט הרביעי של אנטונינוס. כמו כן נעלם ממנו, ש־imperator נהפך ל־praenomen שבו נפתחת תמיד שורת השמות של הקיסר. מן הטעויות המרובות בספרו של קדמן נציין כאן את Dacius (במקום Dacicus) בעמ' 40, Maximinius בעמ' 75, Antonianus בעמ' 77, Faustina Junia (פעמיים) בעמ' 244 (Errata).

במחנה י"ל הלגיון השישי בכפר-עותני לא נמצאו כתובות, כמו שלא נתגלו כתובות במקום חנייתו בסוריה לפני ההעברה לארץ-ישראל, כפי שקבע ריטרלינג, מחברו של הערך *Legio* ב-*Pauly-Wissowa*. בסך-הכל היו ידועות לריטרלינג שלוש כתובות בעניין הלגיון השישי, ואף אחת מהן לא היתה מארץ-ישראל. הראשונה היא כתובת-קבר של *hastatus* של הלגיון, שנקבר בבצרה, בירת הפרובינקיה *Arabia*. הכתובת פורסמה לראשונה על-ידי דומ' שבסקי ב-*Röm.-Germ. Korr.-Bl.*, 1909, 37, 2, ולאחר מכן ראתה אור ב-*PAES* III A, 541.

T. Flavius M. f.
Col(lina) Marcianus,
domo Philad(elphia), op(tio)
hast(ati) Leg(ionis) VI Ferr(atae), Lu-
culla mat(er) et Fl(avia)
Lalla soror her(edes) eius.

מסתבר, שמרקיאנוס לא היה *hastatus*, כדברי ריטרלינג, אלא *optio hastati* של הקוהורטה הראשונה. קצין זה היה יליד רבת-עמון. שתי הכתובות האחרות הן *IGR* III, 1107, 1110. בתקופה, שבה חנה הלגיון השישי בסוריה, גדול יותר מספר הכתובות הנוגעות לאנשי הלגיון. כשאוגוסטוס ארגן מחדש את הצבא — נשלח הלגיון השישי לסוריה. משנבחר אספסיאנוס לקיסר נתלווה הלגיון למוקיאנוס בדרכו לאירופה, ולאחר מכן חזר לסוריה. ואלו הן הכתובות, שמוצאן מתקופה זו:

L. Jalabert et R. Mousterde, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, 813 (Antiochia).

Antiochus
Q. Cornili
Aquini trib(uni)
mil(itum) Leg(ionis) VI Ferr(atae).

אנטיוכוס היה אפוא עבדו של אקווינוס, טריבון של הלגיון השישי.

Ibid. 1400 (Raphanea):
Oripl. au
Corneli[a](?)
uxor C(ai)

לגיונות רומיים בארץ־ישראל

<J>u<I>i

Severi tri[b(uni)]

mil(itum) Leg(ionis) VI Fe[r(ratae)]

Ibid. 1804 (Mourik):

[— — — — 'Ανατίωι, — — — υίωι,]

[Στηλλατείν]α 'Ρούφωι, βενε[φιχ(ιαρίωι)]

ἀν[τιστρ(ατήγους)], (ἀ) [σ]τάτωι πρώτωι Δεγιῶ[νος]

Σ' Σιδηρᾶς, Κοῖντος 'Ανάτος Γα[λλί(?)] —

ων [Σ]τηλλατείνα, Παῦλος, Πρε[ιμο] —

πειλάριος λεγιῶνος τῆς αὐτῆς,

ι(δ)ί(ωι) ἀ(δ)ελφ(ῶι), μνήμης ἔνε[κεν].

בינתיים נתגלו כתובות על הלגיון השישי גם בעבר הירדן ובארץ־ישראל המערבית. בכתובת־הקדשה מגרש⁴) — כנראה, משנת 130 לספח"נ — לכבוד נציב הפרובינקיה ערביה מופיעים בין המקדישים שמות של חיילי (?) הלגיון השישי. נוסף לכתובות קיסריה נתגלו בארץ־ישראל התעודות הבאות על לגיון זה:

J. H. Iliffe, *QDAP* 1933, 121 sq. N. 2

(בית גוברין)⁵:

Vexilla —

tio Leg(ionis)

VI Ferr(atae)

המוציא לאור מציין, שכתובות הלגיון השישי נדירות הן, וזו השנייה שנמצאה בארץ־ישראל. הכתובת הקדמת נתגלתה בשומרון⁶) ונוסחה זהה עם נוסח הכתובת מבית גוברין:

Vexillatio

Leg(ionis) VI Ferr(atae)

הכתובת מגרש שהיא, כנראה, משנת 130, בדומה לשאר כתובות גרש הנוגעות לאדריאנוס קיסר⁷), מוכיחה, שבפרק־זמן זה חנה כאן הלגיון השישי

Gerasa, 171 (4)

(5) אין בידינו ידיעה ודאית על מוצאה של הכתובת, והמוציא לאור העיר: Said to come from Beit-Jibrin.

Harvard Excavations at Samaria, 1908–10, I, 251, n.l. (6)

(7) השווה את הערותיו של Welles ל־171 *Gerasa*.

או חלק ממנו⁶). הכתובות מבית-גוברין ומשומרון מעידות על פעילותן של יחידות הלגיון באותן ערים. מן הראוי לזכור עובדות אלו בשעת הדיון בכתובת הלגיון השישי, שנמצאה בקיסריה. ואף-על-פי ששמו של אדריאנוס נזכר בכתובת מקיסריה בלבד, הרי נראים הדברים, שכולן מאותה תקופה הן, אם מחמת הדמיון של הכתב ואם לאור העובדה, ששלשתן מעידות על פעילותו של אדריאנוס קיסר בקשר לתכניות הפיתוח והעיוור (האורבאניזציה) שלו. כמו כן מתקבלת על הדעת ההשערה, שלפעילות זו יש זיקה הדוקה לשהותו של הקיסר בפרובינקיה ולמאמציו לעידוד החיים העירוניים בה.

M. Avi-Yonah, *QDAP*, 1946, 91, Pl. XXVI, 7

(מ. שובל, ספר יוחנן לוי, 1949, ע' 230, 18) טבריה

[P]ompeius

[J]ullus (centurio) Leg(ionis)

[VI] Fer(ratae) Adom(o)

[E]uropo.

העדרן של האותיות FC ליד שמו של הלגיון מוכיח שהכתובת קודמת לתקופתו של ספטימיוס סוורוס (אבי־יונה, שם).

M. Avi-Yonah, *QDAP*, 1946, 89 sqq.,

Pl. XXV 6 (Lajjun).

זאת היא כתובת־הקדשה על פני מזבת, שהוקדש עלידי הלגיון לאל סרפס באמצעות פרימיפילוס שלו:

Pro salute et incolumitate

domini nostri

/ / / / / / / / / / / / / / /

praesentissimum deum mag(num) Sarapidem

Leg(io) VI Ferrat(a) F(idelis) C(onstans) / / / /

Julius Isidorianus P(rimi) p(ilus).

שם הקיסר, שלשלומו הוקדש המזבת, נמחק. אבי־יונה משלים

Imp(eratoris) Caes(aris) M(arci)

Aur(eli) Antonini Aug(usti)

לגיונות רומיים בארץ-ישראל

שם זה מתאים לקרקלה ולאגבלוס (218—222), אך הואיל והסינט לא החליט על *damnatio memoriae* של קרקלה, הרי בא בחשבון רק השני. כמו כן משלים אבייונה אחרי שם הלגיון *Antoniniana*.

הזכרנו למעלה את התעניינותו של אדריאנוס קיסר באדמיניסטרציה של הפרובינקיות ובהתפתחותם של החיים העירוניים. לפי פקודתו של אדריאנוס הועסקו בקיסריה יחידות של שני הלגיונות, שחנו בארץ-ישראל, בהתקנת אמת-המים, שבה הועברו לעיר מים ממעינות. על כך מעידות-שתי כתובות, שנתגלו על פני אמת המים, ואחת מהן נוגעת ליחידת הלגיון השישי: *Z. Vilnay, PEFQST, 1928, 108 sq.* התצלום של ז. וילנאי אינו ברור, ולהלן יובא נוסח הכתובת לפי העתקתו:

Imp(erator) Caes(ar)
Tra(ianus) Had(rianus) Aug(ustus)
Vexil(latio) Leg(ionis)
VI Ferr(atae)

בשנת 129/130 ביקר אדריאנוס קיסר בפרובינקיות סוריה, ערביה וארץ-ישראל ובילה בגרש, לפחות חלק מן החורף של שנה זו⁹). נראה לי, שהלגיון השישי הועבר לארץ-ישראל לא בעקבות מרד בר-כוכבא, אלא זמן-מה לפניו, ואפשר שהסיבה לכך היתה המתיחות בארץ בסוף שנות ה-20 של המאה השנייה.

לפני סוף המאה השנייה מוצאים פריפקטים בראש לגיונות רק במצרים, שבה היה הפיקוד בידי בני מעמד הפרשים, בניגוד לליגאטים הסנטוריאליים בשאר הלגיונות. בראש הפרובינקיה מסופוטמיה עמדו פריפקטים ממעמד הפרשים כבמצרים. לפיכך טבעי היה הדבר, שבראש הלגיונות החדשים, שאורגנו על-ידי ספטימיוס סוורוס (*Legiones Parthicae I—III*) הועמדו קצינים בדרגה של פריפקטים ולא לגאטים ממעמד הסנטורים. הקיסר גלינוס הוציא את הסנטורים מן הפיקוד הצבאי ומינה פריפקטים בכל הלגיונות. בבצרה נתגלתה כתובת הקדשה למפקד הלגיון הפרתי הראשון, הדומה בתכנה לכתובת מקיסריה:

PAES, III A, 527;
Julio Juliano, v(iro) e(gregio), ducenar(io)

⁹ ראה *Gerasa p. 49*, ואת הספרות המובאת שם בהערה 102.

praef(ecto) leg(ionis) I Parthicae
Philippianae, duci devotis-
simo Trebicius Gaudinus
praef(ectus) Alae Novae Firmae
(Milliariae) Catafract(ariae) Philippiane
praeposito optimo.

הלגיון הפרתי הראשון חנה במסופוטמיה. פיקוד על לגיון פרתי נזכר גם
ב־cursus honorum של פרש רומי (וינה, 1856, CIL XII):
procurator provinciae O[srh]oensae,
praefectus Legionis Parthicae.

אמנם היו בלגיונות קצינים בעלי תואר praefectus (castrorum), אך ברור,
שבכתבתנו הכוונה היא למפקדו של הלגיון. קלאודיוס פרוטיאנוס, קנטוריון
של הלגיון העשירי, היה פרוקורטור של לוקיוס פוטנס, מפקדו של הלגיון
השישי. בעלי נכסים היו נוהגים למסור את הנהלת רכושם לאדמיניסטרטור,
שנקרא, בדרך כלל, בשם procurator omnium bonorum. הוא נהנה מסמ־
כויות רחבות ביותר ופעל כמו־ה־כוח של בעל הרכוש (mandatu), פרט
למקרים. שבהם נקבעו בייפוי־הכוח הגבלות מיוחדות בקשר לסוגים מסוימים
של עסקות. היה זה אפוא סוכן כללי ad res administrandas datus. על־פי רוב
היו מתמנים כפרוקורטורים עבדים משוחררים, ולעתים אף עבדים. כפי
שראינו, היו המקדישים האחרים — הילראוס, דמס וסימפורוס — עבדים משו־
חררים של מפקד הלגיון. עיון במפתח השמות של H. Dessau, ILS, מוכיח,
שהשם הראשון היה שכיח מאוד בין עבדים. שחרורו של העבד לא ניתק
לחלוטין את הקשר בינו לבין בעליו, שנעשה מעתה לפטרונו של המשוחרר.
בידי הפטרון היתה גם סמכות מסוימת של שיפוט לגבי עבדו לשעבר.
הכתובת הנדונה מוכיחה, ששררו יחסי־ידידות בין לוקיוס פוטנס לבין
עבדיו לשעבר, והוא אף הוריש להם את נכסיו. לא ידוע, אם השחרור קדם
למבצע זה, או שדבר שחרורם נקבע רק בצוואתו.

במשפט הרומאי היה קיים מוסד בשם Substitutio, שמשמעותו: קביעת
יורש על־ידי המצווה למקרה שהיורש הראשון לא יוכל או לא ירצה לקבל
את הירושה. היורש השני נקרא heres secundus או heres substitutus. בדרך
זו ניתנה אפשרות חוקית לקיים את הצוואה, שלא היה לה תוקף עם סירובו
של היורש הראשון לקבל את הירושה. מספרם של היורשים השניים לא

היה תלוי במספרם של היורשים המקוריים, והחוק התיר את מינוים של כמה יורשים משניים ליורש ראשון אחד ולהיפך.

הלגיון העשירי (Legio X Fretensis), שבו שירת פרוטיאנוס בדרגת קנטוריון, הועבר בימיו של טיבריוס קיסר לסוריה, ועד מלחמת היהודים חנה לגיון זה בעיר Cyrrhus שבסוריה הצפונית. נרון קיסר העמיד אותו תחת פיקודו של אספאסיאנוס, שציווה להעבירו לעכו. הלגיון השתתף במלחמה, ולאחר כיבוש ירושלים נשאר ביהודה כחיל-מצב של הפרובינקיה. הוא עמד תחת פיקודו של הנציב, שהיה גם מפקד הלגיון:

leg(atus) Aug(usti) leg(ionis) X Fret(ensis) et leg(atus) pr(o)
pr(aetore) [pr]ovinciaie Judaeae¹⁰.

תואר זה מופיע גם בכתובת יוונית מאותה תקופה, שנתגלתה ב־Side

שבמפיליה ושבה מופיע ה־cursus honorum של אלמוני¹⁰:

[χλίας]χον λεγεῶνος ζ', ταμίαν, δήμ[χον, σ]τρατηγὸν δήμου
Ῥωμαίων, πρεσβευτὴν [ἀ]ντιστρατήγον Πόντου καὶ Βειθυνίας,
ἀ[νθ]ύπατον Μακεδονίας, πρεσβευτὴν Σεβαστοῦ Νέρουα
Τραιανοῦ Καίσαρος Α[ὐ]γούστου Γερμανικοῦ, Δακικοῦ Λεγεῶ-
νος Ι (legio X Gemina), πρεσβευτὴν [ἀ]ντιστρατήγον Λε[γε]ῶνος Ι
(legio X Fretensis) καὶ ἐπαρχ[ίας] Ἰουδαία — —] λικου.

לאחר העברת הלגיון השישי לארץ-ישראל הועמד בראש הלגיון העשירי מפקד, legatus, מיוחד. לא ידוע לנו אימתי הועבר הלגיון העשירי לאילת, אך ברור, שהמפקדה שלו היתה שם, בהתאם ל־*Notitia dignitatum*, Or.

XXXIV 30:

praefectus legionis decimae Fretensis, Ailae.

נשתמרה בידינו הכתובת הבאה מן התקופה, שבה חנה הלגיון העשירי

ב־Cyrrhus שבסוריה:

¹⁰ על הלגיון העשירי, מתקופתו של טריאנוס, *CIL*, III, 12117 cf. X, 6321 (10

ראה PW. s.v. *Legio* (Ritterling), 1671 sqq.

A. M. Mansel, G. E. Bean, J. Inan, *Die Agora von Side und die benachbarten Bauten, Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1948*, 1957, n. 53 cf. L. Robert, *Inscriptions grecques de Sidè en Pamphylie (époque impériale et Bas-Empire)*, *Revue de Philologie*, 1958, 33.

L. Jalabert — R. Mouterde *IGLS*, 837 (Antiochia):

C. Clodius C(ai) f(ilius) Serg(ia) Nigrinus

trib(unus) mil(itum) Leg(ionis)

X Fretensis

adiutor C(ai) Clodi C(ai) f(ili)j

Serg(ia)

Prisci proc(rator) Aug(usti)

hic situs est.

על ניגריוס הוטל התפקיד של שלישי ליד הפרוקורטור קלודיוס פריסקוס. הלגיון העשירי השאיר בארץ ישראל מצבות מרובות. ידועות יפה חותמות של לגיון זה על גבי לבנים ורעפים. הביבליוגרפיה של פרסומי החותמות נרשמה על-ידי E. Schürer:

Geschichte des jüdischen Volkes Zur Zeit Jesu Christi I², 4, 634 sq., no. 123; P. Thomsen *ZDPV*, 1921, 139 sqq.

A. Reifenberg, שנתגלו לאחר מכן, פורסמו על-ידי *JPOS*, 1931, 157 sq. על אחת הלבנים, שפורסמו על-ידי רייפנברג, באה נוסחה, שאינה מצויה בחותמות:

L(egio) X F(retensis) Antoniniana

תואר זה של הלגיון העשירי לא נמצא לפני כן על לבנים, אך הוא ידוע מתוך כתובות¹¹). כאמור למעלה (ראה עמ' 53), הושלם התואר Antoniniana על-ידי מ. אבי-יונה בכתובת מלגיון (מחנה הלגיון השישי). נראה לי, שזו היא העדות היחידה לקיומו של תואר זה של הלגיון השישי.

חותמות הלגיון העשירי שבמוזיאון הארכיאולוגי בירושלים פורסמו על-ידי J. H. Iliffe, *QDAP*, 124 sq. ואחת מהן היא יוונית: [Λεγε]ῶνος [ἰ]Φρε-¹²τῆς.

לפני תשע שנים נתגלו בירושלים לבנים ורעפים טבועים בחותמת הלגיון העשירי, שפורסמו על-ידי מ. אבי-יונה¹³). הלגיון העשירי נזכר בכתובת-קבר, שנתגלתה בירושלים והמכילה את ה-cursus honorum של קצין הלגיון

Dessau, *ILS*, 2320 (= *CIL*, III, 3472): leg. X Fr. Ant.; *CIL*, III, (11
Antoni(ni)ana :6641

SEG, VIII, 222 לפי

(13 חפירת שיח'בדר (תש"ט), ידיעות ט"ו (תש"י), 19—24, לוח ו' 2, 4.

tertius hastatus — שסיים בו את שירותו בדרגת — *Tiberius Claudius Fatalis* (השמונה-עשר במספר בין ששים הקנטוריונים)¹⁴. כמו כן נזכר השירות בלגיון זה בכתובת-קבר מבתיר¹⁵:

[-] *milit(avit) a[n(nis)] . . . s[tipend(iis)]*
centur(ialibus) [in] le(gione) X Fr(etensi)
et leg(ione) V Mac(edonica) et XI Cl(audia)

מסתבר, שהמנוח שירת בלגיון בתפקיד של קנטוריון, בלא שתהיה לו דרגה זו¹⁶. נוסף על החותמות הלבנים השאיר הלגיון העשירי בארץ-ישראל תעודות אפיגראפיות, המעידות על פעולות בנייה.

H. Vincent, *RB*, 1902, 428 sq.:

Vexillatio
Leg(ionis) X Fre(tensis)

צורת האותיות של כתובת זו, ובעיקר הקווים האפקיים הקצרים באותיות *EFLT*, אפיינית היא למאה השנייה, ומבחינה זו דומה היא לכתובת מטבריה (ראה למעלה עמ' 57). כתובת אחרת מאותה תקופה ובעלת נוסח זהה נתגלתה באבו-גוש ופורסמה על-ידי פ. מ. אבל¹⁷. יחידה של הלגיון העשירי הועסקה בהתקנת אמת-המים של קיסריה. על כך מעידה כתובת, שנתגלתה על פני האקודוקט.

Z. Vilnay, *PEFQST*, 1928, 45–47

Imp(erator) Caesar
Traianus
Hadrianus
Aug(ustus) fecit
per vexillatione(m)
Leg(ionis) X Fr(e)ten(sis).

בשנת 1947 נמצאה על שפת ימה של קיסריה, לרגלי התיאטרון העתיק, כתובת לטינית הנוגעת ללגיון העשירי. גם כתובת זו היא מן המאה השנייה, כפי שניתן להסיק מתוך עדויות פליאוגרפיות.

M. Avi-Yonah, *QDAP*, 1939, 54 sqq. (14)

Germer-Durand, *RB*, 1894, 614 (15)

שם. (16)

F.-M. Abel, *RB*, 1925, 580 sq. (17)

לוח שיש לבן שלם מצד ימין ומלמטה, שגבהו 23 ס"מ, רחבו 19 ס"מ, גובה האותיות 28 מ"מ (ראה לוח ט', 3).

[---] pro pr(aetore)

[-- e.g. Jul]ius Flavian(us)

HC

[---] Leg(ionis) X Fr(ctensis)

[--] O Sing(ularis) eius

[--equi?]itis. H(onoris) c(ausa)

השם Flavianus היה שכיח במידה כזאת, שאי אפשר להסתייע בו לקביעת זהותו של האיש, ומה גם שמן השם הראשון נשתמרו שלוש אותיות בלבד של הסיומת. Singulares היו אנשי צבא, שהוצבו ליד קצינים בכירים ושימשו בתפקידים מיוחדים. בתקופת הקיסרים פעלו לידי נציגי הפרובינקיות יחידות של פרשים, שהיו משמר אישי ונקראו בשם equites singulares. פרשים אלה היו נבחרים מתוך יחידות-העזר של הצבא שבפרובינקיה. הם היוו במקום שירותם החדש, ליד מפקדתו של הנציב, יחידות (numeri) בפני עצמן. במקביל לפרשים אלה היו גם יחידות של חיל רגלים (pedites singulares¹⁸). הלגיון העשירי נזכר גם בכתובת-הקדשה לכבוד אדריאנוס קיסר, חרותה על שני לוחות אבן שנתגלו בירושלים, האחד נמצא במוזיאון של הפרנציס קנים, ואילו השני — בלובר¹⁹).

לוחות אלה הם לדעת המוציא לאור שרידים של מונומנט, שהוקדש לאדריאנוס לאחר נצחונם של הרומאים במלחמת בר-כוכבא:

- a) Imp(eratori) Cae[s(ari) divi Traiani]
Parthic(i) [filio, Divi Nervae nepoti]
Traiano [Hadriano Augusto --]
Pont(ifici) Ma[ximo ---]
b) LI -- V
MO
OS lib(ertus) eius

PW s.v. *Singulares* (Fiebiger); Marquardt, *Staatsverwal-* — ראה (18
tung, II², 474
R. Savignac, *RB*, 1904, 94 sq. (19

המוציא לאור של הכתובת משער, שהחייל המשוחרר הנזכר בלוח מילא תפקיד שהיה לו קשר עם שלושת הלגיונות האלה¹⁹). אם נכונה סברתו של המוציא לאור, השתתף גם הלגיון השני (Traiana) במלחמה בבר-כוכבא. ידוע, שהלגיון השנים-עשר נחל תבוסה בקרב ליד בית-חורון (66) ואיבד שם את נשרו²⁰). אף הוא השאיר בקיסריה מצבה: מזבח (?) מאבן מקומית, שנתגלה בשנת 1946 והועבר למוזיאון רוקפלר בירושלים. בחזית נמצאת דמות של נשר, שהוא סמל הלגיון, ומתחתיו כתובת, שנשתמרה בשלמות.

Julius Magnu(s)

Leg(io) XII F(u)lm(inata)

על צדה השני של האבן חקוקה דמות של אלת הנצחון, כשהיא עומדת על כדור. בצד זה נשתמר רק החלק התחתון של הרליף. אפשר להניח, שיווליוס מגנוס היה מפקד הלגיון שהקים את המונומנט (ראה לוח י', 1)²¹).

בירושלים נמצאה כתובת לכבוד מרקוס יוניוס מכסימוס, מפקד הלגיון העשירי תחת שלטונם המשותף של ספטימיוס סוורוס וקרקלה (198—211): S. Merill, *PEFQSt*, 1886, 73; K. Zangemeister, *ZDPV*, 1887, 49; 1888, 138; (*CIL*, III, 6641); (P. Thomsen, *ZDPV*, 1921, 3 sq. N. 5) cf. Ritterling, *PW*, s.v. *Legio*, col. 1676.

הכתובת שגבהה 64 ס"מ חרותה על פני עמוד מאבן גיר (גבהו 100 ס"מ), ששימש כן של פסל:

¹⁹) מתקבלת יותר על הדעת סברתו של ריטרלינג (ר' *PW*, s.v. *Legio*, 1489), לפיה מכיל הקטע חלק מתיאור חייו של קנטוריון של הלגיון העשירי.
²⁰) כך מסופר על-ידי סוטרניוס (אספאטיאנוס), אך יש להעיר, שיוספוס, המתאר את אבידות הרומאים, אינו מזכיר עובדה זו. השווה *Bell. II*, 19, 7—9. לאחר המלחמה הועבר הלגיון לפרובינקיה קפדוקיה, שאורגנה על-ידי אספאטיאנוס. אם אמנם נכון הוא פירושו של המוציא לאור, הרי כתובת זו היא העדות היחידה להשתתפותו של הלגיון השנים-עשר במלחמת בר-כוכבא. הלגיון נזכר גם בכתובת הקבר של Ti. Cl. Fatalis וראה M. Avi-Yonah, *QDAP*, 1939, 56.
²¹) ידידי א. וגמן, משדות-ים (קיסריה), מסר לי בטובו את הידיעות על מונומנט זה.

M(arco) Junio
Maximo
leg(ato) Aug(ustorum duorum)
Leg(ionis) X (Fr(etensis) Auton(in)ianae
G(aius) Dom(itius) Serg(ianus)
Jul(ius) Honoratus
Str(atores) eiu[s]

על התואר Antoniniana ראה למעלה עמ' 58, 61.

Strator היה משרתו של קצין בכיר או פקיד גבוה, שהועמד לרשותו על-ידי היחידה הצבאית²²). אמנם ברור, שאין הדברים אמורים כאן במשרתים של מפקד הלגיון, שכן ידועים לנו Stratores בדרגת קנטוריונים, ששירתו ליד נציבי הפרובינקיות. דורמיוס פליפס היה Strator in Arabia ליד נציב הפרור-בינקיה הזאת גמיניוס מרקיאנוס (ILS, 1102)²³). קצין כזה נזכר גם בכתובת הקדשה לקיסר אורליוס פרובוס (276—282), שנמצאה בדרעא (Adraene). שמו של מ. יוניוס מכסימוס הושלם לפי הכתובת הנדונה על אבן, שנמצאה בכביש יריחו במרחק של שני מילין מטייבה.

J. Germer — Durand, *RB*, 1895, 69:

[M(arco) Juni]o
M[axim]o
Au[g(usti) le]g(ato)
Leg(ionis) X Fr(etensis)

מצפון לכנסיית הקבר נמצאה כתובת הקדשה של *centurio princeps* של הלגיון העשירי לכבוד מפקדו.

M. Clermont-Ganneau, *PEFQS*, 1871, 103; *Survey of Western Palestine*, III, 427; (P. Thomsen, *ZDPV*, 1921, 4 N. 6).

[D.M.]

nomen proprium
[Leg(ato) Aug(usti)]
Leg(ionis) X Fr(etensis)

PW. s.v. (Lammert) ר' (22

(23) השוה שם, 1140, 3138.

SEG, VII, 951 (24

לגיונות רומיים בארץ-ישראל

[Ju?]lius Sabinus

[e.g. Quiri]na princeps

[ei]usdem d(edict) d(edicavit).

נסיים בכתובת יוונית מאשקלון, שמבחינה כרונולוגית קודמת היא לרוב הכתובות הנוגעות ללגיון העשירי, אך היא שונה מהן בתכנה: העיר אשקלון מביעה בה את הוקרתה לקנטוריון של הלגיון:

D. G. Hogarth, *PEFQSt*, 1922, 22 sq.; (SEG, I, 552):

Ἡ βουλὴ

καὶ ὁ δῆμος Ὀλὼν

Ἰνστολίμιον Τέναχα

ἐκατοντάρχην

λεγιῶνος δεκάτης

φρετησίας εὐνοίας

ἔνεκα

יש יסוד להנחתו של המוציא לאור בדבר זהותו של הקנטוריון עם Aulus Instuleius Tenax, ששהה במצרים בשנת 65 וביקר יחד עם שני חבריו את הקולוסוס של ממנון ליד תיבי (25). הוא הועבר ללא ספק ללגיון העשירי ושירת בו בימי המלחמה בארץ-ישראל. הכתובת אינה מפרטת את זכויותיו של הקנטוריון ואת מעשיו לטובת העיר אשקלון, אך היא מעידה על שהות ממושכת בעיר זו. אפשר שקנטוריון זה היה מפקד יחידה של הלגיון, שחנתה בעיר בזמן המלחמה או לאחריה (26).

:CIL, III, 30 = ILS, 8759a (25)

A. Instuleius Tenax primipilaris leg. XII Fulminatae et C. Valerius Priscus (centurio) leg. XXII et L. Quintius Viator decurio audivimus Memnonem anno XI Neronis imp. n., XVII K. April. hora...

Hogarth, *l.c.* (26)

המאמר היה כבר בדפוס כאשר הפנה את תשומת לבי מר מגן ברושי לכתובת שפורסמה ע"י אביו מר ע. ברושי לפני כשמונה-עשרה שנה בעתון דבר (י"ד ניסן תרצ"א). היא נתגלתה ליד אמת המים בדרך בין בנימינה לקיסריה. הכתובת חרותה על אבן מקומית שגובהה 45 ס"מ, רחבה 55 ס"מ ועוביה 12 ס"מ. בחזית האבן חצובה מסגרת בצורה של tabula ansata. מימין חסר חלק, בלי ספק לא גדול, כי הכתובת שלמה כמעט. לעומת זאת חסרה ה-ansa הימנית. כפי שאפשר להוכיח מן התצלום (ר' לוח י', 2) מפרידים עלים בין המלים בכל ארבע השורות של הכתובת. ראויים לציון התשליבים של האותיות AV, DR והצורה האופיינית של האות H בשורה 2:

Imp(erator) Caes(ar)
Tra(ianus). Hadr(ianus) Aug(ustus)
per vexil(lationem)
Leg(ionis) VI Fe[r(ratae)].

אלכסנדר שייבר (בודאפשט)

הקשרים הקדומים ביותר שבין ארץ הגר וארץ ישראל

הפרופ' שמואל קרויס ז"ל עקב, בספרות התלמוד, המדרש והתרגום, אחרי הנתונים המעידים שחבלי פאנוניה דאקיה היו ידועים בשעתם ליהודים¹. מאז נתברר כי אמנם ישבו יהודים בפאנוניה² ובדאקיה³. מטרתה של עבודה קצרה זו היא להוכיח, גם על יסוד התגליות הארכי-אולוגיות, את הקשרים הקדומים ביותר שבין פאנוניה לבין ארץ ישראל.

(1) בשנת 1940 נתגלה מטבע מימי בר-כוכבא בקבר של מתים גשופים, תחת חוילה רומית הנמצאת במרחק של כ-30 מטר מחומתו המזרחית של המצודה הלגיונרי שב-Brigetio (כיום Szöny).⁴ בקבר זה נטמן, אחרי שריפתן של מספר גופות, אפרן יחד עם חפציהן. חום האפר התיך את המטבע במקצת; אילו היו שורפים את הגופות בתוך הקבר, היה ניתן כליל. המטבע הזה, עקבותיו אבדו בשנת 1944⁵ ורק בימים אלה נתגלה שוב. הוא שמור כעת במוזיאון הלאומי ההונגרי (מספר האינבנטר: 4/1940—17). אפשר לקבוע, כי הוא זהה עם זה של רייפנברג מס' 204⁶. ידוע שגדוד אחד מה-*Legio I Adiutrix*, שחנה בבריגטיה השתתף במלחמה נגד בר-כוכבא. נראה אפוא שאחד הלגיונרים הביא עמו את המטבע כמזכרת או קמיע.

(2) בבריגטיו נמצאה מצבה ללגיונר אחד, שנפטר בגיל 34 וזו לשונה⁷: "P. Ael. Mercatori immuni Caesarensi leg. I. ad. qui vix. an. XXXIII stip. XVIII. Sep. Firmilla coniugi carissimo et P. Ael. Mercatianus et Mercatilla patri j. c."

אמנם הרבה קיסריות וזו בומן ההוא, ובבריגטיו היו סורים (במיוחד מחמץ Emesa), בכל-זאת אנו חושבים שהכוונה לקיסרין שבארץ-ישראל. הלגיונר הלז, שזכה באזרחות רומית בתקופת הדריינוס ומשום כך כינה עצמו בשם של הדריינוס, אליוס, בא אולי לבריגטיו מארץ-ישראל עם ה-*Legio I Adiutrix*. מובן, שאין כאן דבר העשוי להוכיח את מוצאו היהודי.

(3) ייתכן שגם גדוד מה-*Legio II Adiutrix* מ-Aquincum השתתף במסע המלחמה נגד בר-כוכבא. באקווינקום נמצאה מצבה ועליה הכתובת הבאה⁸:

- (1) ע"י במאמרו ההונגרי Magyarországi régiségek a Talmudban בודאפשט, 1893; ע"י עליו א. גרף בשנתון IMIT Évkönyv, בודאפשט, 1939, עמ' 238—239.
- (2) ע"י שייבר ב-JQR, סידרה חדשה, כרך XLV, 1954—1955, עמ' 189—197; נתנאל קצבורג: ההיסטוריוגרפיה בהונגריה, ירושלים, תשי"ז, עמ' 24. מוזר הדבר, כי בספרו של א. פרנצי, שנתפרסם זה עתה (A magyar föld népeinek története a honfoglalásig, בודאפשט, 1958), לא נזכרו היהודים כלל.
- (3) ע"י א. קרני בספרו Die Personennamen von Dazien A dáciai személynevek (בודאפשט, 1941, עמ' 183—189. המספרים 2131, 2168 נראים כשמות עבריים).
- (4) ע"י ל. ברקוצי ברבעון ההונגרי Numizmatikai Közlöny, כרך LVII—LVI, 1957—1958, עמ' 19.
- (5) ע"י שייבר בעתון ההונגרי-יהודי Új Élet, כרך XIX, 1958, מס' 18.
- (6) ע"י א. רייפנברג בספרו מטבעות היהודים, ירושלים, תש"ח, עמ' 60.
- (7) ע"י ל. ברקוצי בספרו ההונגרי Brigetio, בודאפשט, 1951, עמ' 56, מס' 95 (במקום Caeriarensi צ"ל Caesarensi).
- (8) ע"י V. Kuzsinszky בספרו Aquincum. Ausgrabungen und Funde, בודאפשט, 1934, עמ' 176.

"D(is) M(anibus) Ael(io) Silvano (centurioni) leg(ionis) II adi(utricis) domo Syria Palaestina Coloniae Capitolina(e) stip(endiorum) LXI qui vixit an(nos) LXXXVI Ael(ia) Silvana filia et heres patri c[ar]issi(mo) per Ael(ium) Filoquir(um?)

התרגום: "לאילוס סילבאנוס, קטרון מה־ Legio II Adiutrix, יליד סוריה-פלשתינה, קולוניה קאפיטולינה, שירת 61 וחי 86 שנים, אליה סילבאנה, בתו ויורשתו (התקינה את המצבה) לאבא היקר באדם, ע"י אליוס פילוקוירוס".

גם סילבאנוס איש ירושלים זה כינה עצמו בשם של הדריינוס. אין זאת אלא שהדריינוס העניק לו זכות אזרחות רומית אחרי דיכוי מרד בר־כוכבא, כתגמול על הצטרפותו ל־ Legio II Adiutrix, בעת שהלגיון חנה בארץ־ישראל. ועם הלגיון הזה הלך לאקווינקום, שם עשה ימים רבים בשירות הצבא. פילוקוירוס היה ודאי עבדו, לאחר־מכן הליברטוס שלו (עבדו המשוחרר), אשר הביאו ממולדתו.

(4) שני מטבעות (Cistophori) של הדריינוס נתגלו בהונגריה.⁹ נראה שגם אותם הביאו עמיהם לפאנוניה והלגיונרים אחרי המלחמה נגד בר־כוכבא, הואיל והמטבעות הללו הוכנסו לשימוש רק באסיה הקטנה ובחבלים הסמוכים לה.

(5) הנתונים המנויים לעיל הם כולם חפצי מזכרת שנמצאו בהונגריה. אולם בשומרון נתגלתה כתובת המדברת על כך, שבאותם הימים חנו באו י־ישראל מספר גדודי־צבא מפאנוניה עילית. גדודי צבא אלה הקימו מצבת נדר ליופיטר אופטימוס מכסימוס¹⁰:

"I.O.M. mil. v[e]xi[l.] coh. Pa. Sup. cives Sisc. [et] Varcian et Latobici sacrum fecer"

כבר ידענו מקודם, כי בדיכוי מרד בר־כוכבא השתתפו גדודי צבא מפאנוניה.¹¹ אולם על היסודות ולעיל, המשמשים עדויות נוספות, נראית השתתפות זו גדולה יותר. אגן למדים, כי מרד בר־כוכבא העיר ועורר את ממלכת רומא העולמית כולה, שהחישה עזרה גם ממקומות כל־כך מרוחקים כגון פאנוניה. והלא הסעת צבא ממרחקים כל־כך גדולים היתה כרוכה אז בקשיים עצומים ודרשה זמן רב. אם הרץ של הקיסר יצא לפאנוניה בתחלת החורף, צבא העזר לא היה יכול להגיע לפני חדרש אפריל¹². מובן שלא היו מביאים גדודי צבא מפאנוניה הרחוקה, אלמלי שרר אז שקט יחסי בחבל־ארץ זה.

אלה הם הסימנים הישראליים הראשונים על אדמת הונגריה, וכולם קשורים למלחמת בר־כוכבא. רק לאחר מאה שנה בערך מופיעים יהודים לראשונה בארץ הגר.

מס' 285 : F. Szilágyi בקטלוג ההונגרי שלו, Beszéljenek a köemlékek בודפשט, 1949, עמ' 12, מס' 285 ובספרו הגרמני Aquincum, בודפשט 1956, עמ' 54, 141, הערה 257.

(9) ע"י במאמרה של Maria R. Alföldi בשם Beiträge zur Frage der Cistophori Kaisers Hadrian Folia Archaeologica, VIII, 1956, עמ' 89–95.

(10) ע"י א. אלפלדי ברבעון ההונגרי Századok, LXX, 1936, עמ' 27, הערה 4; ע"י עוד א. דובי כספרו Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes בודפשט, 1940, עמ' 39, מס' 189.

(11) E. Ritterling ב־ PW—RE, XII, 1925, עמ' 1287 ואילך; שמואל ייבין, כספרו החשוב "מלחמת בר־כוכבא", ירושלים, תש"ו, עמ' כט–ל, סב, ריח.

(12) ע"י ש. ייבין כספרו הנזכר, עמ' פב–פג.

חקירותיו של הפרופ' יצחק בער הכשירו את הקרקע לבירור מוצאו הספרדי של פורטוגזוס
 אימרה (Szerencsés Imre), האישיות הדגולה ביותר של היהדות ההונגרית בימי הביניים¹³.
 תהא נא הערה זו אות הוקרה צנוע מאת המדע היהודי בהונגריה ליובלו השבעים של ההיסטוריון
 המובהק.

(13) ע"י אלכסנדר ביכלר בקובץ *Dissertationes in Honorem Dr. Eduardi Mahler* בראשט, 1937.

עמ' 406–414.

השתתפותם של השומרונים במרד בר־כוכבא

דומה כי אין כל חידוש בשאלה, האם השומרונים, שהתגוררו בתחומי ארץ־ישראל, נטלו חלק במרד, שבו ניסו יהודים תושבי יהודה, תוך גילויים של התלהבות וחירוף נפש מאין כמוהם, להתנער בפעם האחרונה מן השיעבוד הרומי.

אנו נתקלים בסוגיה זו, לעיתים קרובות, בכתביהם של חוקרים העוסקים בתולדות היהודים. מקצתם של מלומדים אלה השיבו על השאלה בחיוב, ואילו אחרים — בשלילה. היה זה בישוף דני בשם מינטר,¹ שטען כי השומרונים הצטרפו אל הלוחמים היהודים. המחבר הגיע למסקנתו בלי שתהיינה בידיו הוכחות כלשהן והוא העלה את טענתו רק על־יסוד מניעים אישיים. בספרו מצוי לקט ראשון של מקורות יווניים ורומיים המתייחסים למלחמה זו. קירכהיים² אימץ לעצמו השקפה דומה, אך גם הוא אינו מביא ראיות של ממש. ואילו פרנקל³ מבסס את מחקרו על דברי ר' אבהו,⁴ האומר כי בעקבות מרד בר־כוכבא פתחו גייסות הדריאנוס ברדיפת היהודים, שכתוצאה ממנה הפכו 13 ישובים לשומרוניים. זאת ועוד: פרנקל⁵ מסתמך על 'ספר יהושע השומרוני' ומוכיח כי השומרונים לא השתתפו במרד.⁶ ההיסטוריון גרץ, שתפיסתו השפיעה על החוקרים שבאו אחריו, מסתמך אף הוא על מקור זה כדי לתאר באמצעותו את מהלכו של מרד בר־כוכבא,⁷ אך מאידך מגדירו כאגדה בלבד.⁸ גרץ כותב כי אפילו השומרונים, אשר בדרך כלל צידדו באויבי היהודים — כפי שמסופר בספרי הכרוניקה שלהם — הצטרפו אל אויביהם לשעבר. זאלצר, המסתמך על גרץ, מהמר במאמרו אדות מרד בר־כוכבא⁹ על ההנחה שבר־כוכבא הכריח, ככל הנראה, את השומרונים לתמוך בעניין הלאומי היהודי, כשהם מצוידים בכלי נשק. שכן עין ב'ספר יהושע השומרוני' מביאנו למסקנה, כי אין זה מתקבל על הדעת שהם הצטרפו למרד מתוך התנדבות:

1. Münter, Der jüdische Krieg unter den Kaisern Trajan und Hadrian, 1821, p. 53

2. ר' קירכהיים, כרמי שומרון, פראנקפורט תר"א, עמ' 10.

3. Z. Frankel, Über den Einfluss der palästinischen Exegese auf die alexandrinische Hermeneutik, Leipzig 1851, p. 245

4. ירושלמי, קידושין, ד, סה ע"ד.

5. Z. Frankel, MGWJ, I (1851) p. 183

6. פינסקר מביע דעה דומה ב'החלוץ', ר' עמ' 73. על־יסוד אותם נתונים עצמם הוא מוכיח באמצעות מוכחות תלמודיות רבות, כי החכמים הביעו דעות שונות על השומרונים אחרי מרד בר־כוכבא מאשר לפניו.

7. H. Graetz, Geschichte der Juden, IV, Leipzig 1866, p. 151

8. Ibid. p. 163

9. Berliner, Magazin IV. p. 18; 31

זאת, בשל האיבה הישנה-נושנה שבין שני העמים. יחד-עם-זאת הוא נוטה להאמין שיש בתיאור זה גרעין של אמת. נויבירגר¹⁰ רואה בהשתתפותם של השומרונים במלחמות היהודים עובדה ודאית. הוא מסיק מכך מסקנות ומוכיח כי סיבת המלחמה היתה אך ורק איסור ברית-המילה, שכן אחרת לא היו השומרונים אווזים בנשק. הנה-כך, אלה הן הדעות השונות — אף-כי לא כולן — המביאות אותי לידי התבוננות במקורותיהן. לאחר בחינתן אוכל לגבוי לעצמי דעה משלי על התנהגותם של השומרונים במרד בר-כוכבא.

נניח שאין בידינו נתונים נ. לשהם על יחסם של השומרונים ליהודי ארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה השניה לספירה. ידוע לנו טיב יחסיהם ההדדיים בתקופת קיומו של הבית-השני, כאשר לא החמיצו השומרונים כל הזדמנות כדי להקניט את היהודים ולהפריע לחייהם הדתיים. השומרונים אף לא נרתעו מלשפוך את דמם של היהודים, ולכן נראה לנו כי כל שיתוף פעולה בינם לבין היהודים אחרי חורבן הבית אינו מתקבל על הדעת. מאידך, אל לנו להתעלם מן השינויים המפליגים שנגרמו בעטיים של חורבן הבית והכחדת החיים הממלכתיים היהודיים; עוינותם של השומרונים נקזה ברובה הגדול מן המחלוקות בתחום הדתי, ומבחינה זו הם לא היו שונים מכיתות אחרות שקמו בתוך היהדות, כגון הפרושים והצדוקים. לפיכך, יתכן בהחלט שהפסקת הפולחן הדתי והבאת הקורבנות, וכן הסבל המשותף תחת עול הכיבוש הרומי, שמו קץ לגילויים של עוינות הדדית. ואומנם, אין לכך זכר בספרות התלמודית המתייחסת לחקופה שלפני מרד בר-כוכבא; בשל העדר מקורות, כמעט ואין אנו י. וליים לומר דבר ודאי בנושא זה. למזלנו, מצויות ארבע קבוצות של מקורות המתייחסים למרד בר-כוכבא, היינו: יהודיים, שומרוניים, נוצריים ורומיים. אשר לשתי הקבוצות האחרונות, לא מצאנו בהן אזכור לשומרונים, ומכאן ניתן להסיק שהללו לא שימשו נושא שעליו יש לדון באופן נפרד. הסיבות לכך הן שתיים: או שהם מילאו תפקידים שונים לצד היהודים או שכלל לא ראו בהם גורם שיש להתייחס אליו. לפיכך אנו נאלצים לפנות לשתי הקבוצות הראשונות, שמהימנותן מוטלת בספק, כל אימת שצד אחד מביע דעה שלילית על הצד האחר. יכולים אנו ללכת בצעדים בטוחים אך ורק כשמצוי בידינו גם מקור אחר, אשר במקרה של מחלוקת יכול לחזק את טענתו של צד זה או אחר.

נתחיל במקורות היהודיים: המדרש (בראשית רבה, פ"ל) מספר, שכאשר הרומיים התירו את בנייתו של בית-המקדש בירושלים, היו אלה השומרונים שסיכלו את מימושו של ההיתר. ייתכן שלגירסה זו — וכך סבורים חוקרים רבים — אין על מה לסמוך, אך יחד-עם-זאת מעיד הסיפור על כך שבין שני העמים שררו יחסי עוינות. מקור אחר (תלמוד ירושלמי, תענית ד סט) מספר כי השומרונים בגדו והסגירו את מצודת ביתר — עליה הגן בר-כוכבא — לרומיים, שקצרה ידם מללוכדה. יש בכך כדי להטיל ספק לגבי חלקם של השומרונים בהתקוממות הלאומית, אלא אם-כן נניח שהמדובר הוא בבוגד יחיד, בעוד שרובם של השומרונים לחמו שכם אחד עם היהודים. במקום אחר במדרש נשמעת טענה החלטית יותר (קוהלת רבה ב יז; השווה עם גסטר, 'ספר מעשיות', סעיף 214) וזה לשונה: 'אימיקנטרן היה כותב לאדריאנוס קיסר, אל: אם למולים את שונא אלו הישמעאלים אם למשמרי שבת את שונא אלו הכותיים הרי אין את שונא אלא האומה הזאת, אליקים יפרע מאותו האיש'. אין בליבנו צל של ספק, כי הרדיפות שהחלו אחרי מרד בר-כוכבא לא פגעו בשומרונים, ומכיוון שזו היתה תוצאת המרד, נראה לנו כסביר כי הללו לא מרדו ברומיים.

דברי רבי אבהו, שצוטטו לעיל ואשר לפיהם הפכו בעת הרדיפות 13 ישובים לשומרוניים, מאשרים אף הם הנחה זו. שכן ניתן להסביר עובדה זו רק בכך שהשומרונים קיבלו את הישובים כגמול על תמיכתם ברומיים. יתכן שהתושבים היהודים הצטרפו אל השומרונים כדי להציל את עורם, ואולם זוהי הנחה קלושה ביותר.

נבחן־נא את גירסת השומרונים, הנבדלת מזו של היהודים בכך שהיא יוצרת פרק נרחב, המהווה חלק מכרוניקה רצופה. ומאחר שלכל פסוק נודעת חשיבות רבה להארת העניין ורק לעיתים רחוקות מזדמנת לידינו מהדורה שלמה של ספר יהושע, אצטט כאן את פרק מז, הנוגע לענייננו. תרגומו של הנוסח הערבי הוא כלהלן: *

כאשר מלך המלך הזה הנקרא אדריאן אחר אלכסנדר, וילך מצרימה והרג נוצרים רבים אשר התקשרו עם המשיח ובנה עיר באלחאג'ר. ויסע משם וביאו את ירושלים במצור. — ובארץ ישראל עיר ושמה יאסוף, ושם שני אחים שמרונים אפרים ומנשה. ויבוא שם איש יהודה, ובידו בני יונה, לילך ולהקריבם לכפר עליו בירושלים. וילן ביאסוף, ויקחו שני האחים האלה את בני היונה וישחטום וישימו תחתיהם עכברים גדולים. ויקם האיש בלילה וילך אל הכהן השרת בבית, ויאמר אליו, הא לך בני יונה להקריב לי; ויפתח הכהן את הטנא וירא את העכברים ויתפשוהו להמיתו. ויאמר האיש: עולה פעלו בזה. הנה לנתי במלון ביאסוף ולא היו שם רק שני אחים שמרונים ובחשכת לילה נסעתי משם, כי יראתי פן יקחו ממני את הקרבן אשר אקרב על חטאת נפשי ולא ידעתי מאומה מן העולה הזאת. וישלחו אל המלון ויוליכו משם את האחים ליסרם, ויתודו כי עשו זאת ויצו להמיתם. ויאמר אחד (מן העומדים שם) אם תמיתם נכזב מימם, הלא טוב לנו לשומם לעבדים בבית ה' כל ימי חייהם, ויאכלו קוצים כעופות וישתו מים ויישנו על הארץ. — ואחרי כן הלך אדריאן לירושלים ויחן עליה. ויצאו מן היהודים הבאים במצור דרך ברכת המים אשר בנה שלמה בן דוד אל יריחו ומהם אלוד ויוליכו משם די מחייתם. ויטילו מן על החומה ויאמרו: ראו מה עשה ה' לנו כי המטיר לנו לחם מן השמים כאשר עשה לנו במדבר. ומהם השליכו מן החומה פירות רטובים ויבשים וכאלה, ויאמרו: אכלו! כאלה הוריד לנו ה' מן השמים; ומהם אמרו: קחו מאתנו זבחים למלך, כי כאשר התאוה נפשנו נתן ה' לנו בשר לאכול כאשר נתן לנו במדבר. ותקצר נפש אדריאן במלחמה ההיא, כי האמין לדבריהם ויט אליהם חסדו. ויהי אחרי כן ויועצו יחדו שני האחים אפרים ומנשה לכתוב אל המלך, והשליכו המכתב מלועט בטיט חוצות מעל החומה והובא המכתב אל המלך ויקרא כדברים האלה: אל תאמין לדבריהם, אם תרצה ונראה לך המקום אשר משם תלכד העיר, אך החיה את נפשנו וזה יהיה פרי עצתנו. ועתה אם יש את נפשך ללכד את העיר שלח לך אנשים ליריחו וללוד וישמרו את פתחי המערות לבלי יביאו משם אוכל; גם תלכד בית לחם ואבד כל המאכל אשר צברו להביא אליהם כמו שמן ומים ואלחל וקמח. ויעש כן המלך כאשר אמרו לו, גם שלח אל אפרים ומנשה השמרונים להיות שם, והיו שם כאשר באה ירושלים במצור; ויחזק הרעב בעיר, ותאכלנה נשים את בנותיהן ואיש את בנו. והמלך בא פתאום על העיר בעת אשר שמרו את חוקם וכאשר ראו כי אבדה תקותם ויתחננו על נפשותם. וכאשר נלכדה העיר ויצו אדריאן בל יחריבו ההיכל עד אשר יבוא בתוכו. וכאשר בא שם

* מובא כאן התרגום מתוך: קירכהיים, כרמי שומרון, פראנקפורט תר"א, עמ' 85-88.

ויאחז את הכהן אשר על הבית ויאמר לו: לשם מי נבנה המקום הזה? ויען הכהן: למי אשר ברא הברואים. וכאשר בא אל המקום וירא צורות מקולעות ובצדן פסל ויאמר אל הכהן: הגם אלה עשיתם לבורא הברואים? ויאחז את הכהן להלקהו, ואז הודיע אותו כי האון הזה פעלו היהודים עובדי פסילים אבל הורן הורה אותם כי יעבדו בורא הברואים. — והמלך הרשע הזה חלץ אפרים ומנשה לפרסם בזה את הדוד, ויהי שם צלמו על העמוד בתוך העיר על פי עצת אפרים ומנשה לפרסם בזה את הדוד, ויהי שם עד היום הזה, ועוד הציב שני עמודים ויקרא שם האחד אפרים ושם השני מנשה, ויצו את הפקידים אשר הפקיד על היהודים להזהירם בל יעברו מלפניהם רק דרך אחוריהם. והיה זה לחק עד היום הזה. וילך משם אדרינוס לעיר אל ארבע היא חברון, ויעש לה כאשר עשה לירושלים. — ויאמר מנשה לאדרינוס: צו ויעשו לשמי פעמנים ויפעמו בשמי, ויעש כן וילך משם אל שכם ויבקש להחריבה. והנה הוא הולך בשדה אל לב האהלך ושמח על כי יעברו בו ויאמרו אליו אם תעשה ככה בשכם הלא ימרדו בך וכדרך אנשי לבב יבער רוחם, ובפה אחד אמרו כולם: "סלח להם בכחך הגדול". וה' הטא את לבבו לרחם עליהם, ויסלח גם לאותם אשר צבאו צבאותיהם בשכם. ובנה עיר על הר גריזים וקראה על של אביו סקרט, ודלתי נחשת אשר היו בבית המקדש מצופים זהב וכסף מעשה חושב אשר נעשו בפקודת המלך שלמה, וכמוהם לא נעשו עוד, אותם לקח והציבם בפתחי ההיכל אשר בנה בתחתית ההר אצל שכם. — והיה כאשר שב המלך אדרינוס לרומי, ויתאספו השמרונים וטהרו כל המקומות אשר היה בהם אדרינוס: והיהודים חשבו עצה רעה בלבבם ויאמרו אל המלך: לשוא הטיבות לשמרונים והם רק על צלעך ישאלו בגלוי, ראה כי כל המקומות אשר דרכת ברגליך שרפו באש. וכאשר שמע אדרינוס את דבריהם ויאמר: מות ימותו כל הנמולים. ויצו להמית אותם בכל מקום אשר ימצאו בשדה ובעירות, וגזר עליהם מלקבל גרים ומלשמור השבת והמועדים. ויבקש להחריב ולהחרים את שכם ולשומה לשדה עיים. ויברחו השמרונים בשמעם מה שנגזר עליהם, כי משנים קדמוניות יראו חרון העצום הזה, ולא ירדו עוד לביתם ולא שכנו באהל ולא נשאר להם מקום ללון כי אם המדבר והיערים והמערות. ויבוא אדרינוס וישרף את הבתים וצלב את החכמים ויהרוג את השופטים, והבאים במאסר מתו ברעב, ופגריהם הושלכו בחוצות ולא באו בקבורה, ומשפט החיים והמתים לארץ הוטל, ויוסרו בענויים במבצרים ובדרך חוצות. ואדרינוס הקריב להחריב את שכם, ויחל להבקיע דרך שער המערבית ויבא עד ארבעה העמודים על מורד ההר בין שני רגלי ההר. ויתפשו שם איש אחד הנשאר מן ההרוגים וינס אל המלך וישביעהו באלהיו ויאמר שאלתיך ביראתך מלך הזמן לשמוע את דברי, ואחר כן הטוב בעיניך עשה. שלח ותחקור אחרי דרך השמרונים, כי זה דרכם להבעיר אש בכל מקום אשר דרך שם איש נכר וזה סבת טהרתם ולא עשינו זאת להקניטך ולא משנאתנו; ולא אמרו זאת היהודים אלא במזמותם, יען עזרונך להצר אותם והביאנו לך צדה. ויאמר המלך: "הרפו מהשחית עת". ויסלח לעיר ולא השחית אותה. ויקם שלשה צורות על העמודים בעיר מן המקום אשר ברח הפליט מתוך ההרוגים ושנים על ברכת המים.

כל החוקרים שעסקו בפרק זה מיהרו לציין כי תוכנו נראה להם חשוד ואינו ראוי שיקדישו לו תשומת־לב. המלומדים טענו כי פרק זה אינו אלא יצירה ספרותית שומרונית, מעין דוגמה של העברת מאורעות ירושלמיים לשכם;¹¹ נוסף על כך יצוין כי סיפור המעשה, וכן תעודות נספחות, נתחברו במאות ה־12 וה־13, ולכן אינם ראויים לאמון.¹² בעובדה זו אין להטיל ספק, אך מסקנה נחרצת מעין זו אינה משחררת אותנו מן החובה להשוות את הסיפורים על ירושלים ושכם עם תעודות אחרות, המתייחסות למאורעות אלה. לא נוכל להתעלם מהמסופר ב'ספר יהושע השומרוני', אלא מחובתנו לבדוק האם באמת הועתקו המאורעות מירושלים לשכם והאם הפרטים השונים של המעשה הם חסרי כל יסוד.

נתעלם־נא כליל מן הדמות הראשית, המופיעה בפרק 'הקיסר הדריאנוס', ונניח כי שמו לא הוזכר כלל. אנו עצמנו היינו צריכים להחליט אם מדובר הוא במאורעות שהתרחשו בירושלים והועתקו לשכם. הקיסר שם מצור על ירושלים; דבר זה מתאים להדריאנוס ולאספסיאנוס כאחד. בה־בעת הולך יהודי להקריב זבח בירושלים, אבל דבר זה לא יכול היה להתרחש בתקופתו של הדריאנוס, מכיון שבית־המקדש נחרב שישים שנה קודם לכן. המדובר הוא, איפוא, במצור של שנות ה־70 ועל כך מעידה משטמתם של השומרונים לבית־המקדש הירושלמי. ואולם עובדה זו ידועה לנו ממילא. הם הצרו את צעדיהם של עולי־הרגל היהודיים, שבאו לעיר הבירה (קדמוניות כ ו א), התכוונו לשבש את קביעת מועדו של החג היהודי, שנקבע על־יסוד תצפיות במולד הירח (בבלי, ראש השנה כב ע"ב) וטימאו בעצמות בערב פסח את מבואות בית־המקדש (קדמוניות יח ב ב). על תקופה זו מעידים גם שערי הנחושת המופלאים, המוכרים לנו גם מן הספרות התלמודית, כגון הקישוט מעל לשער הראשי של בית־המקדש הירושלמי.¹³ הרומיים יכלו ליטול עימם שערים אלה רק לאחר חורבן הבית השני, בשנת 70 לספירה. ואולם גם המסופר בכרוניקה השומרונית על צלמים שנמצאו בבית־הכנסת, מצביע על תקופה זו וכמוהו הסיפור המקביל במדרש (איכה רבה, פתיחתא דחכימי, ט "בושנו"; בבלי, יומא נד ע"ב) מאיר פרשה זו באור בהיר. זאת ועוד: יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלביוס), המתאר את הרעב שפרץ בירושלים בעקבות המצור שהושם עליה, וכן תיאורים דומים המופיעים בספרות התלמודית, אינם משאירים מקום לספק כי פרק מז בכרוניקה השומרונית אינו מתייחס לקיסר הדריאנוס — אף כי אזכורו החוזר ונשנה הניע את החוקרים להסיק את המסקנה המוזרה כי המחבר מתכוון בעצם למצור על ביתר — אלא לאספסיאנוס.

עם־זאת, נשאלת השאלה: כיצד עלינו להבין את התיאורים הנוגעים לשכם, שכן כל התיאורים שנדונו עד עתה אינם מעידים כלל ועיקר שהמדובר הוא בחומר אגדי. ממטבעות ששרדו מאותה תקופה אנו למדים כי במקומה של שכם ייסד הקיסר אספסיאנוס בשנת 72 את העיר פלאוויה ניאפוליס. הוזה אומר, שעיר זו נוסדה מיד לאחר חורבנה של ירושלים;¹⁴ לפיכך, הודעתה של הכרוניקה, לפיה בנה הדריאנוס עיר על הר גריזים, מתייחסת אף היא לקיסר אספסיאנוס, ואך טבעי הוא כי השומרונים, ששמחו לרגל חורבנו של בית־המקדש,

11 Z. Frankel, MGWJ, I (1851), p. 184

12 E. Kautzsch, Samaritaner, Herzog Realencyclopädie

13 משנה מידות ב, ג; תוספתא, יומא, ג ד. וראה: H. Graetz, MGWJ, XXX (1881), p. 203; Idem,

Geschichte III, p. 647

14 E. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, I, 1886, p. 546

נטלו את היפה בשעריו, שהיהודים כל כך התגאו בו, והעבירוה למקדש הרומי שהלך ונבנה בעירם. יתירה מזו: אותו פסוק, שבו מספר המחבר על חטאיהם של אנשי שכם נגד הדריאנוס (דהיינו — כפי שהמחבר מסביר זאת בעצמו — המדובר הוא בהתקפה נגד הרומיים), לא זו בלבד שאינו סותר את הנחתנו, אלא להיפך — אף מחזקה. שכן מיוסף בן מתתיהו למדנו (מלחמת היהודים ג ז לב), שכאשר לחמו היהודים בשנת 67 נגד אספסיאנוס בגליל, נערכו השומרונים אף הם, באופן בלתי-תלוי לחלוטין, לקרב בהר גריזים.

עלינו עוד לתת את הדעת על העובדה, שהקיסר הדריאנוס אסר על השומרונים את הטבילה ואת קיום השבת והחגים, ובקשר לכך רדף אותם ללא רחמים. ומאחר שלא יעלה על הדעת ליחס זאת לקיסר אספסיאנוס, שרעיונות מעין אלה היו ממנו והלאה, מעיד התוכן בבירור על-כך שהכוונה היא להדריאנוס ועל-כך שהשומרונים סבלו באמת ובתמים בשנת 136, היא שנת הרדיפות האכזריות. אם נוסיף על-כך את העובדה שעל מטבעות שהונפקו בשכם בתקופתו של הדריאנוס נראה הר גריזים ועליו מקדש (המטבעות הוקדשו לזאוס),¹⁵ יחברר לנו מעל לכל ספק כי אומנם היחה לקיסר הדריאנוס נגיעה כלשהי לבירחם של השומרונים. ואולם אין זה מוכיח כלל ועיקר כי לבנייתו של מקדש זה קדם מאורע מיוחד, כגון קרי אורחים או התנגדות לרומיים. נהפוך הוא; כתובות ומטבעות רבים מוכיחים כי במסגרת מסעו הגדול, נתקבל הקיסר הדריאנוס בסבר פנים יפות ואף נערכו לכבודו חגיגות וטכסים.¹⁶ בכל המקומות האלה בנה הקיסר בנייני-פאר ואף סביר מאוד להניח כי בעת שהותו בשכם הורה להקים את הפסלים המוזכרים בכרוניקה.¹⁷ אגב, בפלאוויה ניאפוליס נמצאו על מטבעות מתקופתו של הקיסר דומיטיאנוס דיוקנאותיהם של אלילים יווניים ורומיים, ולכן פטורים אנו מלחפש סיבה מיוחדת להקמתו של המקדש לאל זאוס.

סביר להניח כי השומרונים, שביקשו להציל את בית-המקדש שבעירם מחילולו המוחלט ובעיקר למנוע את הצבת הפסלים על-ידי הדריאנוס, ידעו לספר כי גם הם הקריבו את חייהם על מזבח דתם, ומבחינה זו לא היו שונים מן היהודים. הם גם טענו כי שעה שהדריאנוס הציב בירושלים, במקום בית-המקדש, פסל לכבודו של יופיטר קאפיטולינוס, לא נותר להם אלא להיכנע לכוח. זהו הנתון העובדתי היחיד שעליו אנו יכולים להסתמך בהקשר לסבלותיהם של השומרונים. ואולם, מכיון שהמקור והגורם המניע לרדיפות אלה ברור למדי, אין לנו כל סיבה להטיל ספק — בשל הכרוניקה השומרונית — בכל המסופר בתלמוד ובמדרש. כמרכן, אל לנו לפקפק במהימנותם של הנתונים השונים ובאמינותו של הסיפור כולו. מסקנתנו הוודאית היא, איפוא, כי השומרונים לא נטלו חלק במרד בר-כוכבא ואף לא סבלו מנגישותיו של הדריאנוס. עס-זאת, ניתן לשער כי כתוצאה מבגידתם של היהודים, נמצאו אנשים, כגון אלישע בן-אבויה ואחרים, שהסבו את תשומת לב הרומיים למנהגים הפאגאניים של השומרונים, שאורח-החיים הדתי של היהודים היה זר להם.¹⁸

ולבסוף, עוד הערה ביחס לאותו חלק של הסיפור המתייחס לאספקת מצרכי-מזון לירושלים. מאחר שנוכחנו לדעת כי חלקים אחרים מתייחסים לעיר ולבית-המקדש וניתן

¹⁵ Ibid. p. 546.

¹⁶ ראה J. Dürr, Die Reisen des Kaisers Hadrian, Wien 1881, במקומות שונים.

¹⁷ על עובדה זו מעידה כרוניקה שומרונית אחרת, שהוציא לאור גויבאואר, עמ' 19: "ביומי זה לוי בא אדרינס מלך רומי ולכד את אור שלם ועבד בשכם לוח-נחשת וכתב בו לא ישכון יהודהי בשכם מבגלל אשפו כי מן השומרים היא מן ישוב."

¹⁸ דעה זו מעוגנת בעובדה שהחכמים (אף כי לא כולם) התייחסו אל השומרונים אחרי קרד בר-כוכבא כאל עכו"ם; ראה מ'נסקר ב'החלוץ', ד, הערה מס' 73.

למצוא להם אישוש גם במקורות אחרים, הרי שנוכל לתת אמון גם בקטע על המזון, ובכך תהיה בידינו תמונה מעניינת על שנותיה האחרונות של ירושלים. יצוין כי ג'וינבול¹⁹ המוציא לאור והמפרש של 'ספר יהושע השומרוני', אומר כי אויזביוס²⁰ והירונימוס²¹ מספרים כי הרומיים לכדו את יריחו בעת־ובעונה־אחת עם ירושלים ובשל חוסר נאמנותם של תושבי העיר, החריבוה עד ליסוד. אצל יוסף בן מתתיהו מצינו (מלחמת היהודים ד ח א) כי אומנם תושביה נמלטו, אך נראה כי חלקם, שהתפייס עם הרומיים, שב אל העיר (ראה מלחמת היהודים ד ט א). ואולם, מסתבר שהם לא שמרו אמונים לרומיים (אויזביוס), היינו, תמכו באחיהם, וכעדות המקורות השומרוניים, סיפקו להם מצרכי־מזון. הנחה זו מוצאת חיזוקה במאורעות שהתרחשו בעיר לוד, שלפי המקורות הנ"ל סיפקה אף היא מזון לירושלים. אליבא דיוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים ד ח א) נכבשה לוד בידי הרומיים בשנת 68. הספר השומרוני גם ידע לספר כי הרומיים החריבו את חברון, ואומנם הדבר קרה בשנת 69 (מלחמת היהודים ד ט ט). כל הנאמר לעיל מחזק את טענתנו, שכל הפרק מתאר את כיבושה של ירושלים בשנת 70.

.T.W.J. Juynboll, *Chronicon Samaritanum, arabice conscriptum*, CVI, Leiden 1848 19

.Onomasticon, ed. Lagarde 265, 13 20

.Ibid. 132, 1 21

שמואל ספראי

רבי עקיבא בן יוסף — חייו ומשנתו

מן המבוא

אנו מגיעים לפרשה האחרונה בחייו של רבי עקיבא פרשת
מרד בר כוכבא ומותו של רבי עקיבא על קידוש השם.
מכל המסורות שבספרות התלמודית על המרד ברור, כי צי-
בור החכמים בכללו תמך במרד בר-כוכבא ושיתף עמו פעולה.
יחסו של ציבור החכמים למרד בא לידי ביטוי בעמדתו של רבי
עקיבא, שלפי עדות תלמידו, רבי שמעון בן יוחאי: עקיבא רבי
היה דורש: דרך כוכב מיעקב (במדבר כד, יז) — דרך [בר] כוזבא
מיעקב. והמסורת מוסיפה: רבי עקיבא כשהיה רואה בר כוזבא
היה אומר: זה מלך המשיח⁸⁰. הרמב"ם במשנה תורה סוף ספר
שופטים אומר, כי 'רבי עקיבא חכם גדול מחכמי המשנה היה
והוא היה נושא כליו של בן כוזבא המלך'. מסתבר כי הרמב"ם
מצא דברים אלו במקור אשר אינו ידוע לנו. וכפי שאמרנו נר-
אים הדברים, כי מותם של תלמידיו אף הוא קשור בפרשת
המרד והם נהרגו בידי המלכות הרומית. להנחה זו אפשר למ-
צוא חיזוק בדבריו של רב שרירא גאון הכותב: 'והעמיד רבי
עקיבא תלמידים הרבה והוא שמדא על התלמידים של רבי
עקיבא'⁸¹. הלשון 'שמדא' מתכון כרגיל להריגה בידי המל-

⁸⁰ ירושלמי תענית פ"ד סח ע"ד.

⁸¹ אגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוין עמ' 13.

כות. אפשר גם לראות ביטוי להזדהותו של רבי עקיבא עם מרד בר-כוכבא ופעילותו בתנועה זו בכמה מן דבריו על-אודות החורבן והגאולה, וקודם-כל במתיחות המשיחית ובציפייה לגאולה המורגשות בדבריו. כדוגמא יכולה לשמש דעתו בדבר נוסח הברכה בחתימת אמירת ההגדה בליל סדר הפסח: 'וחותם בגאולה. רבי טרפון אומר: אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים, ולא היה חותם. רבי עקיבא אומר: כן ה' אלהינו ואלהי אבותינו יגיענו למועדים ולרגלים אחרים הבאים לקראתנו לשלום, שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים'⁸². בעוד רבי טרפון סבור שיש לברך רק על הגאולה שהיתה במצרים, הורה רבי עקיבא כי יש לברך על הגאולה העתידה.

ואולם אין הוכחה, כי מסעותיו של רבי עקיבא תכליתן היתה להכין את המרד ולגייס אנשים וכסף לצורכי המלחמה. מקצת מסעותיו, כגון נסיעותיו לרומא ולנהרדעא ואחרות, היו עוד בחיי רבן גמליאל, שמת כפי הנראה לפני שנת 115, ונעשו אפוא כשבע-עשרה שנה לפני פרוץ המרד. במסורות השונות על הנסיעות האחרות אין כל רמז על זיקה כלשהי בינן לבין המרד. אמנם ייתכן, כי אחדות מן הנסיעות נתכוונו לשם המרד, אולם אין בידינו כל הוכחה או רמז או סיוע לכך במקורות.

אין חכם מחכמי המשנה והתלמוד, אשר המסורות הרבו כל-כך לספר על מאורע ממאורעות חייו כמו על מאסרו ומותו של רבי עקיבא. מסורות רבות בצורות ספרותיות שונות מספרות על מאסרו, על מגעו עם תלמידיו בזמן מאסרו, על שיחותיו עם אנשי השלטונות בשעה שהוצא להורג, וכן הן מכילות תיאורים שונים של החרדה והזעזוע בפמליה של מעלה בשעה ש'סרקו את בשרו במסרקות של ברזל'. יש שהמסורות אינן מספרות אלא על רבי עקיבא בלבד, ויש שמעשה מיתתו נכלל במסגרת הסיפורים על עשרת הרוגי מלכות, שהוצאו להורג בימי השמד שלאחר מרד בר-כוכבא. אולם גם בתיאורים כלליים אלו של

⁸² פסחים פ"י מ"ו

עשרת הרוגי מלכות מהווה תיאור מותו של רבי עקיבא היסוד העיקרי בסיפור. סיפורים אלו מכילים מסורות ורעיונות על קידוש השם, השגחה עליונה, מידת הדין וצדקתה, ויש בהם אף מן ההטחה כלפי מעלה על מידת הדין הקשה שפגעה בחסיד ובחכם שבכל הדורות. הם מעלים על נס את התנהגותו של רבי עקיבא עם הוצאתו להורג, את השלווה והביטחון בדרכו והדבקות באלוהיו עד רגעיו האחרונים, התנהגות שעוררה את השתוממותם ואפילו את רוגזם של הסרדיוטות שמונו על הריגתו. המסורת מספרת, שבשעה שבאו להוציאו להריגה זמן קריאת שמע היה, והוא המשיך בקריאה, וכששאלו הממונה על הריגתו, או, לפי נוסח אחר, תלמידיו: 'רבינו עד כאן? אמר להם: כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה 'בכל נפשך אפילו נוטל את נשמתך'. אמרתי, מתי יבוא לידי ואקימנו, ועכשיו שבא לידי לא אקימנו?' ומסיימת המסורת: והיה מאריך ב'אחד עד שיצאה נשמתו באחד'⁸³.

התנהגותו של רבי עקיבא בשעה שקידש את השם ודבריו שענה למעניו ולתלמידיו שימשו מופת להתנהגותם של מקדשי השם בכל הדורות, בימי הרדיפות והגזירות, בכל תפוצותיהם. קשה להסיק מן המקורות באיזה שלב בדיכוי המרד נאסר רבי עקיבא והושם בבית הסוהר, אולם נראה כי לא נאסר אלא לאחר המרד, בתקופת הרדיפות והגזירות על המצוות שנגזרו לאחר דיכוי על ישראל. רבי מאיר מספר על קריאת שמע שקראו לפני רבי עקיבא בחשאי 'מפני קסדור אחד שהיה עומד על הפתח'⁸⁴. בכמה מסורות מודגש, כי רבי עקיבא נאסר מפני 'שהיה מקהיל קהילות ברבים ועוסק בתורה'⁸⁵. מסתבר כי רבי עקיבא ישב זמן ניכר בבית האסורים. עוד הספיק לעסוק בצרכי ציבור ולענות לשאלות בהלכה בשבתו בבית הסוהר. מאנשי הנשיאות לא נשאר איש לאחר המרד, ולא היה אדם אשר יעבר את השנה ויקבע את לוח השנה, ורבי עקיבא בשבתו בבית האסורים עיבר שלושה עיבורים מראש מתוך

⁸³ ירושלמי ברכות פ"ט יד ע"ב; בבלי שם סא ב.

⁸⁴ תוספתא ברכות פ"ב ה"ד. ⁸⁵ ברכות סא ב.

חשש, שמא לא יהא להם לישראל בשנים הסמוכות בית-דין מוסמך וישתבשו סדרי המועדות⁸⁶. במקורות תנאיים מבו-ררים מסופר על שאלות בהלכה, ששאלו את רבי עקיבא בשב-תו בבית-האסורים. החכמים לא יכלו לבוא אל רבי עקיבא בפרהסיה, ורק בעזרת שוחד עלה בידם להגניב אליו אדם שישאלהו שאלות בהלכה, או שאחד החכמים עשה עצמו רוכל ובין הכרזה להכרזה על מרכולתו, הגניב שאלה בהלכה. בייחוד העלו בפני רבי עקיבא שאלות קשות בהלכות אישות, שהעלתה המציאות של ימי הרדיפות, כגון אשה ללא ילדים שבעלה מת או נהרג ולפי ההלכה היא נזקקת לייבום בידי אחד מאחי הבעל או לחליצה, והשאלה היתה, אם החליצה כשרה גם אם לא נעשתה בבית-דין אלא 'בינו לבינה' ובבית-האסורים⁸⁷. בתקופת מאסרו היו גם זמנים אשר אחד מתלמידיו, רבי שמעון בן יוחאי, יכול היה להגיע אליו וללמוד תורה מפיו. אלא שרבי שמעון בן יוחאי ממשפחה שקרובה למלכות היה, ומתוך שיח-תם ברור שבשמיעת דברי תורה מפי רבי עקיבא הסתכן במיו-חד השומע, רבי שמעון⁸⁸. בימים האחרונים מצוי היה אצלו תלמידו רבי יהושע הגרסי, שהיה מבקר אצלו יום-יום, אולם לא היה, או לא הורשה, לשהות אצלו בשעת המתתו.

הריגתו היתה בקיסרין⁸⁹, מושב הנציב הרומי, ומסתבר כי גם ישב בבית-הסוהר בעיר זו. לפי רשימה שנשתמרה בספרות הגאונים הומת רבי עקיבא בה' בתשרי⁹⁰ והובל לקבורה לאנטיפטריס⁹¹. תיאורי מותו של רבי עקיבא, שהותו של רבי יהושע הגרסי אצלו בימיו האחרונים, הוצאת גווייתו מבית-הסוהר, הלווייתו וקבורתו משולבים בהם סיפורי פלאות, והאוי-רה בהם היא אגדית מובהקת; אליהו הנביא, על אף היותו כהן, משתתף בהוצאת הגווייה ויחד עם רבי יהושע הגרסי נושא את

⁸⁶ סנהדרין יב א. ⁸⁷ יבמות פ"ב מ"ה ובשני התלמודים שם.

⁸⁸ פסחים ק"ב א. ⁸⁹ שמחות פ"ח ה"ט.

⁹⁰ הלכות גדולות סוף הלכות תענית, לפי נוסחאות עיקריות. ראה מה-דורת הילדסהיימר, עמ' 193.

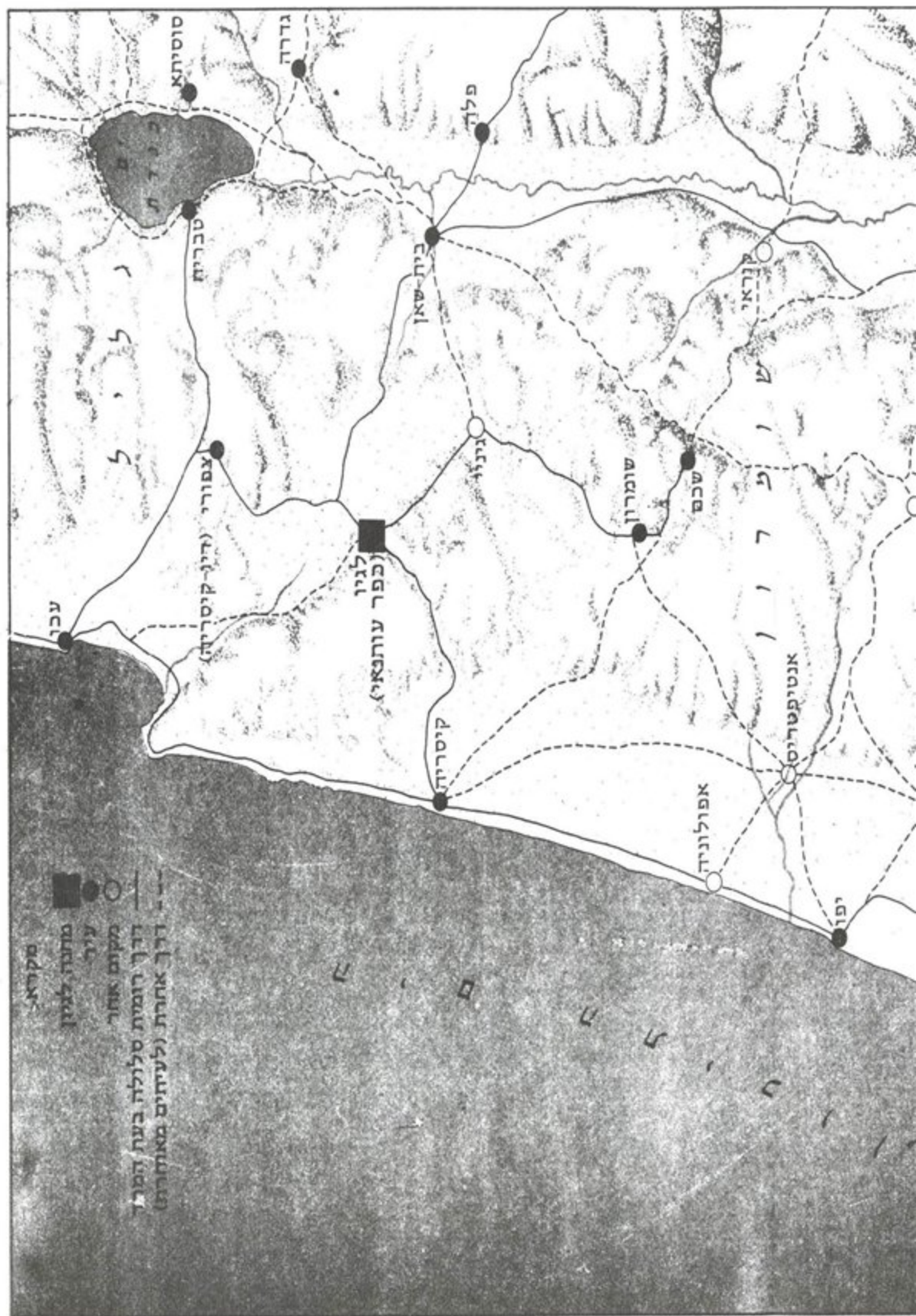
⁹¹ מדרש משלי פ"ט.

מבוא

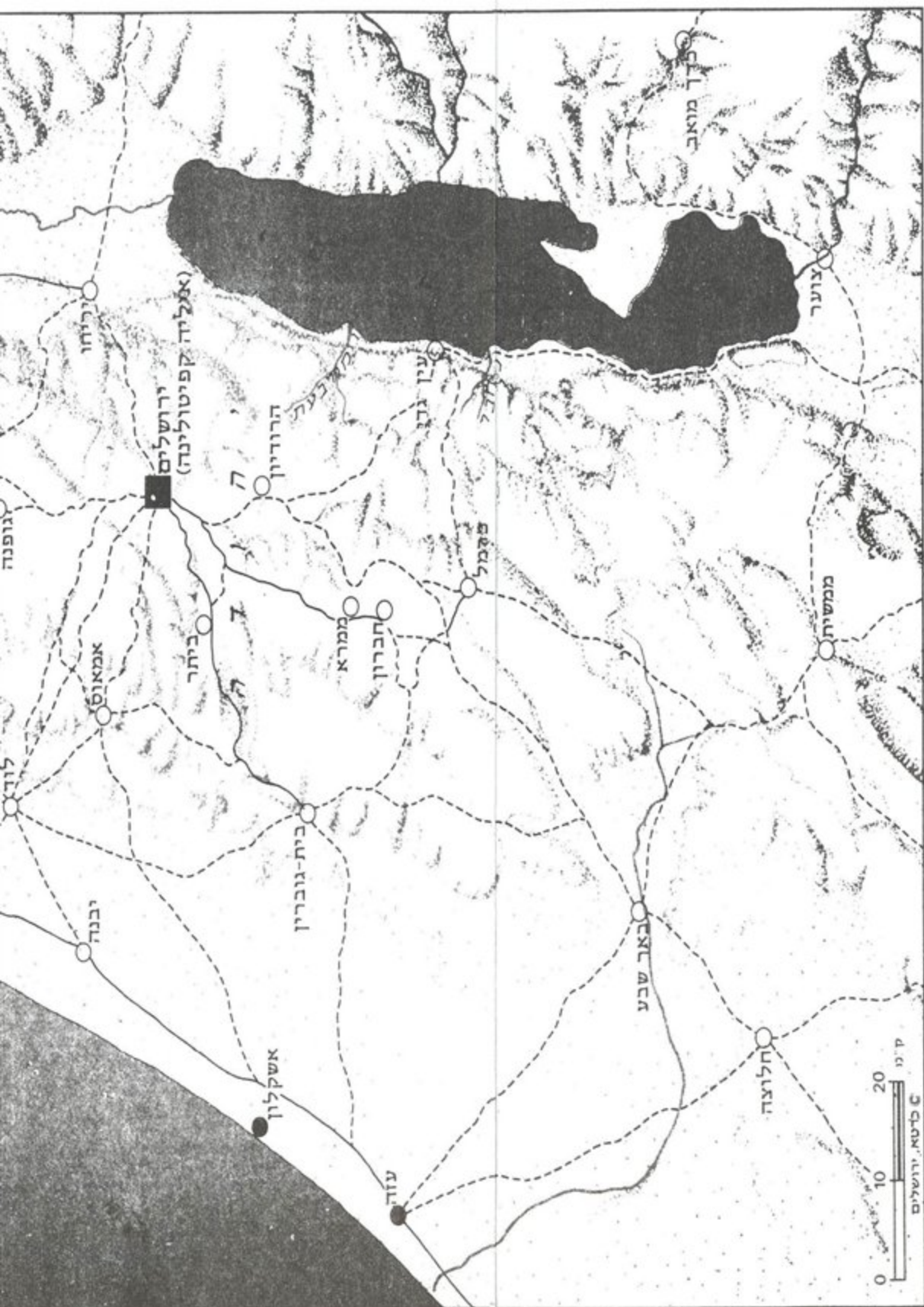
רבי עקיבא. אולם נראה שבתיאורים אלו משוקעת מסורת שהשלטונות לא נתנו לקבור את גופו, ורק כש'מצאו פתח שער בית־האסורים פתוח ושר בית־הסוהר ישן וכל האסורים ישנים, השכיבו את רבי עקיבא על המיטה ויצאו'⁹².

⁹² מורש משלי שם.

פרובינקי יהודה בזמן מרד בר-כוכבא

המפה הוכנה בעזרת ב' איזק, על בסיס מפתו של דר' י' רול על הדרכים הרומיות, שעובדה במסגרת הוועדה לחקר אבני-המיל בישראל, שליך אוניברסיטת חל-אביב

פ' בנואה; י' מיליק; ר' דהיו

טקסטים עבריים וארמיים ממערות ואדי מורבעאת*

22. שטר מכר מקרקעין, בעברית (131 לספה"נ)
(PL. XXXIII-XXXIV)

פפירוס מעובד היטב, בעל סיבים בולטים, בעובי בינוני; גוון חום בהיר וכהה (שני הקטעים הראשונים). דיו שחור בלתי-שווה בעוביה. ממדי הקטע הראשון 70×48 מ"מ. גודל מקורי 160 מ"מ. הכתוב בצד הפנימי של השטר, במאונך לסיבים; בצד החיצוני, חתימות. השוליים הימניים בלתי-שווים, בין 3 ל-18 מ"מ. הרווחים בין השיטין שווים יחסית, 3 מ"מ בקירוב. שורות הכתב משתפלות לימין. בין הטקסט הראשון וההעתק רוח של 18 מ"מ בקירוב.

למרות ההבדל הגדול בכתב בין המקור (I) וההעתק (II), שייכותם של כל הקטעים לאותה התעודה דאית, לאור איכות הפפירוס וצורכי הקונטקסט. המרחק המשווער בין הקטעים 1 ו-2 מחושב על-פי שורה 3. המצב ההרדי של הקטעים 3 עד 9 מוטל בספק. סידור הפיסות המרכיבות את קטע 9 מבוסס על התבחינים החומריים ועל הקונטקסט. מספור השורות במיקבץ: 1-9 שרירותי במידה רבה.

גובה האותיות: מירבי 8, מזערי 1, ממוצע 2 מ"מ.

הכתב, הרהוט מאוד במקור, נעשה קטוע יותר בהעתק, שבו האותיות בעלות הצורה הרהוטה אינן מקושרות אלא לעיתים רחוקות במשלכות (ligatures).

לאור מצב ההשתמרות ואופיו ההשערת של הפיענוח, תוכן השטר הזה, העוסק בנכס-דלא-ניידי, אינו יכול להיות מדויק בפרטיו. אם מדויק הדבר, כי הנכס המוערך ב-50 דינר (שורה 2) נמכר ב-40 דינר (שורה 4), אולי מדובר בקרקע שנתפסה בשל חובות. במקרה זה ההבדל בסכומי הכסף מתבאר על-ידי הריבית, שנוספה על הסכום המקורי של ההלוואה, שהגיעה ל-40 דינר.

על שטרי-מכירה של נכס-דלא-ניידי עיין: 'בית וקרקע בנוסח היהודי המסורתי', ש. אסף, מילואים ל'תרביץ', א' 3, עמ' 24-27.

14 ב למרחשון שנת אחת לנאולת ישנר] אל ... [... כסף זוחין]
50 טובין ת שום כלם את מקום שלחזקא אחרי בפרען בתחנתמן ... [...]
מערב ירשי אבשי יוחנן צפון חנן בר חנינא ואחרים דרום חל'יפא ... [החרבין] ...
... יהוסף בר אדי בכסף 40 זח ואני בר חזקא קבלן ... [...]
5 דחה לסופו ל ... בלא רשות שלעלם ואני יהוסף ... [...]
כמוש בחים ולעלם בני יהנו אתה רשת שלעלם

* שים לב: בפרק זה מצויות התייחסויות לתעודות ולצילומים המופיעים במקומות אחרים ב-DJD.

[בארבעה עשר] לנרחשון חזקיה ויהוסף []
 [] []
 מעתה ועד עולם [] [] בשנה []
 10 [חזקיה] [] אם ה' [פרען] שבתחומין []
 או חסר ללוקח תנחומי המ' קום ה' [] מורח חוני ואחרים מערב יורשי בר [אבשי]
 אבשי [צפון חנין בר חנינא ואחרים דר'נוס] חליפא בר' ... המכר הזה בתחומו והחרובים

[ארבעה וש' עלו []
 []
 [] 15
 []
 []

Verso (Pl. XXXIV)

[]
 []
 [] 20
 [יהו] סף בן ...
 ש[]
 חזק[]
 ש[]

שורה 1. כאן ובשורה 2, התיבות מקושרות במשלבת, חוץ מן הראשונה, המקושרת ישירות לספרה "10". מונים את ראשי הקווים המבטאים את התיבות. ה'ש' מעוצבת בלולאה יחידה. החל משנת המילים כתובות במשיכת קולמוס אחת, בלי הרמת היד. הוא הדין ברוב המילים בשורות 2-6. ה'ג' נצטמצמה לקו אחד.
 שורה 2. פיענוח המילים הספורות של השורה הזאת משוער מאוד. במילה בפרען ה'פ' בלי לולאה פנימית, מקושרת מלמעלה כמו בצפון בשורה 3.
 שורה 3. פיענוח ודאי על-פי השוואה עם השורות 11 ו-5. הדין של ה'ש' באבשי מחוקה חלקית. על-גבי ה'ר' בדרום נון סופית מן השורה שלפניה.
 שורה 4. משלבת ה'ס' עם ה'פ' ביהוסף זהה כמעט לזאת הנמצאת בכסף. המילה ואני, הכתובה במשיכת קולמוס אחת ויוצרת משלבת בלתי-רגילה, נדרשת על-פי ההקשר.
 שורה 5. יהוסף: חוץ משתי האותיות הראשונות, השאר מפוקפק מאוד, אף שמשלבת ה'ס' וה'פ' מזכירה למדי את זאת של שורה 4.
 שורה 6. פיענוח השורה הזאת מפוקפק מאוד, חוץ מן המילה האחרונה, שבה ה'ש', שנצטמצמה ללולאה, מסתברת על-פי השוואה עם אותו הביטוי בשורה הקדמת.
 שורה 10. עקבות שתי האותיות מתחת לשבתחומי [] שייכים בלי ספק ל'ק' ול'ר' של המקום שבשורה הבאה.
 שורה 11. במורח ה'מ' פגומה מימין ונוגעת במקרה ב'ו'. ה'א' של אבשי בצורה סופית.

Bibl. LX, 1953, p. 284.

שום "הערכה, אומדן", ביחוד "תיאור והערכה של נכס שנתפס והוכרז על מכירתו הפומבית", יאסטרוב, עמ' 1535.

הסימט של הכינוי כלם מתייחסת למילה ברבים, כגון נכסין, הנזכרים לעיל. את מקום מקביל לאותו ה' בלשון המשנה המשמש כינוי רומז; סגל, סעיפים 416 וכו', עמ' 202. יש לתעתק: אותו המקום. עיין שוב שורה 6. הדברים הבאים מאמתים כנראה חלקית את שורה 10.

חזקא: הוא חזקיה משורה 7. חילוף הצורה הרשמית של השם נמצא לרוב בכתובות ובכתובים התלמודיים. השם חזקיה ידוע מתקופת המלוכה עד לתקופה הביזנטית; יוספוס (מהדר' ניוה, מפתח, עמ' 512); יאסטרוב, עמ' 446. אם הקריאה נכונה, אותו האיש נקרא גם כן חזקא בשורה 4, והשווה אבשי ובר אבשי בשורות 3 ו-11-12.

פרען "תשלום (של חוב)" הוא בלי ספק כתיב משובש של "פרעון", המוכח בלשון המשנה רק על-פי "פורען" בארמית-יהודית; עיין 42, הערה.

שורה 3 ו-11-12: תיאור גבולות הנחלה, כמו ב-25 ו-30, ובתעודות הארמיות שפורטו ב-Revue Biblique LXI, 1954, pp. 182-90; Biblica, XXXVIII, 1957, pp. 255-64. יש לציין, כי שמות ארבעת הכיוונים מופיעים בלי ה"א הידיעה בטקסט הזה שבלשון המשנה, בעוד שבארמית הם מיוחדים.

אבשי הוא שמה של דמות מקראית מן המאה העשירית (בשינוי: אבשי). זה בלי ספק קיצור של אבשלום (שינוי של אבשלום); כשם פרטי של אשה, אבשי ידוע אצל הפלמירים: Les Annales archéologiques de Syrie, II, 1952, p. 224; Inventaire, VIII, 12, מס' 4.

לפני שם המשפחה חסר בר, כמו ב-8, ואולי בשטר שנתפרסם ב"ביבליקה", שם, עמ' 268.

חנינא: השם לא היה מוכר כנראה אצל היהודים לפני המרד הראשון. חנינא, סגן הכוהנים, משנה, אבות ג ב ועוד, מוטל בספק, מאחר שבכתב-היד נמצא גם את חנניה, שהיה נפוץ יותר בתקופה ההיא. אך לאחר 66-73 ועד התקופה הביזנטית, חנינא הוא שם מקובל מאוד: חנינא בן תרדיון (יש לתקן ל"תדריון": עיין סוקניק, תרביץ, א' ס"ד 30-1929, עמ' 139, הערה 1); ממקדשי השם בשנת 135, משנה, אבות ג ב, וכו'; חנינא בן חנינאי, תלמידו של רבי עקיבא, משנה, אבות ג ד וכו'.

חר(ו)בים, כתוב כאן במשובש ובכתיב מלא בשורה 12. שורה 4. השם הפרטי אדי ידוע בסורית, עדאי, ובספרות התלמודית, אידי: יאסטרוב, עמ' 45. אשר לקיצורים הקרובים לזה עיין Liber Annuus IV, 1953-4, p. 267. זו: צורת יחיד של עצם הנימנה בתריסרים רגילה בלשון המשנה; סגל, 8397, עמ' 195 ואילך.

שורה 5. דחה 'לדחות, להשהות'. לסופו כמוהו כסופו בלשון המשנה. שורה 6. כמוש בתים אם הקריאה נכונה, וזה לכדי חיא שב-19¹¹, והוא, איפוא, סוף המשפט המדבר על "חידוש" החזה.

יהנו: נפעל, ולא פיעל, של הנה "ליהנות, להפיק תועלת, לקחת חלק ב-". אתה: משמש ככינוי רומז, עיין הערה לשורה 2.

- שורה 7. חזקיה ויוסף, שמות הצדדים המעוניינים; עיין שורות 2, 4, 5. בקטע 9 [חזק] נמשך בשם משפחה או מקצוע, אך עיין בהערה לשורה 10.
- שורה 9. מעתה ועד עולם מקביל למן יומא דנה ולעלם של החוזים הארמיים.
- שורה 10 מקבילה כנראה לסוף שורה 2 בקטע 1 אבל ה'ה' מהווה קושי; אולי יש לשחזר: [אחרי] ה[וא בפר]ען. הקושי האחר בא מן העובדה, שהקבלה זאת מניחה אורך מוגזם לשורה 1.
- שורות 10–11. אם יתיר או חסר "פחות או יותר", הבא אחרי ההגדרה המשוערת של השטח, נמצא בשטרות עבריים או ארמיים; עיין 143, הערה, ר' Biblica XXXVIII 1957, p. 261.
- שורה 11. ללוקח "לקונה". כמו לזבנה בשטר שפורסם ב"ביבליקה", שם, עמ' 258, שורה 3 של התעתיק. עיין 153, הערה.
- שורה 11–12 מקביל לשורה 3.
- חוני, קיצור של חוניה, נפוץ בקרב החכמים, למשל, חוני המעגל, משנה תענית ג' ח', ונכדו, ירושלמי תענית פ"ב, סו ע"ד, וראה גם "ביבליקה", שם, עמ' 259, שורה 4.
- שורות 11–12. אבשי חוזר, שכן המעבר משורה אחת לחברתה הוא מן הסיבות השכיחות ביותר לדיטוגרפיה, עיין 3, note 4 (1956) BASOR 143.
- שורה 12. חליפא שם פרטי של אחד הרבנים: אבא חליפא בבלי, בבא בתרא קכג א (שינויים: חילפא, חלפא); אחד השמות הרבים שנגזרו מן השורש חלף; אותו השם ב-24C₁₉.
- המכר הזה; עיין הערה על הקריאה, ופירוש ל-31, קטע 4.
- שורה 12 תחומו ושורה 13 עלו שיבוש, כפי ששכיח מאד בטקסטים הספרותיים של קומראן.
- שורה 14–17 ארבע או חמש שורות חסרות המקבילות לשורות 3 (סוף) עד 6.
- שורות 18–24. חתימות, שבע במספר, כמו בתעודה 21; שש חתימות ב-42, Revue Biblique LXI, 1954 pp. 182–190, "ביבליקה", שם, עמ' 255–264. בכל זאת נותר ספק לגבי העקבות הקלושים בחתימות הראשונות; השייכות הן לשלוש שורות? בייחוד כדאי לשים לב לכך שחתימתו של יהוסף, שורה 21, שייכת כנראה לסופר, החותם בדרך כלל במקום השלישי.
- קטעים 10 עד 12, לא ממוקמים (PL. XXXIII):

10

[ע ב א א • • לען]

11

[ש • •]

12

[ח • •]

23 שטר מכר (2) ארמית (132 לספה "נ לערך")
(PL. XXXIV)

פפירוס מאיכות טובה, בעובי בינוני; גוון בהיר; פנים וגב מושחתים. דיו שחור בעובי בלתי-שווה. ממדים 80 x 50 מ"מ. כתוב בצד הפנימי של השטר, במאונך לסיבים; חתימות

בצד החיצוני. שוליים צדדיים בין 8 ל-20 מ"מ. הרווחים בין השורות 4 מ"מ בממצוע. בחלק הלבן בין שני הטקסטים הכתובים, קרוב יותר לשורה השניה של ההעתק, שים לב לשני חורים שהאחד מהם, משמאל ל'ל' בשורה 3, מחזיק עדיין קטע של חוט הפשתן ששימש לגלילת "הכתב הפנימי"; על דוגמאות אחרות של שטרות כפולים (מקושרים) שנשמרו עם חוטיהם, עיין בהקדמה לתעודות 29 ו-115. "הכתב הפנימי", שאינו מכיל אלא שתי שורות, נותן רק את סיכום השטר; עיין לעיל, בהקדמה ל-21.

גובה ממצוע של האותיות 4 מ"מ.
כתב רהוט.

המילים הספורות שפוענחו, לא בלי ספקות, נותנות מקום לשער כי ענייננו בשטר-מכר של נכס-דלא-ניידי.

צד פנימי. שורות 1 ו-3.

ב10 לשבט שנת חדה לאחר[ות] ?
"עשרה בשבט, שנה ראשונה לאחר[ות] ישראל . . ."

שים לב למשלכות של ה'נ' וה'ת' ושל ה'ד' וה'ה'. במילה האחרונה, ה'ח', שנשמטה מחמת רשלנות, נוספה כנראה במגושם על-גבי ה'ל' ומעל ה'ר' המאורכת במוגזם. אם קריאת התאריך מדויקת, התעודה היא מן המחצית השניה של ינואר 132; עיין הערה ל-22, ול-24B. שורה 5: קרא אולי:

זבנת לך בכסף סלע[ין]
[(עפר זה), אני מוכרו לך בסך . . .] סלעים."

רוב האותיות נהרסו על-ידי הקרע. משלבת של נ' רת', וזה לזו שבשורה 1; ס' רפ' משולבות. שים לב לצורה המיוחדת של ה-ס' במילה סלע[ין], הפתוחה למעלה מימין. על הביטוי "אני מוכרו לך בכסף . . .", עיין "ביבליקה" XXXVIII 1957, עמ' 259, שורה 7 ועמ' 264, שורות 5 וכו'.

שורה 7. בהתחלה אפשר לקרוא: למקנה: "לקניין". ביטוי זה חוזר ב-29, ובקטע המצוטט ב"ביבליקה", שם, עמ' 259, שורה 9 ועמ' 263, שבו נמצא את ההתייחסות לנוסח של רבי האי גאון. בצד החיצוני, בגובה הרווח שבין שורות 3 ו-4, במרחק 30 מ"מ מן השפה השמאלית של הפפירוס, החתימה הראשונה, שנשטשה כמעט כליל: יהו . . . בן . . .

24. שטר חכירה, בעברית (שנת 133)
(Pl. XXXV ו-Pl. XXXVII)

פפירוס מאיכות טובה, חלק (A-D) או מקומט מעט (E-K), בגוון אדמדם (A-D, G), צהבהב בהיר (E-F), או אפרפר (I-K). דיו שחור, מיטשטשת.

ממדי החלקים שנשמרו: 285×165 מ"מ (A-D), 125×160 מ"מ (E-F), 25×60 מ"מ. (G), 15×33 מ"מ (H), 60×40 מ"מ (I), 30×17 מ"מ (J), 22×13 מ"מ (K). הכתוב בצד הפנימי בכיוון הסיבים; אין כתוב בצד החיצוני. השטרות ערוכים בעמודות, בלי שוליים עליונים. המרחק בין העמודות אינו שווה; שורות הכתוב משתפלות קלות לשמאל. הרווח בין השיטין: 4 מ"מ בקירוב. המגילה הראשונה (A-D) מכילה לפחות ארבע תעודות (אך ראה הערה ל-D16), אחת לעמודה; ממדים משוחזרים של העמודות: 120 (?) מ"מ בקירוב לרוחב (A), $70 \times \pm 155$ מ"מ. (B), 70×147 מ"מ. (E), $70 \times \pm 155$ מ"מ. (D); ממדים משוערים של המגילה הראשונה: $400 \times 165 \pm$ מ"מ. מן המגילה השניה נשארו שתי עמודות: $125 \times 75 \pm$ מ"מ. (E), $80 \times ? \pm$ מ"מ. (D). G-K מהווים את שאר שלוש או ארבע המגילות. את המקומות החסרים והחלקים הפגומים המרובים אפשר בדרך כלל לשחזר על-פי הפסקאות המקבילות. עקב כך לא נצדיק בקבוצה תעודות זאת בפרוטרוט את הקריאה שלנו, חוץ מהערות שיובאו כפעם בפעם בפירוש. כתב יפה מאוד "של הלשכה", בדומה לזה של מכתב 46. האלף-בית, כזה של 24 ו-46, חוץ מפשוט קל של תנוי האותיות, עודנו האלף-בית של הכתב הספרותי; עיין בלוח, ציור 23. בסופי השורות מופיעה לעיתים הצורה הרהוטה של כמה אותיות: B 17 ת; C 9 ש' רה'; E 7 א' רל'; E 9 נ' מ'; E 11 ט' י' משולבות עם הדי; I 2 מ' ע' ר'. נקל להבחין שלוש ידיים שונות: האחת ל-A עד I, השניה ל-J והשלישית ל-K. מקבץ 24 מהווה דוגמא נאה של *διασπρώματα* המוכר מן הפפירוסים היווניים ממצרים; עיין 1. L. Mitteis, Grundzüge, II, pp. 102ff. ובהקדמה לפפירוס Oxy. 274 (המכסה את השנים 85 עד 97 לספח"נ בקירוב): Oxyrhynchus Papyri II, pp. 259-62. אלה היו מגילות פפירוס שעליהן העתיקו, בסדר אלפביתי, את שמות הצדדים הנוגעים בדבר, את המסמכים המקוריים ואת סיכום המסמכים הנוגעים לרישום המקרקעין ולעסקי-דלא-ניידי בכלל, ישוב אחר ישוב. הם הוצגו ב-*ἐν τῇ τῶν ἐγκτήσεων βιβλιοθήκῃ* (ל. מיטאס, שם, עמ' 93 ואילך), שהוא ארכיון ממשלתי, מעין המשרד לרישום קרקעות ומשרד נוטריוני גם יחד (אחד למחוז), או ששמרו את התעודות הפרטיות. מעניין לציין, כי המינהל האוטונומי של המורדים המשיך בנאמנות בשיגרה המינהלית היוונית-רומית, ולא שינה אלא את שפת התעודות. ה-*διασπρώματα* של מקבץ 24 באו כנראה מארכיוני אלאותרופוליס (עיין הערה ל-B8); לאחר מכן הובאו למערות מדבר יהודה על-ידי המורדים, שנמלטו מפני המתקפה הרומאית, או לאחר המלחמה, על-ידי הלגיונרים הרומאים, במחשבה לשוב ולהשתמש בהם בעתיד. מקבץ 24 מביא שורה של חזי חכירה בין כמה בעלי קרקעות מאותו הישוב, עיר נחש, השוכנת סמוך לאלאותרופוליס, לבין הלל בן גריס, בלי ספק מנהל (פרנס, 42) הכפר. זה תוכנם: לאחר ציון התאריך, הנשוא והצדדים הנוגעים בדבר, באה הפסקה המחייבת על עובדת החכירה. ב-B-D נוספה כאן פסקה המדברת על מקרה של אי-כיבוד התנאים מצד החוכר. בכל הטקסטים מוצאים את הסעיף הקובע את משך זמן החוזה: תקופה של חמש שנים, מציין E. אחרי כן בא ציון כמות התבואה המדויקת שחייב החוכר להביא מדי שנה לפרנס, המפריש מצידו, כמעשר (?), לאוצר המפקדה הראשית של בן כוסבא. הפסקה הסופית הקצרה עוסקת כנראה בתקפותו של המסמך. לבסוף, העתק החתימה של החוכר ושל שמעון בן כוסבא.

מפתיע להיווכח, כי אדמותיו המעובדות של כפר בשפלה נחשבו שייכות לשמעון בן כוסבא (F7, E7, C8, B9). כהשערה, נעלה את הצעת הפתרון הבאה: ידוע, כי משנת 70 לספה"נ היתה אדמת ארץ-ישראל למקרקעי האימפריה, והקונים או החוכרים היו חייבים להעלות מס למלכות; ראה מראי-מקומות בהקדמה לתעודות 89-107. יתכן שמנהיג המרד נטל לעצמו את זכויות הבעלות הללו, ואיכרי ארץ-ישראל, שישבו במחוזות הנשלטים על-ידי כוחותיו, נחשבו, איפוא, איכריו של נשיא ישראל. יתר-על-כן; מקבץ 24 מבחין הבחנה ברורה בין השכר שחייב החוכר לפרנס למעשר (?) שמעלה הלל לאוצר המדינה (עיין C16, הערה). לא מן הנמנע הוא, כי המס האחרון הזה המשיך את ה-*annona militaris* של פלסטינה הרומאית.

חוץ מן העניין הלשוני והמשפטי שיש בו, מקבץ 24 מכיל שני פרטים היסטוריים בעלי חשיבות מסוימת: ציון מגוריו של בן כוסבא בהרודיון (B4, הערה) והברזמניות של מחזור השמיטה ותקופת החרות, דבר המאפשר לקבוע את תחילתה של אותה תקופה באחד בתשרי 131; ראה הערה ל-B₁.

A (Pl. XXXV)

החיבור בין A ו-B, בגובה שורות 12 ו-14 של B, ושייכותו של הקטע העליון לאותו הפפירוס אינם ודאיים לחלוטין.

[נשירן לשבט שנת שנים לנאול]
[על יד שמעון]
[]
[]
[]
[5
[אני מרצוני חכרתי המך ה[ח]ם [מ]
[נקצת עפר שיש בעיר נחש בחכיר משמעון]
[נשיא ישראל]
[ת עפר
[ממנה]
[10
[מאתו
[ח[ח]טין]
[שלמו[ח] שני]
[שאהא]
[כל]
[15
[שטה]א מודד]
[על ג אוצר]

מספר השורות החסרות מהתחלת העמודה ועד סופה אינו ודאי. עריכת הטקסט שונה מזו של העמודות הבאות.

שורות 6-8. שחזור משוער על-פי F6-8.
שורה 12. עיין E10. אך ציון התבואה (שורה 11) לפני זה של משך זמן החוזה אינו

נמצא בשאר ההעתקים.

שורות 17/16: על-פי B19 וכו' ו-F14 וכו'.

B

(PL. XXXV)

מיקום הקטע הפותח ב־בש בהתחלת השורה ה־11 אינו ודאי כל צורכו. מיקומו של הקטע הפותח ב־בוצר ב־ (שורה 19) אינו ודאי, אף לא עצם שייכותו ל־B¹.

[ב]עשרין לשבט שְׁנָן[ת שְׁתִּינָם]
 [ל]נֹאלֶת יִשְׂרָאֵל עַל יַד שְׁמֵעוֹן
 בֶּן כּוֹסְבָּא נְסִיא [י]שְׂרָאֵל [ב]מִ
 [ב]מחנה שִׁיחַבִּי בְּהַרְדִּינִים
 5 [אלעזר] בֶּן הַשְּׁלֵנִי אִמְרִי
 [ל]הִלֵּל בֶּן גְּרִיס אֲנִי מְרֻצוֹנִי
 [חכרתי]מִן קֶצֶת עֵפֶר
 [שֵׁשׁ לִי ב]עֵיר נַחֲשׁ בַּחֲכִיר
 [חכרתי מן ש]מֵעוֹן [נ]סִיא
 10 [יִשְׂרָאֵל אֶת חֲמֵשׁ שָׁנִים]
 בְּשָׁלָא עוֹסָה וְתִּשְׁלָא [את העפר]
 שְׁהוּזָה וְהוֹרֵד וְנִפְסָד אֶת
 הַכּוֹל חֲכֵרְתִּי הַמֶּךְ מִן הַיּוֹם
 עַד סוֹף עֶרֶב הַשְּׁמִטָּה [את]
 15 [חכיר] שְׁאֵהָא שׁוֹקֵל לֶךְ הַ[כ]ה
 [כו]ל שְׁנָה וְשְׁנָה חֲנֻטִין יְפוֹת
 וְשְׁמִנָה סָאִין
 [ו]נְלִיזִית אֶרְבָּעַת [כ]זִרִין מַעֲשֵׂרֶת
 [מַעֲשֵׂרֶת תֵּת אֱלֹהֵי שְׁנָתָהָא]
 [מִדֹּד עַל גִּן] אֲוָצֵר בְּהַרְדִּים
 20 [כול שנה ושנה וקים עלי לעמת ככה]
 [אלעזר] בֶּן הַשְּׁלֵנִי עַל נִפְשָׁהּ
 [שמעון] בֶּן כּוֹסְבָּא מִן מֵאֵמְרָהּ

¹ בעשרים לשבט, שנת שתיים² לגאולת ישראל, בשם שמעון³ בר כוסבא, נשיא ישראל⁴ [במחנה], היושב בהרודיון.⁵ [אלעזר] בֶּן שִׁילוֹנִי אִמְרִי⁶ להלל בֶּן גְּרִיס: "אני מְרֻצוֹנִי חֲכֵרְתִּי מִמֶּךְ חֲלֻקַּת קֶרֶקֶע"⁸ [שֵׁשׁ לִי] בַּחֲכִירָה בְּעֵיר נַחֲשׁ.⁹ [חכרתי] מִשְׁמֵעוֹן נְסִיא יִשְׂרָאֵל, לַחֲמֵשׁ [שָׁנִים].¹¹ אִם לֹא יַעֲבֹד אֶת... [הַקֶּרֶקֶע]¹² הַזֹּאת יוֹרֵד מִעֲלֵיהָ וּפְסִיד¹³ הַכֹּל. "אני חֲכֵרְתִּי מִמֶּךְ, מִן הַיּוֹם¹⁴ עַד סוֹף עֶרֶב הַשְּׁמִיטָה. [דְּמִי הַחֲכִירָה]¹⁵ שְׁאֵהִיָּה שׁוֹקֵל לֶךְ כֹּאן, כָּל שְׁנָה וְשְׁנָה, תְּבוּאָה מְשׁוּבַּחַת¹⁷ וְנִקְיָה: אַרְבַּעַת כּוֹרִים וְשְׁמוֹנָה סָאִים שִׁילֵקָח מֵהֶם מַעֲשֵׂר. [...].¹⁸ לַקִּיחַת הַמַּעֲשֵׂר [שְׁתֵּהִיָּה]¹⁹ מִחֲדָּה [לְאֲוָצֵר בְּהַרְדִּינִים]²⁰ כָּל שְׁנָה וְשְׁנָה. [הַחֲזוּהָ] תִּקְףָּה 1. עַל־גִּבֵּי הַלּוּחַ, קֹטֵעַ זֶה יֵשׁ לְהַסִּיטוֹ 5 מ"מ לְמַעַלָּה וּלְשִׁמְאָל.

וקיים עלי ככתבו.

²¹[אלעזר בן השילוני, בשמו

²²שמעון בן כוסבא, בפקודתו].

שורה 1. שתיים: קריאה ודאית על-פי D_1 (מיקום הקטע בטוח לחלוטין), C_1 (מיקום הקטע בטוח למדי) ו- I_1 (שייכות הקטע לאותה קבוצת תעודות סבירה למדי).

מקבץ 24 מוכיח ברזומניות מדויקת בין חישוב הזמנים המבוסס על מחזורי השמיטה ובין תקופת החירות. על-פי $E10$ והתעודה שלפנינו, שורה 10 (קריאה לא ודאית), החוזה צופה חמש שנות יבולים רצופות עד לשנת השמיטה. כ' בשבט (ינואר-פברואר) של תעודה 24 חל, איפוא, לקראת סוף השנה השנייה של מחזור השמיטה, קצת לפני הראשונה בחמש שנות היבולים האמורות. על-פי יוספוס השנה 68/69 לספה"נ היתה שנת שמיטה, ואף במקורות התלמודיים מצאנו, שהמקדש חרב במוצאי שביעית, "השנה שלאחר שנת השמיטה"; עיין (E. Schürer, Geschichte, I⁵, p. 35; R. North, Biblica XXXIV (1953) pp. 501-515. שנת השמיטה הסמוכה ביותר לסוף המרד, 135 לספה"נ בקירוב (התאריך ודאי על-פי מקורות רומאיים), היא איפוא, 130/1, והשנה השנייה של המחזור שלאחר מכן מקבילה ל-132/3. תעודה 24 נכתבה, איפוא, באחד בתשרי 131. תאריך זה מתקן קלות את התאריך המקובל בדרך כלל: 132; עיין: ש. ייבין, מלחמת בר-כוכבא², ירושלים, 1952, בייחוד הלוחות בעמ' 197-199. לעומת זה הוא עולה בקנה אחד עם הנתונים הנומיסמטיים. בין מטבעות המרד השני, שהוטבעו על-גבי מטבעות רומאיים, הקרוב ביותר מבחינת התאריך למלחמת היהודים הוא מטבע ארד עם הכתובת לחרות ירושלם, מוטבעת על-גבי מטבע מעזה, הנושא את התאריך 192 לספירת עזה, כלומר, 131/2 לספה"נ; עיין L. Mildenberg, Schweizerische Numismatische Rundschau, XXXIV (1948-9), p. 19-27. על חישוב שנות השמיטה של התקופה הביזנטית וימי הביניים, הממשיכות כנראה את אלה של התקופה הרומאית, עיין: א"ה פרנקל או מ"ד קאסוטו, ובייחוד א"א עקביה, ב'קדם', ב, 1945, עמ' 89-98 (בקשר לכתובות על-גבי מצבות יהודיות שנמצאו בגור אל-שאפי ונתפרסמו על-ידי א"ל סוקניק, שם, עמ' 83-88; הללו פורסמו שנית כחומר שלא פורסם עדיין (!) על-ידי G. R. Driver ב"Annual of the Department of Antiquities of Jordan", II, 1953, pp. 64. עיין גם מראי-מקומות במאמרו של פ. נורת, שם.

שורה 2. לגאלת ישראל: עיין Π_{24} הערה.

על יד: מובנים אפשריים: "חלוי ב, פועל כבא-כוח ובכפופות ל", דברי-הימים א' כ"ה ב, ג, ו, דבה"י ב' כ"ו יא, יג (עי' (P. Jouon, Biblica XIV, (1933), p. 457), או "מטעם, מפקדת", דבה"י ב' כ"ג יז, אסתר ג' י', או, מה שמתקבל ביותר על הדעת, "בשם" (ערב לביצוע), כמו בשם בחוזה ארמי שלא פורסם. עיין גם C_{20} .

שורות 2-3. שמעון בן כוסבא: שם פרטי ושם משפחה של מנהיג מלחמת היהודים השנייה. השם הראשון מוכח על-פי המטבעות שמעון (נשיא ישראל), רייפנברג, מטבעות יהודיים עתיקים, עמ' 60-66, ואולי על-ידי שני קטעים תלמודיים: שמעון באיכה רבה פ"ב, ד (דפוס וילנה); עיין מהדר' בובר, נג ע"א ובירושלמי בתענית פ"ד, סט א; עיין ש. ייבין, מלחמת בר כוכבא², עמ' 159 וכו' ועמ' 215, הערה 29. שם המשפחה הוא בר/בן כוז(י)בא במקורות התלמודיים. צורה זאת היא בלי ספק הכתיב הפונטי של כוסבא המבוטא כחבא, כשל הצללת ה-ס' הנגרמת על-ידי הבלעת הצליל שאחריה. מדרש השם העממי "כוכב"

(איכה רבה, מהדו' בובר, נא ע"א הערה נז': "אל תקרא כוכב אלא כוזב") אינו אלא משחק מילים. האטימולוגיה של שם האב אינה ברורה, אך כיון שדומה שהוא כינוי, אפשר להקבילו לפונקסה בארמית-יהודית, "גוש דחוס", בייחוד של תמרים (וכן "אשכים"), יאסטרוב, עמ' 609, המקביל כנראה לפונקס/פונק הערבי "foeces olei, recrementa sesami expressi et cuiusvis fructus"; Freytag, IV, p. 33; Lane p. 2609 כוסבה פירושה גפת. הסברים אחרים ב-Revue Biblique LX, 1953, עמ' 277-282.

במקורות הנוצריים (עיין שירר, I⁵, עמ' 682) שמעון בן כוסבא ידוע בכינוי המשיחי בר כוכבא. הלקטנים היהודים בימי הביניים שבו ונטלוהו; עיין ייבין, עמ' 145 ו-174. בייעודו המשיחי של שמעון בן כוסבא הכיר רבי עקיבא, שקרא עליו את הפסוק בדבר הכוכב, במדבר כד יז: איכה רבה, מהדו' בובר, נא ע"א; וכן ירושלמי תעניות פ"ד, סח ע"ד. שורה 3. נשיא ישראל. התואר "נשיא ישראל" נמצא על-גבי מטבעות. תודות ל-E2-3 אפשר לשחזר בשורה 4 במחנה, עם "ההתחלה המדומה" (עיין 11-9, 22 וכו', הערה) שבסוף שורה 3. אף שהוא תואר של כהונה אזורית וצבאית, הביטוי "נשיא ישראל במחנה" אינו מקפח את צלילו התיאולוגי כמשיח לוחם, ועל כך עיין: Revue Biblique, שם, עמ' 290-292.

שורה 4. הרדיס נכתב במשובש, חוץ מב-E3 (הרודיס). שמו של המלך מופיע כהורודוס או הורדוס במקורות התלמודיים. בתעודה 24 זהו שם מקום; יש להשלים הר/טור הרדיס "הר הורדוס", ביוונית *Ῥώδιον* (*ῥος*) זהו מבצרו וקברו של הורדוס במדבר יהודה, עם העיר הסמוכה, שהיתה לבירת הטופארכיה. עיין 115. השם היה ידוע בוודאי עוד בתקופה הביזנטית "mons... quem excavavit Erodes" (ע"פ מקור Pierre le Diacre), Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum XXXIX p. 110. השם כיום, ג'בל אל-פרדיס, ממשיך בלי ספק את השם הקדום (טור) הורדוס. מדרש השם העממי, "גן עדן קטן", החליף את ה' התחילית ב'פ', אך הצליל נשמר בנאמנות, חוץ מחילוף ה'א' ב'א', השכיח בשמות מקומות בארץ-ישראל, הרודיס נתחלף בפרדיס כמו משה למיזה, מדיעין למדיה ומידיה, מעון למעין, שיעור לשיעיר.

סביר מאוד שיש לזהות את (הר/טור) הורדוס זה עם העיר טור מלכא/הר המלך, הנזכרת פעמים אחדות באגדות המדרש על מלחמת בר כוכבא. בבבלי, גיטין נה ב נמצא חורבן טור מלכא בין כיבוש ירושלים (במרד הראשון על-פי A. Büchler, J.Q.R., XVI (1903-4), p. 178, הערה; ולא במרד השני, כדעתם של Schlatter, Die Tage Trajans, p. 60 וייבין, שם) וכיבוש ביתר. באותה סוגיה, נז א, מדבר רב אסי על טבח אוכלוסיית טור מלכא ומגינה בר דרומא על-ידי הרומאים; תיאור המאורע הזה ומותו של בר דרומא הוא כפילו של הסיפור המדרשי על חורבן ביתר וקיצו של בר כוכבא. חורבן של הר המלך ושל ביתר, שהוגדרו כרכים גדולים, נזכר במדרש הגדול על ספר דברים, כח נב (ביכר, שם, עמ' 182, אינו רואה כאן אלא רמיזה למוצבים רומאיים).

זיהויה של טור מלכא עם טור שמעון, שנתמך על-ידי ייבין, שם, עמ' 98, נשאר בעייתי למדי. מכל מקום, "עיר (במחוז) הר המלך", שבבבלי ברכות מד א, מתאימה ל"טור שמעון" בפסיקה המקבילה בירושלמי תענית פ"ד, סט א. יתירה מזו; מקור נוסף, הבא לאחר הקדם, מהווה מקבילה ל"אילן (בעיר?) הר המלך" ו"ארז על הר המשחה". את שם המקום האחרון הזה מתרגמים בדרך כלל כ"הר הזיתים", אך אין זה בלתי-אפשרי שזה תרגום לא מדויק לעברית של טור משיחא, "הר המשחה המלכותית" או, להיפך, נוסח ארמי של השם העברי

הר משיח; ועיין 19, הערה, על דוגמאות לסוג שינוי זה. מכל מקום, השמות טור שמעון וטור משיחא היו קיקיוניים ויוסברו באופן הטוב ביותר כאמצאות פיוטיות של מחברי הסיפורים האפיים, מהם באו כנראה רוב האגדות המדרשיות על המרד השני.

המקורות התלמודיים עדיין מכירים, ואפילו היטב יותר, את אזור הר המלך; עיין ביכלר, שם, עמ' 180-192. זהו בלי ספק החלק הדרומי של הרי יהודה, כלומר, בטופארכיה של הרודיון. אך בלשון העם מתייחס השם גם לאזור השוכן מדרום להרודיון, (טופארכיית עין גדי, אשר הגיאוגרפים התלמודיים שייכוה לשפלת יהודה; ראה ירושלמי שביעית פ"ט ל"ח ד) ולכיוון מערב ל"שפלת דרום" עם בירתה אלאותרופוליס. שלושת הכפרים בסביבת בית גוברין, הנוכרים להלן בהערה על שורה 8, ממוקמים פעם בהר המלך ופעם אחרת בדרום. לאותה מסקנה מביאנו ציון הרמות השונות של יהודה: הר לוד בצפון-מערב, הר שביהודה (ק) *ὁρεῖν Ἰουδαία* 114, טופארכיית אורינה, המוגבל לתחום ירושלים גופה) במרכז, והר המלך בדרום-מערב; משנה שביעית ט ב.

שורה 5. [] ר: שחזור אלעזר או אליעזר.

השלני "השילוני". אחד, רבי שמעון, מכונה השילוני, בבלי פסחים ק"ח א. הכיבוש בתקופה הרומאית מוכח על-ידי חפירות H. Kjaer, *The Journal of The Palestine*; Seilun Oriental Society, X (1930) pp. 87-174; *Revue Biblique* XL, (1931) p. 618. בית-הכנסת, שהפך מסגד, אל-סיטין (אל-ארבעין), מדרום-מזרח ללוד, מעיד על הימצאות יהודים בתקופה הרומאית המאוחרת. השם הנוכחי, סילון, נגזר מן הצורה המיוונית של שם המקום הקדום (LXX: B) *Σηλων* או אפילו בדיוק שילוני, כפי שמציע Albright, *JBL* (1946) p. 398.

שורה 6. הלל; עיין 227-13.

גריס שם פרטי שאינו מוכר ממקום אחר. מקורו אינו ברור: אם הוא שמי, ראה השורש היהודי-ארמי והמשני גרס, "כתש", יאסטרוב, עמ' 270, או "ללמד על-פה", עמ' 270. (בייחוד שם העצם גריס, "שעועית גרוסה", עמ' 268).

אני מרצוני מקביל לאנה מן רעותי ב-19213.

שורה 7. חכרתי: שחזור על-פי C6. המונח משמעותו "לשכור או להשכיר תמורת דמי שכירות שנתיים קבועים, שישולמו מן התבואה" בניגוד לארס "לקחת באריסות" ושכר "לשכור תמורת כסף".

המך כמו ממך בעברית מקראית; הצורה היא משנאית טיפוסית; סגל, סעיף 301, עמ' 144; "דקדוק", סעיף 299, עמ' 164.

מן קצת כמו למקצת בעברית מקראית ומשנאית, עם שינוי כמו בארמית מצרית (Cowley, מס' 29, 3; 35, 4), ובדניאל ב מב. על השימוש התחבירי עיין: סגל, סעיף 437, עמ' 210; דקדוק, סעיף 339, עמ' 184.

שורה 8. החסר בתחילת השורה הושלם על-פי C7 ו-E6.

עיר נחש "עיר נחושת", שם מקום מקראי: דבה"י א ד יב. הזיהוי שהוצע על-ידי פ. פרנק עם *Hē-en-Naḥas* (Aus der Araba, I, pp. 216-218), אשר מבחינה לשונית אין בו דופי, אינו מתאים כלל להקשר המקראי. בדבה"י א ד יב עיר נחש נזכרת עם עפרה וגיא החרסים. המקום האחרון מופיע בנחמיה יא לה, אחרי לוד ואוננו, כפר אנה, 8 ק"מ מצפון-מערב ללוד. לפיכך יש לקבל את הזיהוי עם דיר נחאס, שנים וחצי ק"מ ממזרח-צפון-מזרח לבית גוברין, שהוצע זה כבר על-ידי Abel, *Géographie de la*

Palestine, II, p. 351. סביבת אלאותרופוליס מהווה את האזור הפורה ביותר של הר המלך על-פי המקורות התלמודיים. היא היתה בשליטתו של בר כוזבא עד למתקפה הרומאית, שנסתיימה בכיבושה ובחורבנה. מצוינים בשמם שלושה ישובים שנהרסו על-ידי הרומאים בתקופת המרד השני, (איכה רבה, נג ב ואילך; וכן ירושלמי תעניות פ"ד סט א; בבלי גטין נז א): (1) כפר ביש (Καφαρβίς) יוספוס, מלחמת היהודים ד ט ט, סעיף 552) מוזה עם ח. אל-ביס, 5 ק"מ ממזרח לבית גוברין; (2) כפר שחליא או כפר שחלים (Σαλλίς) מלחמת היהודים, ג ב א סעיף 20 Σααλειμ באנומסטיקון, 160, 9) כלומר, חורבת סואליה, 7 ק"מ ממערב לאלאותרופוליס (עיין: ייבין, עמ' 103 ואבל, II עמ' 294); (3) כפר דכריא או כ' דכרין, חורבת דיקרין, חמישה-שבעה ק"מ מצפון-מערב לבית גוברין. עיר נחש, השוכנת בחצי הדרך בין כפר ביש ואלאותרופוליס, משתלבת, איפוא, היטב במסגרת הזאת. זיהוי נחש עם דיר נחאס הערבית מציב קושי מסוים. ה"ח העברית מקבילה בדרך כלל ל-ח הערבית; G. Kampffmeyer, Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins, XV (1897), pp. 24-26. אולי אפשר למצוא בפולקלור של האזור את הסיבה לכך, Deir Nahhâs, "מנזר סוחר הנחושת", נעשה 'Deir Nahhâs' — "מנזר סוחר הבהמות והעבדים".

חכיר: "חכירה" ולא "חוכר", המונח המקביל ב-E6 חכרת.

שורה 9. שחזור השורה על-פי C8 ו-E8.

שורה 10. עיין E10 וכאן, הערה לשורה 1.

שורות 11-13. הן הפיענוח והן הפירוש אינם ודאיים כאן. דקדוקית, הסעיף הזה הוא משפט-זמן המבטא את הסימולטניות "בש . . . (ו)בו בזמן) . . .". שהלשון המשנאית בונה בדייקנות עם פועל בבינוני במשפט הטפל ופועל בעבר במשפט העיקרי. Albrecht § 107f., p. 118. ואולם בהקשר זה יש לו מובן של תנאי המנוסח מעשית. אשר למשפט הטפל בשלא, עיין, למשל, משנה תרומות ג ד; אלברכט, סעיף 27. הצירוף בינוני + עבר רגיל בביטויים המבטאים תנאי הנתפס מעשית; למשל: הקורא את שמע . . . ולא השמיע . . . , משנה ברכות ב ג. יש לציין עוד, כי במקום גוף ראשון או שני בא כאן גוף שלישי; עיין 30-23, הערה.

חרף אי-הודאות בקריאה, ניתן לנחש כי מדובר במחדל אפשרי של החוכר. המשפט מזכיר את הציטטה מחוזה חכירה (שטר אריסנא) משנה בבא מציעא ט ג (תוספתא כתובות ד י; בבלי בבא מציעא כט א) אם אוביר ולא אעבד אשלם לך מן מיטבא "אם אשאיר (את הקרקע) בור ולא אעבדנה, אפצך במיטב (רכושי)".

שורה 11. לא עושה: השלילה לא עם הפועל בבינוני משמשת להטעמה; סגל, סעיפים 339-340, עמ' 162 וכו'; Albrecht, § 107 o.p. 121. ביטוי זה מקביל ל-ולא אעבד בקטע המצוטט לעיל.

ות[∞]: העקבות מאפשרות לקרוא ותביר; עיין אם אוביר בקטע התלמודי שהזכרנו. אך הגוף השני ביחיד במקום גוף שלישי מהווה קושי חמור.

שורות 11-12. את העפר שהזה: שחזור וקריאה על-פי C9. צורת הכינוי שהזה אינה מוכרת, כנראה, בלשון המשנה. היא שווה להלוז ב-F10 ולדך בתחים הארמיים: כינוי-גוף של עצם מרוחק.

שורה 12. הורד מתקשר כנראה עם הביטוי הוריד (או ירד) מן נכסין "לגרש, לשלח מן הנחלה"; יאסטרוב, עמ' 594.

ונפסד: הקריאה בלתי-ודאית עד מאוד. בהפעיל ובנפעל משמעותו של פועל זה "אבד, התקלקל"; יאסטרוב, עמ' 1192. בה במידה תיתכן הקריאה נפסק, שהיא פחות טובה מבחינת

המובן, אך משביעת רצון יותר מבחינת הרווחים בין ה"ס' ה"ק' וה"א'. יש לציין כי לאחר שני הפעלים, אף שהם בצורת הסביל, בא עצם ביחסת"א; סגל, סעיף 353, עמ' 168.

שורה 14. ערב השמטה "השנה הששית של מחזור השמיטה" וזה לערב שביעית בשביעית א א וכו'. בעניין שמטה ראה 18.

שורה 15. חכיר "חכירה" על-פי E10. במקום המילה החסרה בראשית השורה אין מקום לה"א' הידיעה.

אהא צורה מקוצרת של אהיה, השכיחה מאוד בלשון המשנה (סגל, סעיף 212, עמ' 95) ובארמית (עיי' 19, בהערה).

הכה: בקריאה על-פי D15. החוכר פורע את דמי החכירה "כאן", כלומר, בעיר נחש, בעוד שהלל בן גריס משלם את מסיו בהרודיון, שורה 19. אך ב-E11 הביטוי המקביל מזכיר את המקום האחרון הזה.

שורה 17. ושמנה סאין: נוסף מעל לשורה. "ארבעה כור ושמנה סאים", כלומר, כ-20 הקטולטרים, אם הסאה יש בה 15 ליטר. (עיי' 8, הערה).

מעשרת: בינוני יחיד נקבה בפעל, המגדיר כורין. על הזרות התחבירית הזאת: תואר בנקבה אחרי עצם ברבים, עיי' י"נ אפשטיין, חרביץ, ב, (1931), עמ' 292.

שורות 18-22. שחזור על-פי C16-20 ו-D17-21.

שורה 19. בהרדיס: עי' D18 ו-E11.

C (PL. XXXV)

שייכותו של הקטע הקטן הנושא ה^א, שורה 13, אינה ודאית.

[בעשרין] לשבט [ש]נא שתיים
[לגאלת ישראל ענל יד שמעון]
בן כוסבא גסא [ישראל]
שניןשב בהרדניס חליפא בן
5 [יהו]סוף אמר להנלל [בן גריןס אנן]
[מ]רצוני חכרת המך היום
[מ]ן קצת עפף שאיש בעיר
[ג]חש בחכניר [חכרת משמעון]
[ג]סא [ישראל] אל אה העפר שהזה
10 [] [עוסה ונהורד מ]ן [העפר]
[הל]ן חכרת המך מן היום ענד
סוף ערב השמטה [שה]ם שנים
[חמש ת חכיר] שאהא שוקל ל[ן]
[כול] שנה ולשנה אנני חליפא [לן] [להלל]
15 חנטין יפות וננניות כורין
מעסרת 10 [מ]עטרת ת אלה

[שתהא] מוֹדֵד על ג אוצרה
כול שנה ושנה [ו]קִים עלי לעמת
ככה חלנין פא בן יהוסף על נפשה
20 [שמעון בן כוס]בא מן מאמרה

[בעשרים]¹ לשבט, בשנה השניה² [לגאלת ישראל, בש]ש[שמעון]³ בן כוסבא, נשיא [ישראל],⁴ היושב בהרוד[ין], חליפא בן⁵ יהו[ס]ף אמר להלל בן גרים: "אני⁶ מרצוני חכרתי ממך היום,⁷ קרקע הנמצאת בעיר⁸ נחש, בחכירה. חכרתי משמעון,⁹ [נשיא ישראל], את הקרקע הזאת." [אם לא]¹⁰ יעבד [יורד מ]ן [הקרקע]¹¹ הזאת]. חכרתי ממך, מהיום עד¹² סוף ערב השמיטה, [שהן] חמש שנים.¹³ דמי החכירה שאשלם לך¹⁴ כל שנה ושנה, א[ני], חליפא, לך, [הלל],¹⁵ בתבואה משוכחת ונקיה [. . . כור],¹⁶ (דמי חכירה) שיילקח מהם מעשר,¹⁷ [. . .]. לאחר לקיחת המעשר¹⁷ [שאתה] תתן לאוצרו,¹⁸ כל שנה בשנה. (השטר) תקף ואקיימו ככתבו.¹⁹ חליפא בן יהוסף, בעצמו.²⁰ שמעון בן כוסבא, בפקודתו.

שורה 1. מיקומו של הקטע המכיל שתיים בטוח, תודות לחיבור הישיר עם הקטע השמאלי (שורה 1 של D).
שורה 3. אחרי ישראל אין במחנה כמו ב-B3/4 וב-E3.
שורה 4. חליפא: על-פי שורה 19.
שורה 6. חכרת בלי " בסופה, דאי בשורה 8, סביר בשורות 6 ו-11. מבטאים, איפוא, חכרת במקום חכרתי; עיין A17.
שורה 7. אחרי עפר יש לקרוא כמעט בוודאות שאיש ולא שהוא ש כמו ב-E6; מקום המילה החסרה אינו מספיק לשחזור האחרון הזה. הכתיב שא במקום ש נמצא בכמה ממכתבי קומראן.
שורות 10-11. המשפט המקביל ב-B11-13 קצר כאן יותר. את המשפט הטפל עם עוסה מקדימה מילה ארוכה יותר מאשר בשלא ב-B (ע' D10).
אשר לביטוי הורד מן עיין B12, הערה.
העפר הלז על-פי D11 ו-F10.
שורות 11-12. מיקום הקטע בהתחלת השורות דאי, תודות לתבחין חומרי לגבי הסיבים. קריאת עקבות האותיות ושחזורן נעשו על-פי E9-10.
שורה 16. לא ברור מדוע מעשרת נמצא כתוב פעמיים באותו משפט. בפעם הראשונה מדובר אולי על המעשר הדתי ובשניה — על העלאת מעשר מדמי החכירה למחסני המדינה הארעיים של בר-כוכבא. האסמים הציבוריים הללו נמצאו בהרודיון.
ת אלה במקום את האלה; צורה מקראית, מקבילה לאלו המשנאית.
שורה 17. מודד על-פי F15; זה המונח המקובל לתשלום המעשרות; יאסטרוב, עמ' 731.

על ג: הביטוי הציורי מוסבר על-פי הארכיטקטורה של האסמים הציבוריים במזרח הקדום, ביחוד במצרים: ממגורות גדולות ועגולות, עם פתח בראשן לשפיכת הדגנים.
אוצרה, "אוצר" ביחוד "מחסן ציבורי שאליו מביאים את המיסים בתבואה"; למשל, ירושלמי ותוספתא דמאי ו ג ואילך; יאסטרוב, עמ' 32. סיומת הכינוי מתייחסת לשמעון, הנזכר בתוארו ב-D18.

שורות 18–19. הסעיף הסופי הקצר הזה אינו ברור. נראה כי החוכר מאשר במפורש את חובותיו (עלי) המצוינים בחוזה (לעמת ככה), שהוא מכיר בתקפותו (קים). עיין במשפט הדומה ב־115¹⁸.

שורה 18. קים, אף שפיענוחו אינו ודאי, אין ספק שיש לקוראו "קיים". שורות 18–19. לעמת ככה כמו ב־30²⁴⁻²⁵. תואר־הפועל הזה אין לו כנראה אישור בלשון המשנה. על צירופים עם ככה (צורה מקראית המקבילה לכך המשנאית, עיין סגל, סעיף 298, עמ' 139 וכו') עיין על ככה באסתר, ט' כו ובתעודה 42⁶. לעמת, זהה ללקבל בארמית, נמצא בעברית מקראית ומשנאית: סגל, סעיף 301, עמ' 143; יאסטרוב, עמ' 1053; בן יהודה, עמ' 4573. שורה 19. חליפא: שם פרטי שכבר פגשנו ב־22/12. קריאתנו ודאית, כנראה, חרף הצורה המשונה של החלק שנשתמר מן ה־פ'.

שורה 20. שמעון בן כוסבא: שחזור בעייתי, שנעשה בעקבות הביטוי [מן/על] מאמרה שקריאתו ודאית: פירושו המילולי: "בפקודת". מאחר שאין זה מתקבל על הדעת כי שמעון בן כוסבא חתם במו ידיו על תעודות אין־ספור מעין זאת, יש לפרש: "(בשם) שמעון בן כוסבא (חתם הלל בן גריס), בפקודתו". שים לב כי שתי החתימות מועתקות על־ידי סופר ה־*διάστωμα* בעצמו.

D

(PL. XXXV)

סידור הקטעים לא תמיד ודאי לחלוטין; עיין בהערות. שורות הטקסט מתארכות, כנראה, בתחתית העמודה.

בעשרין לשבט שנת שנתנים
לגאלת ישראל על יד שמעון
[בן כוסבא גנן] א[נן] שרן אל
שיושב [בהרודיס גן] לנה בן
5 יהונתן אמנר
[
[
[
[
[
10 [... עוסה
[ת עפר
[והורד ונפסד את הכול
חכנר תי [המך מן היום עד סוף]
ערב הנשמה ת חכיר שאהא
15 שוקל לך הכה [כול] שנה ושנה חנן

יפות ונקיות ששת כוֹרִין [וש]ל[נש]
 [סאין שתהא שוק]ל [ע]ל [נג אוצר]
 נסיא ישראל ב[ה]רדִּיס כנול שנה
 [ושנה] וְקָנִים עלי לעמֶת כֹּכָה
 20 וְקָלָה בן יהונתן ע[ל] נִפְשָה כתב
 [שמעון בן כוסבא מן מאמרה]

קריאת השורות 13–21.

"... חכרתי¹³ (את הקרקע הזאת) ממך, מן היום עד סוף¹⁴ ערב ה[שמטה, בדמי חכירה
 שאהא]¹⁵ שוקל לך כאן, כל שנה ושנה, בחיטים¹⁶ יפות ונקיות, ששה כורין ושלוש¹⁷ [סאים,
 שתהא משלם] ל[אוצר]¹⁸ נשיא ישראל בהרדיון כל¹⁹ שנה ושנה. (החווה) תקף ועלי לקיימו
 ככתבו." 20 נקלה בן יהונתן חתם בשמו.²¹ [שמעון בן כוסבא, בפקודתו].

שורות 1–5. מיקומם ההדדי של שמונת הקטעים ודאי למדי.
 שורה 3. הן בסוף השורה, אחרי ישראל, והן בהתחלת שורה 4, אין מקום לבמחנה.
 שורה 4. נקלה: עיין שורה 20.
 שורה 10. עוסה המילה שלפניה לבטח אינה בשלא מ-B11.
 שורות 10–13. עיין B11–13 ו-C9–11.
 שורה 14. שחזור על-פי B14–15, C14, E10–11.
 שורה 16. ה' של שלוש מרוחקת מכורין. לא כן אם משחזרים [ו]ל[תך]. "ששה כורין
 ושלוש סאין", כלומר, 27 הקטוליטרים לערך; עיין B17, בהערה. החלק העליון של ה'ל' (?),
 בשולי הקטע, שייך לעמודה הבאה.
 שורה 17. ציון המעשר חסר. שחזור השורה על-פי C17. שים לב: שוקל תחת מודד.
 שורות 18–19. כמו C18.
 שורה 20. נקלה: קריאה סבירה, אם מצרפים את ה'ל' של שורה 4 עם עקבות
 האותיות בשורה שלפניו.
 שורה 21. שחזור על-פי C20.

E (PL. XXXVI)

החלק השמאלי של הקטעים E–F, שנקנה בשנת 1956, נחלק בידי הבדואים.

[בעשרין לש]בֶּט שְׁנַת שְׁתַּנִּים לנאלת
 [ישראל על יד שמעון בן כנוס]בא נסיא
 [יש]ראל במחנה שיושב בהרדִּיס
 [יהודה בן רבא אמר להלל בן גריס
 , אני מרצוני [ח]כרת המך היום את

הַעֲפָר שֶׁהוּא שׁ לִי בַח(כ)רְתִי בַעִיר
נַחֵשׁ שַׁחֲרִית מִשְׁמַעוֹן נִסִּיא יִשְׂרָאֵל
ת עֶפֶר הִלֹּז חֲכֵרְתִי הַמֶּךְ מִן הַיּוֹם
עַד סוּף עֶרֶב הַשְּׁמִטָּה שֶׁהֵם שְׁנִים
10 שְׁלֹמֹת שְׁנֵי [מ]כֶּסֶה ת חֲכִיר
[שֶׁאֵה]א מוֹדֵד לֶךְ בְּנֶהֱרָ[וֹדִים חֲנֻטִין
[יִפּוֹת וְנִקְיֹת] שְׁלוֹנֶשֶׁת כּוֹר[ן וְלֹתֶךְ
[מַעֲסֶרֶת מַעֲסֶרֶת] ת אֵלֶּה
[שֶׁתֵּהָא שׁוֹקֵל עַל גַּג הָאוֹצָר] [וְנִקְיִים
15 [עֲלֵי לַעֲמַת כֹּכָה
[יְהוּדָה בֶּן רִבְא עַל נִפְשָׁה
[שְׁמַעוֹן בֶּן כּוֹסְבָא מִן מֵאֲמֶרֶה]

[בעשרים¹ לש]בט, שנה שת[נים] לגאלת [י]שראל,² בשם שמעון בן כ[וס]בא נשיא³
[י]ש[ראל] במחנה, היושב בהרדיון, יהודה⁴ בן רבא אמר להלל בן גריס:⁵ "אני מרצוני חכרתי
ממך היום את⁶ הקרקע שהיא שלי בזכות החכירה (ונמצאת) בעיר⁷ נחש, שחכרתי משמעון,
נשיא ישראל.⁸ את הקרקע ההיא חכרתי ממך מהיום⁹ עד סוף ערב השמיטה, שהן שנים¹⁰
שלמות, שנות כספים, חמש (במספר). דמי החכירה¹¹ שאהיה מודד לך בהרדיון, בחיטים¹²
[יפות ונקיות] שלון[שה כור] ולתך¹³ [שיינתנו כמעשר... לאחר שיילקח מהן המעשר]
שנ¹⁴תהא מעלה לאוצר. (השטר) ק[יים] ¹⁵ועלי למלאו ככתבו."
¹⁶יהודה בן רבא, בשמו. ¹⁷שמעון בן כוסבא, בפקדתו.]

- שורה 3. במחנה: עיין B3-4, הערה.
שורה 4. רבא או רבא; בעניין השם הראשון עיין ביבליקה XXXVIII, 1957, עמ' 261.
שורה 6. בחרתי; אף שהקריאה אינה ודאית, בלי ספק שיבוש (מעין קיצור פונטי)
תחת בחרתי; עיין שם-העצם המופשט בלשון המשנה חכירות, יאסטרוב, עמ' 462.
שורה 7. חכרת כתוב בלי י' בסופה, כמו ב-C8.
שורה 8. הלז (וכן F10): כינוי רומז לעצם מרוחק, טיפוסי ללשון המשנה; סגל, סעיף 74, עמ' 41.
שורה 10. מכסה משוחזר על-פי F12.
שורה 11. מודד תחת שוקל ב-B15, C13, D15, F14. "בהרדיון" ולא "הכא"
(D15); עיין B15, הערה.
שורה 12. לתך "חצי כור; 15 סאה"; מונח מקראי ששימש גם בתקופה
הרומאית-ביזנטית, יאסטרוב, עמ' 720. "שלושה כור וחצי", כלומר, כ-18 הקטליתרים;
עיין B17, בהערה.
שורה 13. אלה עיין C16.
שורות 14-17. משוחזר על-פי C17-20 ו-D17-21.

F
(PL. XXXVI)

מיקום הקטע השמאלי ודאי, לאור ההקשר.¹

בעשרין [לשבת שנת שנים לגאלת]
 ישראל [על יד] [שמעון בן כוסבא]
 נשיא [ישראל] [שיושב בהרדיס]
 [בן] [אמר להלל בן]
 5 [גריס אני מרצוני חכרתי המך]
 [היום מן קצת] עפר [שיש בעיר נחש]
 בַּחֲזִיז שֶׁחֲכַרְתִּי מִן שִׁמְעוֹן נִשְׂא
 ישראל חכרנת
 [העפר 100]
 10 [הלו חכרתי [המך]
 עֲמוֹק וְרֵם 100] שני
 מכסה [100]
 1000 [שאהא]
 שוקל לך 10 [שתהא]
 15 מודד על גֻּג [

שורה 7. שחכרתי משוחזר על-פי E7; ה'ש' ודאית, לא כן ה'ח'.
 שורה 11. עמוק ורם משוחזר על-פי הביטוי הארמי עומקא ורומא, המשמש בנוסח
 שטרי-המכר של נכס-דלא-ניידי; יאסטרוב, עמ' 1053. בשטר שלא פורסם נאמר: קרקעא
 עומקא ורומא].

¹ על-גבי הלוח, הקטע, ובו התחלת השורות 2-3, החליק נמוך מדי.

G-K
(PL. XXXVII)

כנראה שרידי חמש עמודות מאותה המגילה המכילה את A-F.
 G ו-H שייכים בלי ספק לאותה המגילה, אך לא לאותה העמודה, אם לשפוט על-פי
 הסיבים והרווחים שבין השיטין.
 צירוף ארבעת הקטעים של I בפיסה אחת הוא ודאי, כנראה.
 J ו-K שייכים לידיים שונות מאלה של A עד I.

G

[בעשרין] [לשבת שנת שנים]
 [לגאלת] ישראל על יד שמעון
 [בן כוסבא] נשיא ישראל
 4-8 [] ... []

מיקום שלוש השורות הראשונות כמו ב-B-D.

H [] ... []
[] בן [תדרן אמר]
[להלל בן גריס] אני מן [רצוני]
[חכרתי המך היו] ם מן [קצת]
[] עפר [] s

המיקום כמו ב-B, חוץ מתוספת היום בשורה 4, כמו ב-C6 ו-E5.
שורה 2. תד [] כנראה תחילתו של שם יווני, כגון תדטיון, תדוריון, תדריין, תדיון, תדי; עיין א"ל סוקניק, תרביץ א' ס"ד, (1929-30), עמ' 42-139.

I 1

[בעשרין לשבט ש]ננת[שתיים
[לגאלת י]שׁראל [על] יד שמעון]
[בן כוסבא] נסיא [יש]ראל
[במחנה שושב] בהרד[ים]
[בן]°[]°[אמר]

שורה 3. נקודת הדיו אחרי ה'ל' אינה שייכת, כנראה, לשום אות.

עקבות אותיות.

J

[]°[]	
[נשיא ישראל בחן]	
[שיושב בהרדים]	בן
[אמר]	להלל בן
[]°°[]	גרים

שורה 2. אחרי ה"ב': כנראה ח' בכתב ולא ג'. קריאה: ב(מ)ח(נה)?

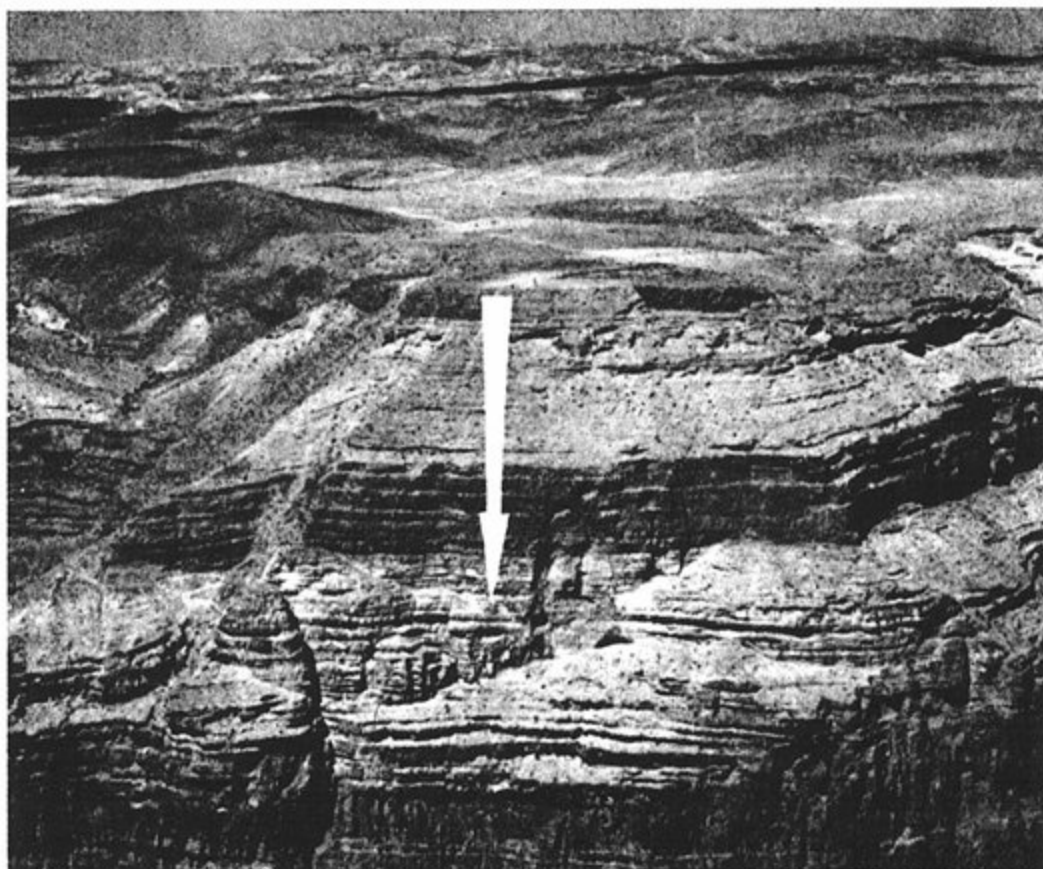
K

1	2
מ[ן] החכר[ן]ת	ועש[ר]ין סאה י'
	ל[ו]

מאמר זה נדפס באדיבותה של החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

יגאל ידין

מכתבי בר־כוכבא (מתוך מחנה ד')

"מערות־האיגרות" בנחל־חבר. החץ מראה על הפתח

ביום ראשון הנ"ל, סמוך לשעות־הצהריים, נתגלה בקצה הפנימי של
אולם ג', סמוך לקיר המזרחי וכמה מטרים מצפון לכרך 2, מעין פיר, שהיה

[53]

מכוסה באבן. פיר זה (מספר 7) נתהווה בין גושי-אבן גדולים, שנשענו על הקיר המזרחי של המערה. הסדק העליון היה צר ביותר ונתמשך בעקלתון כלפי מטה, מקום שם נסתיים בחלל, שמידותיו הן 80×80 ס"מ, בקירוב. בתוך הפיר נמצאו סכין-מתכת גדולה, פיס-פיס-עץ קטן ומראה, ואילו על קרקעי-תו — נאד עשוי עור בהמה. הנאד הכיל מטפחת עם קשרים בקצותיה, שבהם היו אבנים וזרעונים שונים כנגד "עין הרע"; חבילה גדולה של צמר סרוק, בלתי-טווי, עטוף בפיסת בד-פסים, בדומה לממצא של הכרך 2; ומספר פקעות של חוטי-צמר מגוונים שונים. כמו-כן נמצאו שם פלך לטווייה, צלר-חית מזכוכית וחפצים אחרים. בקרקעית הנאד נתגלה אגד עם פאפירוסים, הם איגרות בר-כוכבא, שהיו עדיין קשורים בחוטים (לוח ל"א, 1), וכן טביעת-חותם על-גבי טין, שהיה דבוק לחוט. מבין הפאפירוסים בצבצו 4 לוחיות-עץ דקות עם סימני-כתב עליהן (לוח ל"א, 2). להלן נביא תיאור תכנה של חבילת הפאפירוסים, לפי סדר פתיחתם בירושלים על-ידי גיימס ביברקראוט.

1. מכתב-העץ — ארבע הלוחיות (ששתיים מהן היו צמודות זו לזו) נתחברו ללוח-עץ אחד, שרחבו כ-17.5 ס"מ וגבהו כ-7.5 ס"מ. הלוח כתוב בשתי עמודות מימין ומשמאל. צדו האחורי חורץ בימין-קדם למטרת קיפול, ובדרך זו הוא היווה מעין פינאכס. בעמודה הימנית כתובות תשע שורות, ואילו בשמאלית — שמונה. הן כתובות בדיו שנשתמרה יפה, פרט לכמה מקומות, שבהם ניטשטשו האותיות או נספגו בעץ מחמת קיומם של סיקוסים בעץ המקורי.

הנוהג של כתיבה על עץ היה רווח בכל המזרח, והוא נזכר תכופות אף במקורות חז"ל. המכתב, הכתוב ארמית, פותח במלים הבאות:

(1) שמעון בר כוסבה הנסי על ישראל

(2) ליהונתן ולמסבלה שלם.

מכתב זה הוא היחיד בין 15 המכתבים, שבו מופיע תארו המלא של בר-כוכבא, והוא שונה בפרטי כתיבו ובנוסחו מתארו של בר-כוכבא על המטבעות או בכמה תעודות השמורות בירדן. חילופי הסמ"ך והשי"ן מצויים אף בשאר המכתבים, באופן שכמה פעמים כתוב "כוסבה", ופעם אחת — "כושבה".

במכתב נדונים שלושה עניינים:

(א) החרמת כמות חיטים, שהיא קניינו של תחנן בן-ישמעאל, והעברתה באספליא לשמעון בר-כוסבה. הנוסח הוא: "ותתנן יתהן באספליא". מלה זו, החוזרת פעמיים נוספות במכתב הנדון, נמצאת פעם אחת בלבד בספרות

חז"ל, היינו, בדברים רבה: "אמן יש בו שלש אספליאות: שבועה וקבלה ואמנה". כבר מוזמן נקבע, שהיא התיבה היוונית ἀσφάλεια. שמשמעותה העיקרית: "בטחון", "הבטחה", "התחייבות" וכיו"ב¹⁰. בר־כוסבה מאיים בהענשת יהונתן ומסבלה אם לא תבוצע הפקודה: "ואם לא כן תעבדון די מנכן פרענותא תתעבד". אף הודעה זו באה שנית בצורה דומה.

(ב) איום להעניש את כל אנשי תקוע ("כול גבר תקועי"), שיעסקו בתיקון בתייהם. ואף כאן נוסח הדברים הוא: "דמנכן אעבד ית פרענותה". הענשת התקועים נרמזת גם במכתב נוסף (ראה להלן).

(ג) הוראה לאסור אדם בשם "ישוע בר תדמריה" ושליחתו ב"אספליה" אל בר־כוסבה. הפקודה מזהירה את יהונתן ומסבלה, שלא יקלו ראש בעניין פירוק חרבו מעליו: "ולא תבסרון למחד ית סיפה די עלוי".

המכתב התום בידי "שמואל בר עמי". כתב החתימה אינו זהה עם כתב המכתב, ועל־כן יש להניח, שאחד מעורריו של בר־כוסבה הוא שהכתיב את המכתב (ראה להלן, מכתב 8).

2. פאפירוס; 13×15.5 ס"מ, כתוב ארמית — פלימפסט, שנשתמרו בו שרידי 8 שורות, בחלקן מן המכתב הקודם. המכתב פותח במלים: "מן שמעון בר־כוסבא ל....", ויש לשער, שאף הוא, כשאר המכתבים, היה מופנה אל יהונתן ומסבלה. בין השאר ניתן לקרוא בוודאות את התיבות הבאות:

וית כול ... די כתבת לכון ושלחת

לכון [ואם?] לא תעבד ...

המכתב לא נשתמר במצב טוב.

3. פאפירוס מוארך; 24×8.5 ס"מ — הוא לא נשתמר בשלמות בצדו השמאלי. במקורו הכיל כ־18 שורות קצרות, כל אחת בת שתיים או שלוש תיבות. המכתב פותח במלים: Ἰωνάθη καὶ Μασάβαλα χαίρειν (ἰ.τ.ק) ונגמר בחתימת הכותב ובתיבה הרגילה ἔρχομαι, שהיא מקבילה בתכנה לסיום המכתבים העבריים והארמיים: "הוה שלם". המכתב, שד"ר ליפשיץ עוסק עכשיו בחקירתו, דן בשליחתו של אחד אגריפס, שהוטל עליו לדון עם יהונתן ומסבלה בעניינים שונים. כאן נזכרים, בין השאר, לימונים או אתרוגים (ראה להלן). מתוך מכתב זה למדים אנו את דרך היגיו של השם מסבלה:

10. וראה בהרחבה: S. Lieberman, *Greek in Jewish Palestine*, p. 8.

מסבלה. שם נדיר זה נזכר אצל יוסף בן־מתתיהו: $\mu\alpha\sigma\alpha\beta\alpha\lambda\omicron\varsigma$ (ואריאנט: $\mu\alpha\sigma\alpha\beta\alpha\lambda\omicron\varsigma$), כשם אביו של אחד הכהנים, חנן. שנהרג בידי שמעון בן־גורא¹¹. מכתב מעניין זה יפורסם במלואו, יחד עם מכתב 6 (להלן), על־ידי ד"ר ב. ליפשיץ בדין־וחשבון הסופי.

4. פאפירוס; 8×12 ס"מ, ארמית—מכתב זה מכיל חמש שורות, והוא כתוב בכתב קורסיבי יפה וברור. הוא נשתמר, בדרך־כלל, במצב טוב מאוד. וזו לשונו:

- (1) אגרת שמעון בר כוסבה שלם
 - (2) ליהונתן בר בעיה דכל דאלישע
 - (3) אמר לך עבד לה והתשדר
 - (4) עמה... בידה
- הוא שלם.

מכתב זה, המיועד ליהונתן לבדו, מכיל את שם אביו בצורה העברית: "בעיה"; במכתב אחר (ראה להלן) הוא נכתב בצורתו הארמית: "בעין". תכנה של הפקודה היה, כנראה, סודי ואלישע הוסמך למסור את הוראתו של בר־כוכבא בעל־פה ליהונתן, שנצטווה למלא אחר פקודותיו. למכתב זה נודעת חשיבות מיוחדת מחמת השימוש בתיבה "אגרת". אותו אלישע שוב אינו נזכר בשאר המכתבים. הפאפירוס הנדון הוא פלימפססט, ומתוך כמה אותיות, ששרדו מן המכתב הקודם, אפשר לקרוא: ...סב..., שייתכן שיש להשלימן: "כוסבה". במקרה זה היה הפאפירוס במקורו מכתב, שנשלח אל שמעון בר־כוסבה.

5. פאפירוס; 26×18 ס"מ, עברית—פאפירוס גדול זה נשתמר במצב גרוע ביותר וחסר בו כמעט כל חלקו הימני. מתוך שמות הכותבים נראים שרידי אותיות, שניתן להשלימן כ"יהונתן". לאחר שם זה באה התיבה: "הענגדין", היינו, אנשי עין־גדי. תיבה זו, המזהה את מקום מקבלי המכתבים עם עין־גדי, נדונה להלן בהרחבה בקשר למכתב 13. בפאפירוס זה אפשר לקרוא—בין השאר—את התיבות הבאות: "שהיו של הגואין".

6. פאפירוס; 13×8 ס"מ, יוונית—השורות האמצעיות ניטש-

11. מלחמות V, יג, א. מר א. מברך מחיפה, שהפנה את תשומת־לבי לכך, משער, שאולי אף מסבלה הנזכר במכתבים היה כהן ידוע.

מחנה ד'

טשו כולן. בראשית המכתב קרא מחבר הסקירה מיד לאחר התגלית:

Ἀνάστος Ἰωνάθῃ τῷ ἀδελφῷ χαίρειν

כלומר, המכתב נכתב על ידי חנן אל "אחיו" יהונתן. בשורה השנייה קרא

מחבר הסקירה את שמו של ברכוכבא:

Σιμων Χωσιβα

ד"ר ליפשיץ עוסק עכשיו בחקירתו של פאפירוס זה, וכבר עלה בידיו למצוא קשר בין המשפטים הנ"ל. בהתאם לכך תכנן הוא: חנן מוסר ליהונתן את פקודתו של ברכוכבא, הדנה במשלוח אספקה ל"אחינו":

τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν

המכתב מסתיים במלים ἔρροσο ἀδελφε, היינו: "היה שלום אחי", נוסחה מקובלת בין אנשים חברי כת או קבוצת-לוחמים וכיו"ב. יש לציין, שגם במכתב העברי (13) מכנה ברכוכבא את הלוחמים בשם "אחים". חשיבותו העיקרית של מכתב זה היא, לפי שעה, שנשתמרה בו צורת הכתיב היווני של ברכוכבא: χωσιβα (על כך להלן). המכתב יפורסם במלואו על ידי ד"ר ליפשיץ בדין-וחשבון הסופי.

7. פאפירוס: 13×9 ס"מ, עברית — נשתמר במצב גרוע. צדו הימני חסר כמעט כולו. המכתב פותח בתיבות "שמעון בר....". במצבו המקורי הכיל המכתב כ-6 שורות, כל אחת בת 3 מלים, לערך.
8. פאפירוס: 7×12 ס"מ, ארמית — המכתב נשתמר בשלמותו (פרט לקרע קטן בצדו השמאלי). הוא מכיל 13 שורות, כל אחת בת 5 מלים, בממוצע, וכן שתי שורות של חתימה. המכתב פותח בשורות הבאות:

- (1) שמעון בר כשבה
- (2) ליהונתן בר בעין
- (3) ולמשבלה בר שמעון
- (4) די תשלחון לי ית אלעזר
- (5) בר חסה שזה קדם
- (6) שבת

במכתב זה, בדומה למכתב 14 (ראה להלן), נכתב השם כוסבה בש"ן. מתוכו למדים אנו אף על שם אביו של מסבלה, שמעון, ועל הצורה הארמית של שם אביו של יהונתן, שהיא: "בעין". מעניינת ביותר המלה "שזה", שהיא מופיעה, עד כמה שידוע לנו, רק פעמיים במקורות העבריים: (א) באקדמות — "יקבלון דין מן דין שוי דלא בששתא". (ב) בקטע ממדרש,

[57]

שפורסם על-ידי י. מאן, בצורה "שה". וכבר עמד על כך ש. ליברמן, שתיבה זו זהה עם תיבה סורית ארץ-ישראלית ומשמעותה: מיד, ללא דיחוי¹². להופעתה של המלה במכתבנו, כמה מאות שנים לפני המקורות הנ"ל ובמשמעות ברורה — נודעת חשיבות מיוחדת. המכתב מסתיים בחתימה הבאה: "שמעון בר יהודה, כתבה". אף לחתימה זו של אחד מעוזריו של בר-כוסבה יש ערך רב. אילו נתגלה מכתב זה במצב פגום בחלקו, ומכל החתימה לא היו נשארות אלא התיבות: "שמעון בר...". הרי אין ספק, שהיינו מעיזים לשער, שלפנינו חתימתו של שמעון בר-כוסבה עצמו. אולם לאור החתימה הברורה "שמעון בר יהודה" יש להטיל ספק בהשלמתו של מיליק לחתימת המכתב, שנתגלה בוואדי-מורבעת: [ש]מעון ב[ן] כוסבה נסיא ישראל¹³. מאחר ששום מכתב שברשותנו אינו חתום על-ידי בר-כוסבה עצמו — יש להניח, שחותם המכתב היה שמעון אחר, בדומה למקרה הנדון. מתוך העובדה, שכל אחד מן המכתבים נכתב בכתב-יד אחר, ניתן אף להסיק בבירור, שהמכתבים לא נכתבו על-ידי בר-כוכבא עצמו.

9. פאפירוס; 5.5×7 ס"מ, עברית (?) — המכתב מקוטע ביותר. בשורה הראשונה נשתיירו בבירור האותיות: "...א ליהונתן", שניתן להש-לימן: "[שמעון בר כוסב]א ליהונתן". המכתב במקורו הכיל 5 שורות.

10. פאפירוס; 6.5×11.5 ס"מ, ארמית — בלוי בחלקו. הוא כולל 4 שורות בכתב קורסיבי גס. כתוב במהירות. שתי השורות הראשונות הן:

(1) [שמע]ון לינתן (1) ולמסבלה

(2) [ש]לם די תנמן ותשלחן למחניה.

כמדומה, שמשמעותו של הפועל "לנמר" ברורה, בהסתמך על הנאמר בפאה ג, ב: "המנמר את שדהו ושיר קלחים לחים", היינו, לקצור בשדה המנומר אותם חלקים, שכבר הבשילו, אף-על-פי ששאר השדה עדיין לח. מכאן יש להסיק, שמצב-האספקה במחנהו של בר-כוכבא היה חמור, ושבתחום פיקודם של יהונתן ומסבלה היו שדות-תבואה (ראה להלן).

11. פאפירוס ארוך ושלם; 9×21 ס"מ, ארמית — בחציו העליון כתובות עשר שורות, ואילו חלקו התחתון ריק. המכתב פותח במלים: (1) "שמעון בר-כוסבה ליהונתן בר בעין (2) ולמסבלה".

12. ליברמן, שם, עמ' 176—177.

במכתב זה נדונים הרבה עניינים חשובים: (א) נזכרים בו רהומיה, היינו הרומאים, על דרך הכתיב, הנמצא אף בספרות חז"ל¹³. זוהי אפוא, עד כמה שידוע לנו, ההזכרה היחידה של הרומאים בתעודות בר־כוכבא, הנוק־טות, בדרך־כלל, בלשון "הגואים". (ב) בר־כוסבה פוקד, בין השאר: "ותדב־רון ית תירסיס בר תינינוס ויתה עמכון די אנחנה צריכין לה". תירסיס היה, כנראה, נכרי, וייתכן ששיתף פעולה עם לוחמי בר־כוסבה; ועל־כן מצווה בר־כוסבה על יהונתן ומסבלה, שיביאוהו עמם¹⁴. ואפשר, כמובן, שהדברים אמורים באדם שנלקח בשבי. (ג) המכתב מסתיים בהזכרת: "רבנו בטניה בר מיסה", הזכרה, שנודעת לה חשיבות מרובה, שכן בעל התואר "רבנו" היה, ודאי, אישיות נכבדה ביותר. שמו אינו ידוע לנו משום מקור אחר, אף־על־פי שהשם בטניה זהה, ללא ספק, עם בטנית (אבא שאול בן־בטנית; בטנית בן אבא שאול בן־בטנית), בעוד שהשם "מיסה" זהה עם שם אחר, הכתוב בצורות שונות במקורות חז"ל: מישא, מישא, מיאשא ומאישא וכן ר' מישא (דבה"א ה, ט). בשבעים: *μίσσα*. מחמת נדירותו של השם בטניה אפשר אולי לייחס את בטניה שלנו לאותה משפחה של בני־בטנית, שנזכרו למעלה. עניין זה טעון עיון נוסף.

המכתב מסתיים בברכה הרגילה: "הו שלם".

12. פאפירוס; 9.5×19 ס"מ, עברית—פאפירוס גדול זה כתוב לרוחב בשתי עמודות. רחבה של העמודה הימנית 12 ס"מ והיא מכילה 8 שורות. רחבה של העמודה השמאלית, המקוטעת בצדה השמאלי, כ־6 ס"מ והיא מכילה 6 שורות. מכמה בחינות זוהי האיגרת החשובה ביותר, הן בתכנה והן בלשונה. וזו לשון ארבע השורות הראשונות של העמודה הימנית: (לוח ל"ב, 1):

- (1) משמעון בר כוסבא לאנשי עינגדי
- (2) למסבלא [ו]ליהו[נ]תן ב[ר] בעין שלום. בטוב
- (3) אתן יושבין אכלין ו[ו]תין מן נכסי בית
- (4) ישראל ולא דאגין לאחיכן לכול דבר.

בהמשך המכתב מצווה בר־כוסבה לטפל במטען "משפינא <שא> שאצלכן

13. וראה שם, עמ' 179.

14. פרופ' מור הפנה את תשומת־לבי לדברי דיו קאסיוס: "ונזכרים רבים, שנמשכו אחרי מקסם השלל, עושים יד־אחת אתם" (התרגום לפי ש. ייבין, "מלחמת בר־כוכבא", עמ' 180).

ובמחוז". מתוך מכתב זה למדים אנו על כמה עניינים רבי-ערך. קודם-כל מסתבר, שמקום-ישיבתם של יהונתן ומסבלה, שעה שקיבלו את המכתבים (כלומר, קודם שברחו למערה שבנחל-חבר), היה בעין-גדי (וראה למעלה, מכתב 5). כאן שכנה מפקדתם לא רק בזכות נאות-המדבר שבמקום, אלא גם משום ששימש נמל (מחוז). יש להניח, שהספינה הנדונה הביאה תבואה מדרום ים-המלח ומעברו המזרחי. יוצא אפוא, שעין-גדי היתה נמל מרכזי לכוחות בר-כוכבא, ודרכה העבירו את התבואות לתוך ארץ-יהודה בתחום-שלטונם של יהונתן ומסבלה, שכלל גם (כפי שראינו למעלה; ועוד נשוב לכך להלן) את תקוע שעל גבול המדבר.

יש עניין רב במשפט-התוכחה, המעיד — כפי שמעידים גם שאר המכתבים — ששליטתו של בר-כוכבא על כוחותיו, לפחות בשלב הנדון, לא היתה מוחלטת, ובייחוד בתחום האספקה, שכוחותיו היו זקוקים לה באופן דהוי. 13. פאפירוס; 9×7 ס"מ, עברית (?) — פאפירוס זה מקוטע ביותר ושרדו בו אותיות בודדות בלבד. בשורה הראשונה נותרו האותיות סב... (כוסבה?).

14. פאפירוס ארוך; 24×10 ס"מ, ארמית — בחלקו העליון כתובות 8 שורות, ואילו חלקו התחתון חלק (בדומה לפאפירוס 1). בחלק העליון פלימפסט. נראים שרידים של כמה אותיות ביוונית. המכתב פותח בתיבות הבאות:

(1) שמעון בר כושבה ליהונתן

(2) ולמסבלא.

המכתב דן ב"כול אנש מתקוע ומתל ארזין (?)", שהם סרבנים, ומצווה על גיוסם (?). בר-כוכבא מאיים כאן, כפי שעשה גם באיגרת-העץ, בעונש, אם לא יישלחו הנ"ל: "ואם לא תשדרון יתהן ידוע יהוא לכן די מנכן אעבד פרענותא...". קריאת השם תל-ארזין (?) אינה ודאית, אך מן הראוי לציין בקשר לכך את תל-ארזא, הנזכרת ביבמות טז, ז.

15. פאפירוס רחב; 22×6 ס"מ, ארמית — כולל חמש שורות בכתב קורסיבי ברור. יש עניין מיוחד במכתב זה הן מבחינת תכנו הכללי והן בשל הפרטים הטופוגראפיים, הכלולים בו. וזו לשונו:

(1) שמעון ליהודה בר מנשה לקרית ערבית. שלחתי לך תרי חמרין די תשלח

(2) עמהן (תרי) גברין לות יהונתן בר בעין ולות מסבלה די יעמרן

(3) וישלחן למחניה לותך ללבין ואתרגין. ואת שלח אחרנין מלותך

- (4) וימטון לך הדסין וערבין. ותקן יתהן ושלח יתהן למחניה...
(5) הוא שלם.

זהו המכתב היחיד, שאינו מופנה ליהונתן ולמסבלה, אלא לאדם בשם יהודה בר־מנשה, הנמצא בקריית־ערביה. בר־כוסבה שולח אליו שני חמורים לשם העברת שני אנשים אל יהונתן ומסבלה (שישבו, כידוע לנו, בעין־גדי), שיעמיסו עליהם, על החמורים, לולבים ואתרוגים וישלחו אותם אל יהודה בר־מנשה למחנה. כן מצווה בר־כוסבא על יהודה בר־מנשה לשלוח אנשים אחרים לסביבתו שלו, כדי שיביאו עמם הדסים וערבות. נוסף על כך פוקד בר־כוסבה על יהודה ל ה ת ק ין את אלה האחרונים. כמדומה, שהפקודה בדבר ההתקנה, שהיא מונח שגור בספרות חז"ל, מכוונת להפרשת המעשר. ופירוש הדבר, שבר־כוסבה אינו סומך על יהונתן ומסבלה, הנמנים עם "עם־הארץ", שהפרישו כהלכה את המעשרות מן האתרוגים, ועל־כן מטיל הוא תפקיד זה על יהודה. העובדה, שבר־כוסבה עצמו היה אנוס לשלוח ממחנהו שני חמורים להבאת ארבעת המינים, מעידה עד כמה דלים היו אמצעי־התחבורה בידי פקודיו ועד כמה לא היה בטוח, שאמנם ימלאו את מבוקשו, אם לא ישלח להם את אמצעי־התחבורה הדרושים.

ודאי הוטל על יהונתן ומסבלה לספק אתרוגים ולולבים, הואיל ואלה גדלו בעין־גדי. אישור לכך אפשר למצוא גם במכתב היווני 3, שנוצר למעלה. יש להסביר את הימצאותו של המכתב הנדון בצרור־המכתבים, שנשמר בידי יהונתן ומסבלה בכך, שבשעת משלוח החמרים צירף אליהם יהודה כאסמכתא את פקודתו של בר־כוסבא, וזו נשארה ברשותם.

על יהודה עצמו הוטל לספק את ההדסים והערבות מסביבתו, היינו, מאי־זור קריית־ערביה. מסתבר, שמקום זה היה בין סביבת ירושלים (או ביתר) לבין עין־גדי. בקשר לכך יש להזכיר, כהשערת הפרופ' ב. מזר, את שם מקום־הולדת המשיח, לפי האגדה שנשתמרה בירושלמי (ברכות פ"ב, ה"ד, דף ה, עמ' א) ובמדרש לאיכה א, טו (סי' נז) ¹⁵. לפי אגדה זו, חרש יהודי אחד את שדהו וגעתה פרתו. עבר במקום ערבי אחד (חד ערביי ¹⁶) ואמר לו להתיר את שורו ואת קנקנו, שהרי חרב בית־המקדש. לאחר שגעתה הפרה פעם שנייה — אמר לו לאסור את שורו וקנקנו, שכן נולד המלך המשיח.

¹⁵. וראה על הנוסחאות: יהודה קופמן, מדרשי גאולה, תש"ג, עמ' 291, 302.
¹⁶. כבוד נשיא המדינה, מר י. בן־צבי, הציע לראות ב"חד ערביי" לא ערבי, אלא תושב של קריית־ערביה, והדבר צריך עיון.

לשאלת החורש לשמו ולמקום-הולדתו ענה לו, ששמו הוא מנחם בן-חזקיהו, והוא נולד ב"בירת מלכא דבית לחם יהודה" (נוסח הירושלמי). לפי נוסח המדרש: "בירת ערבא" במקום "בירת מלכא". פרופ' ש. קליין המנוח הציע לזהות את שני המקומות, בירת מלכא ובירת ערבא, עם שתי החורבות, חרבת אל-בירה וחרבת ע'ריב, שליד בריכות-שלמה¹⁷. מקום זה בקרבת הכפר ארטס, שהוא עשיר במעיינות ובבוסתאנים, מתאים ביותר למקומה של קריית-ערביה, והוא אף נמצא ממש על הדרך המוליכה מביתר לעין-גדי, מצפון-מערב לתקוע.

המכתב נכתב סמוך לחג-הסוכות, ויש לשער, שהיה זה בסתיו של שנת 134 לספה"נ, שכן בסוכות של שנת 135 — אם נקבל את המסורת היהודית, שביתר חרבה בתשעה באב — כבר לא היה בר-כוכבא בחיים.

17. ספר היישוב, א, עמ' 11; ידיעות, ג, עמ' 109 ואילך.

אריה קינדלר

מטבעות מלחמת בר-כוכבא

המאפיין העיקרי של מטבעות בר-כוכבא הוא המספר הגדול של טיפוסים-מטבעות שהונפקו בתקופה קצרה יחסית, דהיינו — שלוש שנים וחצי.¹ ריבוי זה נבע משלוש סיבות: (א) חמישה ערכי מטבעות שונים הונפקו; (ב) נעשה שימוש בהרבה סמלים, ישנים בצד חדשים; (ג) כחובות שונות הופיעו על המטבעות.

הטכניקות של טביעת המטבעות

מטבעות בר-כוכבא הם דוגמא נדירה של פאלימפססטים נומיסמטיים — שימוש חוזר במטבעות, שהונפקו בתקופה קודמת, תוך טביעה של תוכן חדש בהם. שלטונות בר-כוכבא נהגו לטבוע מחדש מטבעות שהגיעו לידיהם.² בחינה מדוקדקת מובילה למסקנה שמרבית המטבעות המקוריים העשויים מאד שייכים לקבוצות מסוימות של מטבעות-ערים ארץ-ישראליים ואלה שמכסף שייכים למטבעות פרובינציאליים רומאיים. מטבעות-הערים הם בעיקר מדרומה של הארץ (עזה³ ואשקלון⁴). דבר זה אף הוא מתקשר עם העובדה, שהלגיון ה"כ"ב הדיוטאריאני הובס על-ידי היהודים בדרום.⁵ נראה שהיהודים הניחו ידם על

1. בדיקה דומה נעשתה לגבי מטבעות 'קיסריה מריטימה', אשר 53 אחוז (שהם 122 טיפוסים מתוך סך של 230 טיפוסים), שהוטבעו שם, הוטבעו במשך 9 השנים האחרונות — ראה: ל' קדמן, קיסריה מריטימה, ירושלים תשט"ז, עמ' 37–38.
2. אני אסיר תודה לד"ר ל' מילדנברג מציריך, עבור המידע הנוגע לטטראדרכמות באחוזים מקורבים: א. על כ-90 אחוז מכל מטבעות בר-כוכבא מצויים עקבות של הטבעה-מחדש; ב. בכ-50 אחוז מהטטראדרכמות ניתן לזהות את המטבעות המקוריים, שמרביתם שייכים לקבוצת-המטבעות של הפרובינציה הרומית, חלק מהם היו בעבר מטבעות של המלכים התלמיים והסלווקיים, ואף אחד מהם קיסטופורה מאסיה-הקטנה. ג. על הטטראדרכמות, שניתן לזהות בהם את המטבע המקורי, מופיעים הקיסרים לפי החלוקה הבאה: גרן — 10 אחוז; אספסיאנוס — 35 אחוז; טיטוס — 15 אחוזים; טראיאנוס — 35 אחוז; אחרים (גלבה, נרוה וכו') — 5 אחוז. הסיבה לאי-השימוש בקיסטופורות של אדריאנוס — כפי שסבור המחבר — היא שייכותם לעריך-מטבע אחר: שלושה דינרים ולא 4 דינרים, ערכו של מטבע הטטראדרכמה. ד. לעומת זאת, כ-8 אחוז מהדינרים 12 אחוז ממטבעות הברונזה ניתנים לזיהוי כמי שהיו במקורם מטבעות של אדריאנוס.
3. Cf. Miltenberg, Numismatische Evidenz zur Chronologie der Bar Kokhba Erhebung, Schweizerische Numismatische Rundschau, vol. XXXIV, 1948/49, pp. 19–27.
4. Reifenberg, Ancient Jewish Coins, Jerusalem 1940, p. 50, no. 200a, Pl. XIV, no. 200a.
5. ש' ייבין, מלחמת בר-כוכבא, ירושלים תשי"ב, עמ' 75.

כספי הלגיון והשתמשו במטבעותיו לשם טביעתם מחדש. על מטבעות הכסף ברורות לעין הצורות המקוריות, מכיון שלא ניתן היה לשייף אותם ללא הפסד משקל, דבר שצריך היה להימנע ממנו. את מטבעות הארד ניתן היה להכין בדרך זו בקלות רבה יותר, ורק עליהם אנו מוצאים עקבות של שיוף שאריות הסמלים והכתובות הקודמים. משום כך, רק לעיתים רחוקות ניתן לזהות במטבע ארד בר־כוכב את המטבע המקורי. אשר למטבעות הכסף הקטנים, הרי שלא רק דינרים רומאיים הוטבעו מחדש. כמות משמעותית של דינרים מתקופת בר־כוכב הוטבעה מחדש על־גבי דראכמות של טראיאנוס, ממיטבעת קיסרי שבקפדוקיה וממיטבעת בוסטרה, בירתה של הפרובינציה ערביה.

באמצעות הטביעה־מחדש איבדו הדינרים הרומאיים את המראה האופייני להם וקיבלו מראה של דינרים יהודיים. צודק היל⁶ בקובעו כי השוליים עובדו בפטיש, זאת כדי למנוע התבקעותם תוך תהליך הטביעה־מחדש. סיבה אחרת להחלקת השוליים עשויה להיות הכוונה לשוות למטבעות הכסף מראה דומה לזה של השקל ומחצית־השקל, שגם שוליהם עובדו בפטיש, אף־כי בדרך שונה. לאחר בחינה של מאות רבות של מטבעות בר־כוכב, שוכנע כותב שורות אלה כי כל מטבעות בר־כוכב עברו את התהליך של טביעה־מחדש. הָעֶדֶר עקבות של המטבעות המקוריים משמש עדות לעבודתם היעילה של הטובעים, שהקדישו תשומת־לב מיוחדת למטבעות הכסף ולשוליהם. לא תמיד היכה הטובע חזק די הצורך ולא תמיד הקפיד על החזקת הרושמה העליונה בצורה אופקית אלא מעט במשופע. כתוצאה מכך נלחץ החלק העליון של צידו האחד של המטבע יותר מהרושמה העליונה, ובקבוצותיו אותו צד מהרושמה התחתונה. דבר זה הותיר עקבות טובים למדי של המטבע המקורי באותו חלק של המטבע שהרושמות נגעו בו פחות. אשר למטבעות הארד, ברור כי הטובע היה מעוניין בסילוק עקבות המטבע הקודם על־ידי שיופם המוחלט. באוסף מוזיאון קדמן למטבעות, בתל־אביב, ישנם מטבעות שבהם ניתן עדיין לזהות את ראשו של הקיסר, אך הכתובת הוסרה באמצעות שיוף. זוהי, כמובן, הוכחה מספקת לַהֲיִיּוֹת המטבעות טבועים־מחדש.

מהמתואר למעלה עולה כי רשויות הטביעה לא יצקו אסימונים, כמקובל, ולאחר־מכן טבעו אותם,⁷ אלא אספו מטבעות עוברים־לסוחר או כאלה שיצאו משימוש,⁸ וטבעו בהם את הסמלים והכתובות הרצויים להם. כוונתו של בר־כוכב לבטא את שלטונו גם על המטבעות הרומאיים, לא היתה, כפי הנראה, מטרתה העיקרית של הטביעה־מחדש. הכוונה העיקרית היתה לטבוע מטבעות עצמאיים, נושאי סמלים וכתובות יהודיים.

ערכי המטבעות

התופעה יוצאת־הדופן, המאפיינת את הסדרה כולה, היא, כאמור לעיל, שכולה הוטבעה במטבעות שהיו בשימוש באותה תקופה והוצאו מן המחזור במיוחד למטרה זו, וקרוב לוודאי — בדרך של מילוח ציבורי.⁹ על־ידי שימוש באותו מטבע עצמו — כשרק הסמלים

6. Hill, G.F., BMC, Palestine 1914, p. cvii.

7. דבר מאוצר המקדש לא היה תחת־ידיהם.

8. Rogers, A Handy Guide to Jewish Coins, London, 1914, Pl. VII, no. 4.

ממלחמת בר־כוכב, שהוטבע־מחדש על מטבע תלמי.

9. ראה: L. Mildenberg, *The Monetary System of the Bar-Kokhba Coinage*, in 'Proceedings of the

.International Convention in Jerusalem 1963, p. 43

והכתובות מוחלפים — לא השתנה, למעשה, דבר מנקודת־מבט מוניטארית. חל שינוי פוליטי בסטאטוס של הארץ, שבא לידי ביטוי בהחלפת הסמלים והכתובות הקדומים בחדשים, המתייחסים למניין המלחמה ולשלטונות היהודיים. בר־כוכבא עצמו הבין, כי עצם המלחמה מהווה נטל כבד על הארץ; לפיכך הוא לא שינה את המערכת המינהלית שנהגה בזמן השלטון הרומי, ובכלל זה הושאר המצב הקיים גם בעניינים כלכליים. מדיניות זו של בר־כוכבא באה לידי ביטוי גם בהעבירו לבעלותו את האדמות שנכללו קודם לכן ברכושו הפרטי של הקיסר. עובדה זו עולה מתוך המסמכים שנתגלו במדבר יהודה,¹⁰ כמו עובדת ההחכרה של אדמות ממשלתיות לאנשים שונים. משום כך ניתן לומר, כי מנקודת־מבט מוניטארית, אין לסדרת המטבעות של בר־כוכבא חשיבות כשלעצמה, אלא היא משקפת בנאמנות את המצב המוניטארי ששרר בארץ־ישראל בתקופה שקדמה למלחמה. ככל שניתן לקבוע לפי שרידי הסמלים והכתובות הרומיים שעל המטבעות, היו מטבעות הכסף בעיקרם כאלה שעברו־לסוחר.¹¹ טטראדרכמות, שמרביתן הוטבעו בפרובינציות ובמיוחד באנטיוכיה שעל נהר אורונטס; אלה שלא היו דינרים רומיים אימפריאליים, היו דרכמות מקיסריה שבקפדוקיה ומהפרובינציה ערביה.¹² חשוב לציין כי באגרות בר־כוכבא — במקומות שבהם ישנה התייחסות לענייני כספים — העריכים מצוינים בזחים (דינרים) [PL. I, No. 2], אך שווי־ערך לכך־וכך סלעים (טטראדרכמות) [PL. I, No. 1],¹³ תמיד ביחס של 1 ל־4. אשר למטבעות־הארד; אותן הבעיות, הקיימות לגבי מטבעות הערים הארץ־ישראליות, קיימות גם לגבי מטבעות בר־כוכבא. במספר משמעותי של דוגמאות ניתן לזהות את מטבעות הארד הנסתרים כאלה שמקורם באשקלון [Pl. I, Nos. 3, 4] ובעזה¹⁴ [PL. I, No. 5], אך ייתכנו גם כאלה שמקורם בערים אחרות. קשה לקבוע תחומים מדויקים בין העריכים השונים של המטבעות. נראה שלשלטונות בר־כוכבא היתה כוונה להציג סמלים מסוימים על מטבעות בגודל מסוים, מתוך רצון לציין בדרך זו עריכים נבדלים. מטבעות־הערים, ששימשו כאסימונים למטבעות בר־כוכבא, משתקפים במיוחד במטבעות־הארד הבינוניים, אשר — בשל חפיפה בגודל ובמשקל — קשה לעיתים לקבוע אם הכוונה היתה להנפיקם בעריך יחיד או בשניים. יחד־עם־זאת, אנו מסוגלים להבחין בין ארבעה עריכים עיקריים של

10. *Discoveries in the Judean Desert II*. P. Benoit, J.T. Milik, R. de Vaux, *Les Grottes de Murabba'at*, Oxford 1961, pp. 122–134, manuscript No. 24: Contrats de fermage, en hébreu (an 133).

11. A. Kindler, *The Coinage of the Bar-Kokhba War*, in *The Dating and Meaning of Ancient Jewish Coins and Symbols*, Jerusalem 1958, p. 68, note 14.

12. Hill, *BMC, Palestine*, p. 288, No. 3; p. 289, No. 9; p. 293, Nos. 32, 38; p. 297, No. 65, p. 299, Nos. 75, 76, 79, 82; p. 301, No. 2, 91, 95. F. Madden, *Coins of the Jews*, London, 1881, p. 234, No. 4; p. 237, No. 13; p. 242, No. 29; cf. Heichelheim, p. 218.

13. J.T. Milik, *Ten Years of Discovery in the Wilderness of Judaea*, London, 1959, p. 138 (a deed of sale); Benoit, Milik, de Vaux, *Les Grottes de Murabba'at*, *op. cit.*, manuscript No. 30, line 21 (acte de vente d'un terrain, en hébreu (134 ap. J.-C.)).

14. L. Mildenberg, *Numismatische Evidenz zur Chronologie der Bar-Kokhba Erhebung*, *Schweizerische Numismatische Rundschau*, vol. XXXIV, 1948/9, pp. 19–27; RfBg. No. 200a; A. Kindler, *Ein Münzpalimpsest aus dem Bar-Kokhba Krieg*, *Schweizerische Numismatische Rundschau*, vol. XLII, 1962/63, pp. 15–20. ויפורסם.

הערך	הסוג
1. גדול (סֶסְטֶרְטִיוּס) (sestertius) [PL. II, No. 16]	אמפורה
2. בינוני א' (דוּפּוֹנְדִיוּס) (dupondius) [PL. II, No. 17]	עץ-תמר
3. בינוני ב' (אס) (as) [PL. II, No. 8]	נבל או כינור
4. קטן ($1\frac{1}{2}$ semis) סמיס וחצי [PL. II, No. 9]	אשכול ענבים

הסמלים

1. הטטראדרכמות (הסלעים) — הסמלים המופיעים על-גבי המטבעות שבעריך זה חוזרים על עצמם בכל הסדרה, כלומר — דביר המקדש וארבעת עמודיו, וכן לולב ואתרוג.
 2. הדינרים (הזוזים) — על הזוזים אנו מוצאים שבעה סמלים שונים, שנעשה בהם שימוש בצירופים שונים על-גבי מטבעות-הכסף הקטנים האלה. הסמלים הם:
 - א. זר עלים עם הכתובת: 'שמעון' או 'שמע' (קיצור של 'שמעון')
 - ב. אשכול ענבים
 - ג. כף-תמר
 - ד. פֶּתִית עם כף-תמר או בלעדיה
 - ה. נבל רחב
 - ו. כינור (קיטארה)
 - ז. שתי חצוצרות
 3. על מטבעות-הארד הגדולים (sestertii) אנו מוצאים את הסמלים באים: האמפורה הגדולה וזר הכולל כתובת בת שתיים או שלוש שורות.
 4. מטבעות-הארד הבינוניים א' (dupondius) נושאים שני סמלים: עץ דקל ועלה גפן.
 5. מטבעות-הארד הבינוניים ב' (as) נושאים על-גבם את סמלי הנבל הרחב או הכינור, ואת הזר הכולל כף-תמר וקופה.
 6. מטבעות-הארד הקטנים ($1\frac{1}{2}$ semis) נושאים תמיד את אותם הסמלים: עץ דקל ואשכול ענבים.
- סמלים כמו לולב ואתרוג רומזים בבירור לפולחן היהודי, ובדומה להם גם זוג החצוצרות, סמלים המופיעים גם בחיאור מסע הניצחון שעל-גבי שער טיטוס. הסמלים האחרים — שהאב-טיפוס שלהם מצוי במטבעות הנוכרים באזורנו, על המטבעות היווניים¹⁵

15. אשכול-הענבים והנבל הרחב.

ועל המטבעות הרומיים¹⁶ — באו לידי ביטוי אצל היהודים במלאכת הקישוט של הקברים, על־גבי מנורות שמן ובמימצאים עתיקים אחרים, הכוללים עדות לאומנות היהודית באותה תקופה. כל הסמלים הללו, אשר היהודים עשו בהם שימוש מהמאה הראשונה לפסה"נ ועד למאה השניה לספה"נ, נחשבים כיהודיים לכל דבר.

אנו רשאים להניח כי אנשי רשויות הטביעה בתקופת המלחמה, שחיו כשישים שנה לאחר חורבן הבית השני וביקשו לבנותו מחדש, ביקשו להציג בפני הלוחמים, על־גבי המטבעות, סמלים המזכירים את המקדש ואת הפולחן שנערך בו. אין תימה, איפוא, שאנו מוצאים כאן את דביר המקדש, את הכלים שבהם ניגנו הלויים, את פך השמן וכן את האתרוג והלולב. סמלים אלה, יחד עם הכתובות,¹⁷ אמורים היו להלהיב את הלוחמים במאבקם לשיקום המקדש. לו נכבש מחדש, היה בכך לא רק סמל לחירות דתית אלא אף לעצמאות מדינית. סדרה של מטבעות שימשה בדרך זו גם למטרות תעמולה, זאת כיון שלא ניתן היה להפיץ חומר תעמולתי בקנה־מידה גדול בדרכים אחרות. אך אין בכך די. אם נשווה את מטבעות מלחמת בר־כוכבא עם מטבעות מלחמת היהודים, נגלה חזרה מפליאה על אותם הטיפוסים, חזרה שוודאי לא היתה מקרית וחסרת־משמעות, אלא באה, מן הסתם, לסמל את המשכיותו של המאבק כנגד הרומאים.

להלן ההשוואה:

א) מטבעות מלחמת היהודים (66–70 לסה"נ)	ב) מטבעות מלחמת בר־כוכבא (132–135 לסה"נ)
— שני לולבים ואתרוג	— לולב
— או לולב אחד ושני אתרוגים	— או לולב ואתרוג
או שני לולבים בצד האחד ואתרוג אחד בצד האחר	
— עץ תמר בין סלי פירות	— עץ תמר
— עלה גפן	— עלה גפן
— כד (אמפורה)	— כד (אמפורה)
— כתובת בתוך זר ¹⁸	— כתובת בתוך זר

הכתובות

הכתובות שעל־גבי מטבעות מלחמת בר־כוכבא נחלקות לשתי קבוצות:

- א. אלה המציינות את רשויות הטביעה;
- ב. אלה המציינות את תאריך ההנפקה.

קבוצה א': על־גבי שלושה עריכים — הטטראדרכמות, מטבעות־הארד הגדולים (ססטרטיוס) ואלה הקטנים (סמיס וחצי) — אנו מוצאים את הציון האנונימי של רשות הטביעה: 'ירושלם'. על־גבי מרבית המטבעות, ובכל העריכים, אנו מוצאים את שמו של מנהיג

16. הפכית, המצויה לעיתים קרובות, יחד עם תשמישי־קדושה אחרים, על־גבי מטבעות מוקדמים של האימפריה הרומית.

17. יידונו להלן, בפרק העוסק בכתובות.

18. על מטבע רבע השקל, המיוחד במינו, ראה: Hill, Catalogue of the Greek Coins of Palestine in the British Museum, London, 1914, p. 271, no. 21, Pl. XXX.

המלחמה: 'שמעון'; לעיתים בצורה מקוצרת: 'שמע', ולעיתים בצירוף התואר המלא: 'נשיא ישראל'. על כמה דינרים ומטבעות-ארד קטנים אנו קוראים את השם: 'אלעזר הכהן'. להבהרת כתובות אלה, עיין להלן בפרק העוסק ברשויות הטביעה ובתיארוך.

קבוצה ב': כאן לפנינו ציון מניין השנים שנהג בעת המלחמה:

- (1) שנת אחת לגאלת ישראל
- (2) ש(נת) ב' לחר(ות) ישראל
- (3) לחרות ירושלם (ללא ציון תאריך!)

בעת החפירות הארכיאולוגיות שביצעו דה-ווא (de-Vaux) והאב מיליק (Milik) בירדן, נבדקו מערות רבות בסביבת ים-המלח ונתגלו מערות ואדי מוראבעאת. חפירות אלה, ומאוחר יותר, ב-61-1960, התגלו של יגאל ידן בנחל חבר, הביאו לחשיפתם של מימצאים-בכתב — חשובים ביותר — על תקופת מלחמת בר-כוכבא, אך רק מעט — ובעיקר מאלה של ידן — פורסמו עד עתה, למרבה הצער. יחד-עם-זאת, מה שכבר פורסם יש בו כדי לשפוך אור רב על תקופה זו. לא רק שמו המלא ותוארו של בר-כוכבא מופיעים על כמה מן התעודות והמכתבים, אלא גם נתקבל אישור לציון התאריכים המופיע על-גבי המטבעות. מתוך תעודות אלה (הכתובות על פאפירוס) עולה הנוסחה הבאה: 'גאלת ישראל על יד שמעון בן כוסבא נשיא ישראל'. אלגרו¹⁹ פירסם חוזה-מכירה שנכתב בכפר בבאיו (כפר שלא זוהה עד כה) ונושא את התאריך: 'כ באייר, השנה השלישית לחרות ישראל'. מכאן עולה שנוסח התאריכים המופיע על-גבי מטבעות מלחמת בר-כוכבא נהג גם במסמכים שונים שבחיי היום-יום. בחוזי מכר מקרקעין, חכירה וכו', שנמצאו בואדי מוראבעאת, מוזכרים התאריכים הבאים:

- א. בארבע עשר למרחשון שנת אחת לגאלת ישראל; שם מס' 22, עמ' 119.
 - ב. בעשרה לשבט שנת חדה לחרות...; שם מס' 23, עמ' 122.
 - ג. בעשרים לשבט שנת שתיים לגאלת ישראל; שם מס' 24, עמ' 124, 128, 130-133.
 - ד. בארבע עשר לאלול שנת שתיים לגאלת ישראל; שם מס' 29, עמ' 142.
 - ה. ... למרחשון שנת תלת לחרות ירושלם; שם מס' 25, עמ' 135.
 - ו. בעשרים ואחד לתשרי שנת ארבע לגאלת ישראל; שם מס' 30, עמ' 145.
- מסתבר כי עניין מינוח מניין המלחמה לא נתגבש די צורכו בקרב העם, ומושגים כמו 'לגאלת ישראל' ו'לחרות ירושלם' שימשו בערכוביה. אף נראה שעד יומם האחרון — 21 בתשרי שנת ארבע, היינו, כחודשיים וחצי אחרי נפילת ביתר, לפי המסורת — לא חדלו לוחמי בר-כוכבא מלצפות לגאולת ישראל.^{19א}

¹⁹ J.M. Allegro, op. cit., pp. 172, 176 and A. Dupont-Sommer, *The Jewish Sect of Qumran and the Essenes*, London 1954, p. 10.

^{19א} Benoit, P., Milik, J.T. et de Vaux, R., *Les Grottes de Murabba'at, Discoveries in the Judaean Desert II*, Oxford 1961.

העובדה, כי ציון מניין השנים 'לגאלת ישראל' על־ידי האוכלוסיה נמשך גם לאחר שחדל להופיע על־גבי המטבעות בשנה השלישית למלחמה ואף לאחריה, מעידה על נחרצותם להילחם גם בשעה שהמצב היה כמעט חסר תקווה. יש לשים לב גם לעובדה שהתאריך מתייחס ל'ישראל', בעוד שהדגש במטבעות מלחמת היהודים הוא על 'ציון'. להלן טבלה המשווה את הכתובות שעל־גבי המטבעות שהונפקו בשתי המלחמות:

מלחמת היהודים (66–70 לסה"נ)	מלחמת בר־כוכבא (132–135 לסה"נ)
ירושלים הקדושה	ירושלם
שנת ארבע לגאלת ציון	שנה אחת לגאלת ישראל
שנת שתיים (או שנת שלוש)	שבלחר (שנה ב' לחרות) ישראל
לחרות ציון	לחרות ירושלם

כפי שסמלי המטבעות של מלחמת היהודים שימשו דוגמא לסמלי מטבעות מלחמת בר־כוכבא, כך גם הכתובות שעל־גבי המטבעות שהונפקו בעת מלחמת היהודים, שימשו כעין אבטיפוסים לכתובות שעל־גבי מטבעות מלחמת בר־כוכבא. אך כפי שעולה מתוך תגליות ואדי מוראבעא, אין לכתובות אלה משמעות מופשטת והן לא היו בגדר נוסחאות של תעמולה בלבד. הן מוסרות את התאריך הממשי שנהג בימי מלחמת בר־כוכבא, ונראה שניתן ליחס מסקנה זו גם לגבי התאריכים שעל־גבי מטבעות מלחמת היהודים.

הצירופים השונים של סמלים, כתובות ועריכים, מעלים את מספר טיפוסי המטבעות שנטבעו בתקופת מלחמת בר־כוכבא ל־45. בדרך־כלל מופיעות הכתובות בזוגות: על־פני המטבע מצוינת הרשות הטובעת, ואילו על הצד השני — תאריך ההנפקה. ישנם גם כמה מטבעות־כילאים, שהכתובות הטובעות על שני צידיהם אינן תואמות את החוקיות הנ"ל, כגון: 'שנה אחת לגאלת ישראל' ו'שנה ב' לחרות ישראל', או: 'שמע' (קיצור של 'שמעון') ו'אלעזר הכהן'; היינו, קבוצות מניין או קבוצות שמות במקום שם + מניין. בדיקת מטבעות־כילאים אלה סייעה רבות לקביעת סדר הנפקת המטבעות ורציפותם. רק בדרך זו ניתן היה לקבוע כי המטבעות חסרי התאריך, הנושאים את הכתובת 'לחרות ירושלם', הונפקו בשנה השלישית למלחמה, ועל כך בפרק הבא.

הכרונולוגיה על בסיס נומיסמטי

בניסיון לקבוע את סדר הוצאתם של מטבעות בר־כוכבא, נאחזו ראשוני החוקרים בתוכן כתובותיהם של המטבעות: א. לחרות ירושלם. ב. שנה אחת לגאלת ישראל. ג. ש(נת) ב' לחר(ות) ישראל. הסברה היתה כי ראשית באה הסיסמה 'לחרות ירושלם', ולכשהושגה מטרה זו, יכול היה בר־כוכבא לטבוע בשנה השניה למלחמה מטבעות לפי מניין 'לגאלת ישראל'. מכאן שהמטבעות הנושאים את הכתובת: 'שנה אחת לגאלת ישראל' הוצאו בשנה השניה למלחמה, והמטבעות נושאי הכתובת: ש(נת) ב' לחר(ות) ישראל הוצאו בשנה השלישית למלחמה. אולם גם המטבעות עצמם וגם תעודות מדבר יהודה מוכיחים את ההיפך, כלומר, שהמטבעות ללא ציון תאריך ('לחרות ירושלם') הם האחרונים שבסדרת מטבעות בר־כוכבא והוצאו, איפוא, בשנה השלישית למלחמה (134/5 לספה"נ) וכך יצוינו כאן. סדרת מטבעות בר־כוכבא מבורכת בשלל טיפוסים של רושמות־טביעה, אשר משולבים

בשילובים שונים שסייעו להתרת הסבך שבסדרה ולקביעת סדר כרונולוגי סביר של מטבעות מלחמת בר-כוכבא.

לקביעה הכרונולוגית של סדרה זו מתבסס המחבר על התיאור הציורי של סדר טביעת מטבעות מלחמת בר-כוכבא המבוסס על עובדת השימוש באותן רושמות-טביעה למטבעות משנות הוצאה שונות וכן על השימוש בטיפוסים שונים של רושמות-טביעה:

א. השנה הראשונה: השם 'ירושלם' מובא בשלושת-רבעי עיגול מימין לשמאל כלפי מעלה, מסביב לחזית בית המקדש: יְרוּשָׁלַם צורת האות שי"ן (ω) תמיד מעוגלת.

ב. השנה השנייה: שמו של בר-כוכבא, דהיינו 'שמעון', מופיע במחצית הראשונה של השנה בחלקו, כלומר 'שמע' בשורותיים על הדינרים, ובשורה אחת על הכרונות הבינוניות א' (דופונדיי). האות שי"ן עדיין מעוגלת. במחצית השנייה של השנה האות שי"ן הופכת להיות חדה ושמו של בר-כוכבא מופיע במלואו, דהיינו 'שמעון' על הטטרדרכמות ועל הדופונדיי, ובשיבוש סדר האותיות 'שמנעו' על הדינרים. המאפיין במיוחד את מטבעות המחצית השנייה של השנה היא הסיומת של השם 'שמעון', כשהאותיות וו' ונון נכתבו בתדירות בצורה זו: ונון

ג. השנה השלישית: הסיומת של השם 'שמעון' נכתבה בתדירות בצורה זו: ונון . כל הצדדים אשר נושאים את שם הרשות הטובעת, כגון שמעון (נשיא ישראל) אלעזר הכהן או ירושלם, יש לראות בהם את פני המטבע.

לכל עריך שילובי רושמות משלו, פרט לדינריוס ולברונות הקטנות — בשם אלעזר הכהן — בהם השתמשו באותה רושמת-טביעה: אפשר ענבים 'שנת אחת לגאלת ישראל', לשני עריכים שונים לגמרי אך שווים בקוטרם. לכל עריך שילובי רושמות משלו, לפיהם ערוכים לוחות שילובי רושמות-טביעה, הבאים להראות את הסדר הכרונולוגי של מטבעות בר-כוכבא במסגרת העריכים השונים.

1. הטטרדרכמות:

א) המעבר מן השנה הראשונה לשנה 133 (לספה"נ): הוכח השימוש בטיפוס רושמת הטביעה עם חלוקת השם 'ירושלם' לשלוש קבוצות של אותיות (ירושלם) המובאות בשלושת-רבעי עיגול מסביב לחזית בית המקדש, בה השתמשו בשנה הראשונה וגם בשנה השנייה (2)*. אופייני הוא גם השימוש בשי"ן המעוגלת. הנדירות הגדולה של שילוב רושמת הטביעה (ירושלם) עם הרושמת של השנה השנייה (ש"ב לחר' ישראל) מצביעה אף היא על השימוש ברושמת הטביעה של השנה הראשונה רק בתחילת השנה השנייה (133 לספה"נ) (2-3). במחצית הראשונה של השנה השנייה עדיין טבעו טטרדרכמות בשם 'ירושלם', אך השם נכתב משני צידי ההיכל